

03
Прод

ПРОБЛЕМИ

ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК

16

17

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 16—17

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ФІЛОСОФІЯ
І КОНКРЕТНІ СУСПІЛЬНІ НАУКИ

Матеріали наукової конференції

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1970

В даному випуску публікуються матеріали наукової конференції «Марксистсько-ленінська філософія і конкретні суспільні науки», яка відбулася у травні 1969 р., висвітлюються питання про взаємозв'язок марксистсько-ленінської філософії і конкретних суспільних наук, а також методологічні проблеми юридичних, історичних, філологічних, економічних та інших суспільних наук.

Розрахований на викладачів філософії та наукового комунізму, аспірантів, а також всіх, хто цікавиться питаннями марксистсько-ленінської філософії.

Редакційна колегія: чл.-кор. АН УРСР *Д. Х. Острянин* (відпов. редактор), канд. філос. наук *І. В. Бичко*, канд. філос. наук *Ю. О. Богданов*, канд. філос. наук *Ю. Ф. Бухалов*, доктор філос. наук *В. І. Войтко*, доктор істор. наук *Д. М. Гринишин*, канд. філос. наук *Г. Г. Ємельяненко*, канд. філос. наук *А. І. Клевцов* (заст. відпов. редактора), канд. філос. наук *І. Є. Гвоздик* (відпов. секретар), канд. філос. наук *М. Г. Козубенко*, канд. філос. наук *М. В. Логвинов*, канд. філос. наук *І. Ф. Надольний*, проф. *М. М. Олексюк*, канд. філос. наук *О. П. Павелко*, доктор філос. наук *М. П. Редько*, канд. філос. наук *М. В. Смирнов*, канд. філос. наук *В. М. Чернокозова*, канд. філос. наук *Г. І. Чорний*, чл.-кор. АН УРСР *В. І. Шинкарук*.

ІДЕОЛОГІЯ І СУСПІЛЬНА НАУКА

Сьогодні, коли у світі точиться запекла ідеологічна боротьба між двома протилежними соціально-політичними системами — соціалістичною і капіталістичною — постає надзвичайно складне й актуальне питання: чи можливе досягнення об'єктивної істини в соціальному пізнанні, тобто істини, незалежної від суб'єкта, від людини і навіть від людства? Саме з такої постановки цього питання випливає проблема взаємовідношення суспільних наук та ідеології. Якщо суспільні науки відкривають об'єктивну істину, то чи не означає це їх незалежність, несумісність з ідеологією? І яке взагалі суспільне призначення ідеології, яка її доля у процесі розвитку суспільної свідомості?

Щоб відповісти на ці питання, треба з'ясувати природу і специфіку об'єкта соціального пізнання. Таким об'єктом виступає людське суспільство, тобто складна цілісна система взаємовідносин людей, людина як соціальна істота.

Історик, економіст, юрист, соціолог мають справу з людиною, її волею, ідеями, поглядами, настроями тощо. Якщо фізик, вивчаючи взаємодію елементарних частинок, може абстрагуватися від ідеологічної боротьби в суспільстві, то чи може соціолог, історик, подібно природодосліднику, звільнитися від впливу тієї чи іншої ідеології і проводити теоретичні дослідження, створювати об'єктивні, істинні вчення?

Особливості суспільства обумовлені своєрідним співвідношенням об'єкта і суб'єкта в суспільному розвитку. Історія суспільства — це *«не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»*, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс [1, 98]. Люди, наділені свідомістю і волею, виступають не як пасивний об'єкт історії, а як її суб'єкт, тобто активна творча сила. Справа не в протиставленні суспільства природі, а в тому, що природа і суспільство — різні об'єкти пізнання. Суспільство як об'єкт пізнання є в той же час суб'єктом, тобто органічно включає в себе діяльність людей, які активно самі творять свою власну історію і створюють суспільні відносини. Вивчаючи суспільство, ми вивчаємо також і практичну творчу діяльність людей, бо *«суспільне життя є по суті практичним»* [2, 3]

Отже, пізнання явищ суспільного життя являє собою склад-

ний процес відображення людського суспільства як такого об'єкта, в якому даний також і суб'єкт, що активно пізнає самого себе, свою власну матеріальну діяльність.

У класовому суспільстві суб'єктом суспільного пізнання є певні класи.

Аналіз соціальних фактів і подій, узагальнення і теоретичні висновки завжди здійснюються під кутом зору суспільних інтересів, інтересів певних класів і соціальних груп, особистих інтересів людей. Усвідомлення суспільних інтересів людей привело до появи ідеології.

Суспільна ідеологія — це система ідей, поглядів, теорій, суспільних ідеалів, які відображають суспільні відносини на даному етапі суспільного розвитку і дають їм певне витлумачення з позицій того чи іншого класу, соціальної групи.

Стрижнем ідеології є суспільно-політичні погляди і теорії, які обґрунтовують необхідність певного суспільного і державного ладу або критикують його з класових позицій.

Але ідеологія не зводиться лише до соціально-політичних поглядів і теорій, які дають загальне витлумачення історичного процесу, соціальних і політичних відносин. Вона охоплює всю сукупність ідеологічних форм (моральних, естетичних, релігійних, філософських та інших).

Функція ідеології (оскільки вона виражає інтереси і цілі діяльності великих соціальних груп, мас людей, формулює загальні принципи) полягає в тому, щоб вести за собою не окремих індивідів, а цілі класи, народи, тобто вона є могутнім знаряддям соціальної дії.

Процес пізнання суспільних явищ не може бути ізольованим від ідеологічних орієнтацій. Ідеологія є концентрованим виразом тих соціальних факторів, які здійснюють вплив на процес пізнання суспільних явищ: політичних інтересів, моральних принципів, пануючої громадської думки тощо. Вона посідає центральне місце серед факторів, які утворюють соціальний фон наукового дослідження суспільства, в ній сконцентрована так звана «загальна інтелектуальна атмосфера епохи».

Ідеологія, якої дотримується дослідник, є таким же компонентом його пізнавальної діяльності, як і вся та сукупність знань, якою він оволодів і на яку спирається в процесі дослідження.

Характер результатів теоретичної діяльності залежить в значній мірі від методологічної культури, світоглядних настанов, які діють через методологічні способи обробки матеріалу і певний підхід до нього, його розчленування, синтезування тощо. Щоб результат теоретичної діяльності був науковим, потрібно не тільки враховувати особливості даного предмета, але й застосовувати науковий метод, через який виявляється науковий світогляд дослідника.

Коли фізик вивчає взаємодію частинок, науковість його результатів визначається як вірністю його теорії фізичним об'єктам, так і істинністю його методу. Фізику легше оволодіти об'єктивним методом, хоч він і залежний від філософії, від її впливу на його мислення. Він може реалізувати в певних межах об'єктивний метод, навіть часто цього не усвідомлюючи, тобто будучи стихійним матеріалістом і діалектиком. Це визначається характером впливу самого предмета дослідження.

У суспільній науці не тільки предмет дослідження складніший, але й сам дослідник не може стояти осторонь боротьби прогресивних і реакційних сил, не може бути нейтральним у принципових соціальних питаннях. Йому значно важче «очистити» свій метод від класових передсудів, уявлень, світоглядних передумов, традиційних форм мислення. Це веде до упередженого підходу до предмета, створює можливість проникнення в дослідження готових уявлень, форм свідомості.

Вплив класових і суспільних інтересів на різні ступені соціального пізнання не завжди помітний. Найбільш відкрито впливають класові інтереси на ті суспільні теорії, які безпосередньо пов'язані з ними, найбільш «ідеологічно орієнтовані». Менш помітний класовий вплив на суспільні емпіричні дослідження, які зображуються найчастіше як такі, що не належать до ідеології.

Але це не означає, що класові інтереси не впливають на відбір і дослідження фактичного матеріалу. На будь-якому ступені соціального пізнання, емпіричному чи теоретичному, обов'язково виявляється певна ідеологічна позиція дослідника. Вже під час добору фактичного, емпіричного матеріалу в соціальному пізнанні присутній певний ідеологічний момент,— адже факти пов'язані з тими висновками, які можуть бути зроблені з них.

Вплив ідеології на соціальне дослідження виявляється значно сильнішим на ступені пояснення фактів, ніж на ступені їх збирання. Для буржуазних дослідників характерні однобічний підхід до аналізу фактів, невміння або й небажання розглянути їх всебічні, об'єктивні зв'язки з іншими фактами, з положеннями науки, змішування неістотних, випадкових зв'язків з істотними, необхідними.

Саме так використовують факти буржуазні соціологи, коли розглядають сім'ю як суспільне явище поза зв'язками з іншими соціальними відносинами (провідну роль серед яких відіграють економічні відносини); коли висувають теорію «соціальної стратифікації» на протилежність марксистській теорії класів і класової боротьби; коли стають на позиції «технологічного детермінізму», «технократії» тощо. В такому їх підході до фактів яскраво виявляється певна ідеологічна настанова — затушовувати класові антагонізми капіталістичного суспільства, об'єктивні тенденції суспільного розвитку.

В залежності від особливостей і специфіки фактів суспільних наук вплив ідеології на їх аналіз в процесі пізнання неоднаковий. Найбільш безпосередньо ідеологічний вплив здійснюється на аналіз історичного, економічного, юридичного фактичного матеріалу, більш опосередкований цей вплив на філософію, етику, мовознавство. Лише аналізуючи певну філософську школу чи філософський напрямок в цілому, можна встановити, що вони у філософії виражають у кінцевому підсумку інтереси певного класу, соціальної групи.

Зрозуміло, що під впливом класових інтересів виникають різні оцінки дійсності, відмінності в ідеології. Але ближчою до істини буде та ідеологія, яка об'єктивно виражає інтереси соціального прогресу, тобто ідеологія прогресивного класу, тому що його інтереси відповідають об'єктивним тенденціям суспільного розвитку.

Ступінь науковості ідеології того чи іншого класу залежить від становища цього класу в суспільстві, прогресивної чи реакційної ролі, яку він відіграє в суспільному житті.

Наукова ідеологія протилежна ненауковій. І тому боротьба ідеологій є разом з тим і боротьба за науковий підхід до явищ, проти ненаукового, апологетичного їх тлумачення.

У свою чергу, в науці про суспільство велика питома вага ідеологічних елементів. Так, академік В. С. Семенов, роблячи огляд виступів соціологів на VI Всесвітньому соціологічному конгресі, відмітив, що «не можна не погодитися, що майже в кожній соціологічній системі (якщо вона не наскрізь хибна) є якась здорова ланка, якісь цікаві елементи і моменти. Наприклад, марксистські дослідники запозичають з деяких критично перероблених систем корисні прийоми техніки й методики, фактичний матеріал тощо. Але сам об'єм «здорової частини» соціологічної системи визначається її гносеологічними, методологічними основами, класовими та ідейно-політичними позиціями її автора, розумінням об'єкта і предмета дослідження» [5, 61].

В повній мірі наукова ідеологія розвинулась лише з появою класу, історичні інтереси якого збіглися з об'єктивним ходом суспільного розвитку — процесом зникнення класів. Маркс і Енгельс, критикуючи стару, ненаукову ідеологію, створили науковий соціалізм — послідовно наукову ідеологію робітничого класу. Соціальною функцією марксистсько-ленінської ідеології є обслуговування всесвітньо-історичного процесу становлення і розвитку комуністичної формації. Орієнтуючи на наукове пізнання суспільства, вона може успішно виконувати свою соціальну функцію, якщо буде об'єктивно відображати реальні соціальні відносини і процеси. На цій основі фактично і будується взаємовідношення ідеології марксизму-ленізму з різними суспільними науками.

У сучасній буржуазній соціології популярні концепції «де-

ідеологізації», «занепаду ідеології», «кінця ідеологічного віку» тощо. Прихильники їх намагаються довести, що ідеологія завжди є явно хибною, ілюзорною свідомістю завдяки своєму класовому змісту. Наука ж, вважають буржуазні псевдовчені, не має і не повинна мати нічого спільного з ідеологією. Тому висувається вимога — звільнити всі сфери суспільної діяльності і соціального пізнання від впливу ідеології. Теоретичне обґрунтування концепції «деідеологізації» засноване на ідеях таких напрямків буржуазної соціології, як «емпірична соціологія, теорія «індустріального суспільства», «соціологія знання» [4, 194—229].

Теоретики соціологічного емпіризму намагаються, використовуючи методи математизації, формалізації, представити емпіричну соціологію як науку, що стоїть поза ідеологією, яка обслуговує інтереси всього суспільства. Але голий емпіризм і відмовлення від теорії не означає, що емпірична соціологія позбавлена ідеологічного впливу, бо один лише добір фактів без будь-якої спроби їх інтерпретації, систематизації не складає науки, а там, де є вибір та інтерпретація, вже відкрито шлях впливу ідеології. Теорія «кінця ідеології» закріплює ті ілюзії, які породжує емпірична соціологія.

К. Маннгейм у своїй «соціології знання» ставить питання про заміну «доктрини ідеології» соціологією знання, яка нібито може бути створена інтелігенцією, що стоїть поза класами, навіть «вільно витає» над ними. Маннгейм вважає, що соціальна наука повинна бути звільнена від ідеології, яка завжди переколює справжнє, істинне знання на догоду класовим інтересам. Фактично К. Маннгейм підхопив і певним чином доповнив висунуте Максом Вебером гасло «свободи (соціолога) від цінностей».

З методологічної точки зору концепція «деідеологізації» є одним з проявів соціологічного неопозитивізму. Принцип «свободи від цінностей», висунутий Вебером ще на початку століття, припускає розгляд соціології як політично нейтральної дисципліни, яка не робить політичних висновків, стоїть поза політикою.

Але на ділі ця претензія на позациннісну, позаідеологічну, позакласову, безпартійну позицію є лише ілюзія. Ціннісні судження пронизують будь-яке емпіричне, соціологічне дослідження.

Це відбувається тоді, коли лише визначається проблема дослідження. У відповідності з нею здійснюється і відбір фактів, що підлягають дослідженню. І те, і друге є ціннісний відбір, бо його неможливо зробити без будь-якого мінімуму загальнотеоретичних, філософських, політичних, моральних передумов.

У капіталістичних країнах політика пануючого класу, його ідеологія, яка безроздільно панує в суспільстві, визначає часто спрямованість теоретичних праць соціологів, економістів, юрис-

тів, зокрема проблематику їх досліджень. До того ж, даючи прямі замовлення університетам, інститутам, групам вчених, державні організації й бізнесмени ставлять в пряму залежність від своїх цілей, своєї ідеології не лише тематику, але й спрямованість наукової діяльності вчених.

Крім того, визначення понять, обґрунтування гіпотез, способи перевірки різних положень також мають ціннісний характер.

Прагнення відмовитися від одних ціннісних суджень веде до того, що їх місце займають інші ціннісні судження. Якщо, наприклад, відмовитися від понять «прогрес» або «клас» на користь понять «зміна» чи «страта», то це буде не відмовлення від ціннісних суджень, а перехід до інших цінностей, а саме — заперечення прогресу, класових суперечностей.

Нарешті, результати досліджень завжди мають соціальну функцію, соціальне призначення і тому не можуть бути неціннісними. Навіть і тоді, коли сам дослідник прагне сформулювати свої висновки і рекомендації максимально нейтральним способом, вони стають ціннісними в руках тих, для кого призначені.

У соціології, в тому числі і в емпіричній, завжди наявний (відкрито чи завуальовано) оцінний момент. Отже, соціологія (а також історія, політекономія та інші суспільні науки) не може бути вільною від ідеології, бо виражає певні ідеологічні настанови.

Пізнання, засноване на «свободі від цінностей», є пізнанням з точки зору певних цінностей, тобто партійним пізнанням, але ця партійність не ґрунтується на науковому розумінні своїх соціальних джерел, а стихійно складається в процесі повсякденної практики буржуазних соціологів.

З появою марксистської теорії ідеології стала на ґрунт науки, почала поєднувати в собі функції науки та ідеології.

Ми згодні з В. Ж. Келле, який відзначає, що з появою марксисту постало питання про те, щоб надати самій науці ідеологічної функції, тобто примусити її виконувати суспільні завдання [див. 3, 25].

І справді, критика К. Марксом і Ф. Енгельсом тієї ідеології, яка бачила людей і їх відносини ніби поставленими на голову, наче в камері-обскурі, яка полягала в ілюзіях певного класу щодо самого себе, цілком стосується буржуазної, ненаукової ідеології [див. 2, 24, 43].

Розкривши суспільну природу людини, Маркс поставив перед суспільною наукою завдання — служити практиці і перш за все практиці визволення суспільства з-під гніту її експлуатації.

Фактично поєднати науку з практикою, поставити її метою служіння практиці і означало надати їй ідеологічної функції,

відкрито партійного характеру. Саме такий підхід і привів до створення наукової ідеології на відміну від ненаукової.

Поєднання пізнавальної та ідеологічної функцій у суспільній науці фактично ґрунтується на специфічній взаємодії пізнавального й оцінного моментів у пізнанні. Взаємодія суб'єкта й об'єкта в процесі пізнання приводить до одержання знань, які оцінюються не лише з точки зору чисто ґносеологічної характеристики: істинне, неістинне, істотне, неістотне, можливе, достовірне,— але й з позицій ціннісних: який практичний вихід даного знання, яку воно потребу може задовольнити. Цілком зрозуміло, що такий підхід характерний для науки в цілому.

Але для природничих наук на перший план виступає ґносеологічний підхід до об'єкта, прагнення пізнати об'єктивну природу предмета, з'ясувати, як вона існує поза людиною і людством, звільнити свідомість від відношення суб'єкта до його змісту і виділити в чистому вигляді власне знання, тобто об'єктивну істину.

У суспільних науках при поєднанні пізнавального й оцінчого моментів останній відіграє значно більшу роль, ніж в природничих. Суспільна наука не може звільнитися від відношення суб'єкта до об'єкта, бо об'єкт виступає разом з тим і як суб'єкт пізнання. До того ж, як вже відзначалося, оцінний момент в суспільних науках збігається з ідеологічним.

Ось чому концепції ідеологічної нейтральності суспільних наук, деідеологізації,— безглуздя, бо сама суспільна теорія має ідеологічний характер.

Лише тоді, коли суспільство остаточно звільниться від класів, класових відмінностей, оціночна функція суспільного пізнання перестане бути ідеологічною.

Сьогодні можна повністю погодитися з прогресивним американським соціологом Райтом Міллсом, який писав: «Кінець ідеології є ідеологія — ідеологія кінця — кінця політичного відображення як суспільний факт», «відмовлення виробити чітку політичну філософію» [див. 5, 55].

В той же час необхідно зазначити, що перебільшення ідеологічного моменту в суспільній науці, некритичне внесення ідеологічних концепцій в науку може лише її принизити, привести до втрати нею своєї специфіки, до забуття тієї суспільної функції, яку вона покидана виконати.

Так, постановка в курсі історичного матеріалізму проблеми «Роль народних мас і особи в історії», є, з нашої точки зору, некритичним перенесенням у соціологію ідеологічної проблеми, з приводу якої Маркс і Енгельс вели боротьбу з молодогегельянами в 40-і роки XIX ст., а російські марксисты — з народниками в кінці XIX ст. Для марксистської соціології немає такої альтернативи — народ чи особа, бо суспільство, народ складається з осіб, а особа є продукт певних суспільних відносин. Але

при такій постановці питання, яка дана в програмі курсу, марксистський науковий соціологічний підхід до з'ясування проблеми взаємовідношення особи і суспільства, умов і факторів всебічного розвитку особи, залишається в затінку.

Або такі випадки, коли в історичну науку вводиться оцінка того чи іншого історичного факту згідно з ідеологічною кон'юктурою сьогодення, як це було з оцінкою руху Шаміля в Грузії, або ролі того чи іншого діяча в деяких підручниках з історії КПРС. Такий підхід до історичної науки, безсумнівно, принижує її, зменшує її справжню наукову цінність.

Саме тому політика не може впливати на філософію безпосередньо, вимагаючи від неї слідування за кожним кроком, кожним вибором політичної кон'юнктури. Врешті-решт це може привести до підміни філософських проблем конкретними політичними проблемами, до втрати філософією своєї специфіки, до кон'юктурщини [див. 6, 9].

Отже, суспільні науки, виконуючи ідеологічну функцію, не зводяться до ідеології. Їх соціальна функція — обслуговувати суспільство знаннями, розкривати об'єктивну істину історичного процесу, бути могутнім знаряддям соціальної дії.

Краткое содержание

В статье освещается один из наиболее актуальных для современного обществоведения вопросов — взаимоотношение идеологии и общественной науки.

Автор обосновывает положение о том, что общественная наука, не будучи свободной от идеологии, выполняя идеологическую функцию, в то же время не может быть сведена к идеологии. Социальная функция общественной науки — обслуживать общество знаниями, раскрывать объективную истину исторического процесса, быть могучим оружием преобразования мира.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. В. Ж. Келле. Познавательные и идеологические функции социологии.— В кн.: «Социология и идеология», М., 1969.
4. Л. Н. Москвичев. Критика концепции «деидеологизации» науки и проблема партийности социального познания.— В кн.: «Проблемы познания социальных явлений», М., 1968.
5. В. С. Семенов. Проблемы развития и борьбы марксистской и буржуазной социологии (обзор выступлений).— В кн.: «Социология и идеология», М., 1969.
6. «Вопросы философии», 1969, № 3.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ КОНКРЕТНИХ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Предмет науки, її пізнавальну цінність, практичні цілі, місце в системі інших наук і роль стосовно до них можна з'ясувати, лише виходячи з рівня розвитку даної науки. Цим треба керуватись, з'ясовуючи методологічну функцію історичного матеріалізму щодо конкретних суспільних наук.

У сучасній науковій літературі відсутня одностайна оцінка змісту історичного матеріалізму як наукової дисципліни, його предмета і взаємин з іншими науками. Одні автори твердять, що історичний матеріалізм виступає частиною філософії і водночас єдино можливою теорією про суспільство як цілісний організм у взаємодії його частин. Ця точка зору виражена в роботі В. І. Войтка «Марксистська соціологія як наука». «Щодо теоретичної соціології марксизму, то вона збігається з історичним матеріалізмом. Теоретична соціологія марксизму своїм об'єктом вивчення має найбільш загальні закони розвитку суспільства. Вона є водночас матеріалістичною теорією і діалектичним методом пояснення суспільних явищ і процесів» [7, 66].

Інші філософи виводять історичний матеріалізм за рамки філософії, вважають його загальною соціологією — теорією структури і розвитку суспільства. Так, В. О. Ядов твердить, що соціологію не можна зводити до філософії історії: «Історичний матеріалізм незмінно зміцнює своє становище саме як загально-соціологічна теорія» [14, 29]. Є також автори, які відводять історичному матеріалізму роль філософської інтерпретації суспільного життя, доводячи, що поряд з ним повинна самостійно існувати загальна соціологічна теорія. Наприклад, Р. В. Ривкіна розрізняє філософську соціологію (історичний матеріалізм), загальну (теоретичну) соціологію і конкретну (емпіричну) соціологію [9, 156].

Як правило, прихильники однієї точки зору звинувачують інших в ненауковому вирішенні цієї проблеми. На наш погляд, справа в тому, що історичний матеріалізм — це складна наукова система, що розвивається, в ній відбуваються процеси диференціації та інтеграції. До певної міри це система елементів різних наук, з яких вийшов історичний матеріалізм і які він

від себе відгалужує, внаслідок чого змінюються його зміст, функції.

Історичний матеріалізм як наукова система не є щось незмінне і стає. Історично він був покликаний на наукових методологічних засадах розв'язати проблему суспільної організації. Йому передували спроби людського розуму вирішити, як і за якими законами функціонує суспільство. Таким намаганням були соціологічні побудови домарксистських соціологів, які в силу історичних умов виявились науково неспроможними.

Маркс і Енгельс поставили перед собою завдання виробити науковий філософський метод (а це неможливо було здійснити без послідовного застосування принципів матеріалізму і діалектики до суспільного життя), дослідити суспільство як єдиний цілісний організм, озброїти пролетаріат знанням законів суспільного розвитку. Ці завдання органічно пов'язані між собою, оскільки революційне перетворення суспільства можливе лише на основі знання його законів, а відкриття останніх залежить від розробки діалектико-матеріалістичної методології в стрункій і цілісній системі марксистської філософії, органічною складовою частиною якої виступав історичний матеріалізм. Він був водночас філософським принципом, соціологічною теорією і практичним керівництвом до революційної діяльності пролетаріату. В передмові до брошури «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1892 р.) Ф. Енгельс назвав діалектико-матеріалістичне розуміння дійсності історичним матеріалізмом. Але за час свого розвитку історичний матеріалізм зазнав структурних змін, пов'язаних як з вимогами суспільно-історичної практики, так і з внутрішніми процесами розвитку науки.

Значно зросли потреби філософського аналізу соціальних процесів. Знання про суспільство збагачувались за рахунок досліджень окремих сторін соціального організму, що розглядались як його складові частини і як відносно самостійні сторони суспільного життя. Все це включалось у зміст історичного матеріалізму, хоч було приналежністю лише однієї його частини — соціологічної теорії — або навіть виходило за її межі і приводило до відгалуження від історичного матеріалізму нових конкретних суспільних наук.

Поряд з історичним матеріалізмом виникли науковий комунізм, етика, естетика, науковий атеїзм, конкретна соціологія, які внесли зміни в зміст і структуру історичного матеріалізму. Виникла настійна потреба в уточненні його наукового змісту і функціонального навантаження.

Це завдання має не довільний характер, бо воно породжено змінами, що сталися в зв'язку з розвитком науки, отже, є актуальним; його розв'язання має реальний вихід у практику викладання суспільних дисциплін у вищій школі (зокрема це стосується побудови учбових програм: усунення дублювання, яке ви-

никає за рахунок нечіткого розмежування завдань науки, включення в курс лекцій неналежних даних науки питань через перевищення її «повноважень» або збереження її в старих межах).

За історичним матеріалізмом зберігається функція методології пізнання суспільства. Категорії, закони і принципи матеріалістичної діалектики виступають в методологічній ролі стосовно до суспільного пізнання. Матеріалістичне розуміння історії є наріжним каменем філософської теорії, і в цьому відношенні історичний матеріалізм є невід'ємною частиною філософії, її органічним принципом. В. І. Ленін писав: «В цій філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна вийняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні» [5, 299]. Саме в складі філософії історичний матеріалізм виступає методологією будь-якого наукового пізнання, оскільки категорії практики, суб'єкта, істини та всі інші не можна збагнути без діалектико-матеріалістичного розуміння суспільства. Права громадянства історичний матеріалізм завойовує як самостійна теорія структури і розвитку суспільства.

Вихідні основоположні принципи цієї теорії сформульовані К. Марксом, Ф. Енгельсом, розвинуті далі В. І. Леніним. Збагачуватись вона має за рахунок узагальнення даних суспільних наук, суспільно-історичної практики.

Історичний матеріалізм виступає в ролі метатеорії суспільної науки як сукупності дисциплін гуманітарного циклу саме тому, що об'єктом його вивчення є взаємодія тих сторін суспільного життя, вивченням яких займається переважна більшість суспільних наук. Право на існування такої узагальнюючої щодо суспільства науки заперечують шляхом уподібнення її з натурфілософією. Так, Б. Кедров пише: «З моменту виникнення марксизму потреба, а тим більше необхідність в якійсь соціології відпала, причому так само і з тих же самих причин, з яких втратила право на існування натурфілософія після виникнення діалектичного матеріалізму» [13, 81]. Але таке ототожнення безпідставне.

Справа в тому, що природа — це сукупність докорінно відмінних об'єктів, які у філософії мають назву руху, спільність яких полягає лише в їх матеріальності та деяких інших суто філософських характеристиках. Між тим соціальні науки вивчають різні прояви якісно однорідного об'єкта, єдиної форми руху — соціальної — і потребують відповідної єдності понятійного апарату, наукового мислення в межах єдиної соціальної науки, яку називають історичним матеріалізмом або загальносоціологічною теорією. Цю ж думку висловлює Е. Маркарян: «Монізм соціальної теорії як певний пізнавальний принцип виражає ме-

тодологічну вимогу, без дотримання якої наукове осмислення системи суспільних явищ виявляється нездійсненним» [12, 40].

Свою методологічну функцію історичний матеріалізм виконує в трьох напрямках. По-перше, він озброює суспільні науки категоріальним апаратом суспільствознавства. «Закони і категорії історичного матеріалізму,— пишуть О. М. Румянцев і Г. В. Осипов,— є ядром, серцевиною, основою всієї системи наукової соціології й інших суспільних наук» [10, 7]. Кожна суспільна наука має свій понятійний апарат, за допомогою якого розкривається її зміст. Але разом з тим кожна суспільна наука вивчає різні прояви соціального життя, отже, вона повинна користуватись також категоріями і поняттями, за допомогою яких пізнається соціальне життя. Вони є вихідними стосовно до загальної понятійної системи конкретної науки. Так, політична економія не може обійтись без понять «суспільно-економічна формація», «базис» і т. д., для наукового комунізму основоположними виступають поняття «революція», «класи», «суспільно-економічна формація», для психології суттєвими є соціальні поняття «людина», «особа», «колектив» тощо. При цьому треба мати на увазі, що стосовно до конкретних суспільних наук ці соціальні категорії конкретизуються в поняттях даної науки. Така конкретизація — закономірність співвідношення пізнавальних рівнів, але не завжди її дотримуються у процесі пізнання. Наприклад, категорія інтересу в загальносоціологічній теорії ширша й абстрактніша, ніж поняття інтересу в психології, політичній економії, етиці.

Навряд чи є корисною для науки підміна понять, яка дуже часто має місце. Так, в історичний матеріалізм включено економічне поняття продуктивних сил і виробничих відносин. В підручниках філософії їх визначення і характеристика даються саме в економічному плані. Між тим соціологічний зміст цих понять відмінний від економічного. Що ж до продуктивних сил, то вони є показником ступеня оволодіння людиною силами природи і за допомогою цих категорій розкриваються категорії прогресу, свободи і т. д.

Нерідко в конкретну науку вноситься більш широке соціальне поняття. Мова як соціальне явище і мова як об'єкт мовознавства відмінні за своїм понятійним змістом, хоч в деяких джерелах з мовознавства мова як соціальне явище розглядається як об'єкт вивчення. Ф. А. Будагов у передмові до своєї книги «Вступ в науку про мову» розглядає мову не як систему «умовних знаків, а як засіб, за допомогою якого люди спілкуються між собою, висловлюють свої думки і почуття» [6, 4]. Він вважає, що «мова і мислення, мова і суспільство, мова і культура, мова і історія, мова і література — галузі лінгвістики» [6, 3].

Постає питання: якщо кожна наука оперує властивими їй

поняттями, то яка потреба в існуванні узагальнених понять соціальної науки, розробкою яких займається історичний матеріалізм? Відповідь знаходимо навіть у вищезгаданому прикладі. Людська мова як соціальне і мовознавче поняття відмінні, але нехтувати соціальною природою мови при її вивченні, не користуватись соціальною категорією мови як вихідним методологічним положенням неможливо.

Особливість методологічної функції категорій, як філософських, так і соціальних, полягає в тому, що вони не виконують безпосередньо пошукової ролі в процесі наукового пізнання. Як би досконало не володів науковець знанням філософських категорій «причина і наслідок» або соціальних — «суспільство і особа», лише за їх допомогою він не відкриє жодної закономірності художньої творчості чи педагогічного процесу або юридичної практики. Академік М. Семенов зауважує, що «марксистська діалектика — зовсім не збірник правил: застосуй їх безпосередньо до окремого завдання і отримаєш правильну відповідь. Це загальна спрямованість і культура думки, яка допомагає кожному цілеспрямовано ставити питання і розв'язувати таємниці природи» [11, 60].

Без належної філософської і соціологічної культури науковий пошук не матиме тих координат, в межах яких він тільки і може бути успішним. В час надзвичайно розгалуженого і досить об'ємного суспільного знання не можна обійтись без таких орієнтирів, без спільних категорій суспільної науки, в яких односторонньо зафіксовані суттєві сторони об'єктивних явищ.

Як, наприклад, з'ясувати зближення національних культур, мов та інші процеси, пов'язані з розвитком націй, які вивчають історики, етнографи, мовознавці, літературознавці, представники наукового комунізму й інших суспільних наук, якщо поняття «нація» потребує уточнення? Не випадково за два останні роки на сторінках журналів «Вопросы философии», «Вопросы истории», «Народы Азии и Африки» та інших опубліковано майже 20 статей, в яких розглядається поняття «нація». До речі, найбільшу кількість статей надруковано в «Вопросах истории», причому їх автори переважно історики за фахом.

Приблизно те ж саме можна сказати і про інші поняття соціальної науки, навіть такі фундаментальні, як «соціальна революція». В міру ускладнення революційних процесів, у зв'язку з різноманітністю історичних умов, в яких вони відбуваються, обмежуватись визначенням революції як докорінного перевороту в суспільному житті, який супроводжується зміною формацій, недостатньо. Зараз багато дискусій точиться з приводу того, чи можна назвати революцією будь-яку заміну одного суспільно-економічного ладу іншим чи лише здійснювану певним чином. При цьому посилаються на В. І. Леніна, який визначав революцію так: «Справді, що таке революція з марксистської точки

зору? Насильствена ломка застарілої політичної надбудови, су-перечність якої новим виробничим відносинам викликала в пев-ний момент крах її» [4, 103].

Очевидно, слід розрізняти поняття «революція» в широкому значенні слова, яке співвідносне з поняттям «еволюція». Для його точнішого визначення доцільно використати положення філософії щодо характеру стрибка, а також кібернетики, що вивчає закони функціонування саморегулюючих систем, і розгля-дати революцію як появу нового стану соціальної динамічної системи, що виникає в результаті суттєвих змін окремих еле-ментів суспільно-економічної формації: базису, надбудови тощо. Не можна однозначно твердити, що революція — це сума змін всіх цих елементів, бо їх послідовність і значимість бувають різ-ними. Але в якийсь момент цих змін відбувається стрибок, який ми називаємо революцією, хоч в соціальній системі продовжу-ють співіснувати старе і нове.

Треба також мати на увазі поняття «революція» у вузькому значенні слова, яке співвідносне з поняттям «реформа». Перехід антагоністичних суспільних формацій до соціалізму може здій-снюватись лише одним шляхом — виступу низів, енергійного, рі-шучого зметення старих віджилих порядків, а при заміні однієї антагоністичної формації іншою цей шлях не завжди викорис-товується, уряд може вдатися до політики реформ з метою усу-нення зростаючого невдоволення мас і приведення виробничих відносин і політичної влади у відповідність з новими продук-тивними силами. В Росії існувала реальна тенденція заміни феодального ладу капіталістичним, таким тяжким для суспіль-ства шляхом. Через наростання революційності мас ця тенден-ція в Росії не була реалізована, але нехтувати нею і не роз-глядати її як один з можливих шляхів зміни антагоністичних формацій неправильно.

Другий напрямок здійснення методологічної функції істо-ричного матеріалізму — свідоме оперування закономірностями функціонування і розвитку суспільства як цілісного організму. Від соціолога вимагається їх глибоке пізнання, повне розкриття, від спеціаліста конкретних наук — їх використання з пізнавальною метою. Розкриємо це загальне положення на конкретному при-кладі. В пропагандистській і спеціальній науковій літературі ча-сто доводиться зустрічатись з постановкою питання про суб'єкт історичної діяльності в такому формулюванні — роль народних мас і особи в історії. Його вирішення починається запитанням: хто творить історію — особа чи народ?, на яке пропонується однозначна відповідь — народ. Не беручи під сумнів визначаль-ну роль трудящих мас суспільства в історії людства, зауважи-мо, що дана дилема — «або народ, або особа» — науково необ-грунтована і методологічно неспроможна.

В. І. Леніну належить відомий вираз про те, що «ідея істо-

ричної необхідності зовсім не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів» [3, 136—137].

І дійсно, історик науки, мистецтва, культури не може вивчати свій об'єкт, не керуючись саме цією лєнінською методологічною установкою. Мистецтвознавець досліджує індивідуальний, особистий вираз суспільного в художньому творі. Представник наукового комунізму підкреслює, що не народ взагалі, а кожен особисто будує комуністичне суспільство.

Знеособлений натовп і герой, що стоїть над ним — це типова проблема буржуазної соціології, вона має під собою певну об'єктивну основу, породжену конкретними соціально-економічними умовами, але для марксистської соціології особа і народ не підлягають протиставленню. Людина стає особою, оскільки виражає інтереси суспільства, класу, народу; народ творить історію, оскільки його представники вносять особистий вклад в розвиток матеріальної культури тощо.

Проблема розрізнення ролі експлуатованих і експлуаторських класів в історії, а також розвінчання ілюзорного уявлення, яке культивують буржуазні ідеологи, про вирішальний вплив на хід історії царів, імператорів і т. д. не вирішується шляхом протиставлення народу особі, тим більше, що соціологічний зміст поняття «народ» робить його не зіставним з поняттям особи.

Третій напрямок методологічної ролі історичного матеріалізму проявляється в озброєнні суспільних наук специфічними для соціального об'єкта методами пізнання. В цій своїй частині історичний матеріалізм найтісніше пов'язаний з філософією. Немає чітких граней щодо конкретизації загальнофілософських методів відносно суспільства і специфічно соціологічних методів пізнання.

Цей аргумент найчастіше використовують для захисту точки зору, згідно з якою історичний матеріалізм є частиною філософії. На наш погляд, в ньому фіксується лише даний етап розвитку пізнавальних методів соціальної науки, коли вони перебувають у нерозвинутому стані, але реальна потреба і тенденція до їх виділення і розробки існує. Це до деякої міри знаходить свій вираз в появі такої наукової галузі, як методологія соціальної науки, яка поки що тимчасово співіснує з методикою і технікою конкретно-соціологічних досліджень. З часом вона матиме право на наукове громадянство, як найбільш яскраво виражена методологічна частина загальносоціологічної теорії. Мабуть, в її межах розвиватимуться загальні пізнавальні методи, що мають значення не лише для соціології, але й для історії, юриспруденції й інших суспільних наук.

Методологічна роль історичного матеріалізму відносно кожної суспільної науки проявляється специфічно. Ця специфіка полягає і у вирішальній ролі тих або інших категорій, законів,

пізнавальних засобів. Головним чином, вона визначається характером взаємин між науками, які залежать від співвідношення між їх предметами, від їх місця в класифікаційній системі суспільних наук.

Особливого уточнення потребує відношення історичного матеріалізму до наукового комунізму, конкретної соціології та історії. В цілому це складні й малодосліджені зв'язки, тим більше, що дві перші науки вийшли з лона історичного матеріалізму, остаточно від нього не відбрунькувались, їх предмет перебуває у процесі становлення.

Науковий комунізм є «стадійним», «епохальним» зрізом загальносоціологічної теорії, він розглядає закономірність зміни капіталізму соціалізмом і будівництво комунізму як процеси розвитку конкретного етапу суспільства. В генетичному підході, повернутому в майбутнє, полягає його спільність з історією. Разом з тим науковий комунізм, як і соціологія, розглядає суспільство як систему, як цілісний організм. В такому функціональному підході полягає його спільність з соціологією.

Науковий комунізм виконує соціальну роль, яка у свій час повністю належала історичному матеріалізму, а саме: озброює робітничий клас знанням закономірностей зміни капіталістичної формації комуністичною з метою безпосереднього керівництва практичною діяльністю.

Загальносоціологічні категорії, якими користується науковий комунізм, на наш погляд, треба конкретизувати відповідно до певної стадії розвитку суспільства. Це ж стосується і загальносоціологічних закономірностей.

Складніше вирішується питання про взаємини загальносоціологічної теорії і конкретної соціології. Багато завдань останньої сьогодні розв'язується в межах історичного матеріалізму. Але суспільна практика робить питанням часу конституювання науки, яка на рівні певних соціальних інститутів, первинних груп, безпосереднього соціального середовища особи вивчає закони функціонування людського суспільства.

Капіталістичний світ використовує цю науку як в своїх ідеологічних цілях, так і для управління конкретними процесами суспільного життя з метою продовження існування капіталістичної формації. Ця соціальна функція науки засуджується, але це зовсім не означає, що не потрібна сама наука — конкретна соціологія, пізнавальна мета якої — давати знання законів життєдіяльності окремих соціальних одиниць як елементів зв'язного системного цілого, що можуть з успіхом бути використані для комуністичного будівництва.

Методологічна роль історичного матеріалізму стосовно до конкретної соціології особливо велика. Конкретна соціологія повинна, на наш погляд, будуватися на загальносоціологічних методологічних засадах, що позбавить її однобічного емпіризму,

тих блукань, «сліпих» пошуків істини, на які хибує буржуазна соціологія. Конкретна соціологія не може обмежитись категоріальним апаратом соціологічної теорії. Аналогічно до наукового комунізму, який потребує «стадійного» зрізу загальносоціологічної теорії, конкретна соціологія потребує «мікро»-зрізу стосовно конкретних інститутів, колективів, груп. Окремий колектив чи конкретна ланка суспільного життя, вивченням яких займається конкретна соціологія, повинні розглядатись у світлі загальних законів соціальної структури; лише це забезпечить наукову достовірність знань про нього.

Найбільш вдалим підходом до розв'язання проблеми співвідношення історичного матеріалізму й історії є концепція болгарського філософа Б. С. Добриянова. Суть її в тому, щоб розглядати історичний матеріалізм як «знання про закони розвитку і функціонування об'єкта, виділене, головним чином, шляхом аналізу структури розвинутого об'єкта (етапу — результату) і виражене в абстрактних визначеннях», а історію — як знання «про закономірний історичний процес становлення, функціонування і розвитку об'єкта», що «знаходить свій вираз з допомогою абстрактних визначень і емпіричних описів» [8, 65].

Виходячи з цієї концепції, стає зрозумілим, що історичний матеріалізм як теорія структури суспільства містить в собі у знятому вигляді його генезис у вченні про суспільні формації як ступені прогресу. Як теорія розвинутого об'єкта історичний матеріалізм озброює історію категоріальним апаратом для дослідження його (об'єкта) генезису.

Історична наука конкретизує загальносоціологічні категорії і закони відповідно до конкретних етапів суспільного розвитку.

Еволюція історичного матеріалізму перетворює його в мета-наукову теорію, посилює його методологічну функцію, висуваючи її на перший план серед інших завдань цієї науки.

Історичний матеріалізм повинен узагальнювати досягнення суспільних наук і озброювати їх розвинутим науковим апаратом пізнання суспільства. Деяке звуження його ролі не можна розглядати як відрив від життя, як перетворення історичного матеріалізму в суму абстрактних схем і пустих загальностей. бо, як зауважував К Маркс, «найбільш загальні абстракції виникають взагалі тільки в умовах багатого конкретного розвитку, де одно і те саме є спільним для багатьох або для всіх елементів» [1, 687]. Роль абстракції в суспільній науці надзвичайно велика, в ній «не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами. Те і друге повинна замінити сила абстракції» [2, 8].

Сучасна наука, в тому числі і суспільна, — складна багатоповерхова будова, в ній існує свій розподіл праці, точніше — науково-пізнавальних завдань. Чим повнішим і всебічнішим буде цей розподіл в різних галузях суспільствознавства, тим ба-

гатограннішим стане наше знання і зросте разом з тим його придатність до практичного використання в інтересах комуністичного будівництва.

Краткое содержание

Роль исторического материализма в научном познании можно раскрыть, исходя из анализа конкретного уровня развития этой науки.

В период создания исторического материализма К. Марксом и Ф. Энгельсом он был одновременно философским принципом, общесоциологической теорией и руководством практической деятельностью пролетариата. Ныне его функции несколько расширились и дифференцировались.

В связи с обогащением знаний человека о законах общественного развития возросла роль исторического материализма как общесоциологической теории. В настоящее время научной основой коммунистического строительства, наряду с историческим материализмом, выступают научный коммунизм, этика, эстетика и другие науки.

Исторический материализм выполняет методологическую функцию по отношению к конкретным общественным наукам, вооружая их категоричным аппаратом, знанием закономерностей развития общества как целостной системы, методами научного познания.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 9.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
6. Ф. А. Будагов. Введение в науку о языке. М., 1965.
7. В. І. Войтко. Марксистська соціологія як наука. К., 1968.
8. В. С. Добрнянов. Методологические проблемы теоретического и исторического познания. М., 1968.
9. Проблемы методологии научного познания. Новосибирск, 1968.
10. А. М. Румянцев, Г. В. Осипов. Марксистская социология и конкретные социальные исследования.— «Вопросы философии», 1968, № 6.
11. Н. Семенов. Марксистско-ленинская философия и вопросы естествознания. Научное творчество в свете теории познания.— «Коммунист», 1968, № 10.
12. Социология и идеология. М., 1969.
13. Социология и история. М., 1967.
14. В. А. Ядов. Роль методологии в определении методов и техники конкретно-социологического исследования.— «Вопросы философии», 1966, № 10.

ПРО ВЗАЄМОДІЮ ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНИХ ЗАКОНІВ І СПЕЦИФІЧНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАКОНІВ СОЦІАЛІЗМУ

Ця проблема дуже широка і багатопланова. Ми розглянемо тільки питання про взаємодію закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил із специфічними економічними законами соціалізму.

Необхідно відмітити, що при вивченні політичної економії соціалізму про закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил економісти лише в найбільш загальних рисах згадували, коли висвітлювали проблеми перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Вони підкреслювали, що закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил вимагає ліквідації старих, буржуазних і створення нових, соціалістичних виробничих відносин [6, 312]. Поверхово про цей закон йшла мова при розгляді процесів соціалістичного усупільнення вирішальних засобів виробництва, соціалістичної індустріалізації країни і кооперування сільського господарства.

Нова програма з політичної економії, яка є далішим узагальненням творчого розвитку марксистсько-ленінської економічної теорії, вимагає розгляду особливостей дії закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил при соціалізмі. Зокрема про це наголошується в темі про суспільну власність і характер праці при соціалізмі.

Особливості побудови курсу політичної економії соціалізму в попередніх варіантах характеризувались вимогою вивчення окремих економічних законів: основного економічного закону соціалізму, закону планомірного, пропорціонального розвитку народного господарства, закону розподілу за працею, закону неухильного зростання продуктивності суспільної праці та ін. Такий підхід відображав складний процес формування політичної економії соціалізму, був одним з варіантів наукового проникнення в суть системи соціалістичних виробничих відносин. Знайомство з арсеналом економічних законів не було простим копіюванням методології «Економічних проблем соціалізму в СРСР», як намагаються зобразити деякі економісти. Спроби визначити характеристики окремих економічних законів, уявити механізм дії і використання кожного з них слід вважати важ-

ливим кроком у створенні наукової політичної економії соціалізму. Але це був, так би мовити, підготовчий етап.

Нова програма ставить завданням послідовне вивчення виробничих відносин соціалізму по стадіях суспільного виробництва, причому спочатку в сфері відносин суспільства і його членів, а потім — опосередкування цих відносин функціонуванням соціалістичних виробничих підприємств. Тобто визначився новий підхід до вивчення і викладу проблеми про економічні закони. Стало очевидним, що глибоке розуміння системи соціалістичних виробничих відносин, її окремих сторін, процесів, що відбуваються в соціалістичній економіці, можливе не через вивчення окремих економічних законів, а через вивчення цих сторін і процесів як таких, в яких відображається взаємодія економічних законів.

Раніше планування народного господарства в курсі політичної економії практично пов'язувалось з дією одного економічного закону — закону планомірного, пропорціонального розвитку. Нова програма вимагає розгляду планування народного господарства як процесу свідомого використання системи економічних законів соціалізму.

Науково висвітлити економічну роль соціалістичної держави можна лише тоді, коли її діяльність буде представлятися як функції, що базуються на свідомому використанні системи економічних законів.

До економічної реформи аналіз розподілу частини сукупного суспільного продукту в особисте споживання зводився до свідомого використання лише одного економічного закону — закону розподілу за працею. Зараз стало цілком очевидним, що цей процес ґрунтується на свідомому використанні системи економічних законів, вимагає обов'язкового врахування їх взаємозв'язку і взаємодії. Зокрема актуальним у практиці й економічній теорії є питання про органічне поєднання розподілу за працею з розподілом за створеною колективом підприємства вартістю.

Пізнання взаємозв'язку і взаємодії економічних законів соціалізму — одна з центральних проблем політичної економії. І тут важливе місце належить дослідженню взаємозв'язку і взаємодії закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил з економічними законами соціалістичної системи господарства. Це — не лише теоретичне питання, а й питання практики комуністичного будівництва.

Відомо, що продуктивні сили і виробничі відносини змінюються неодноразово. Виробничі відносини як форма мають тенденцію відставати в розвитку від свого змісту — розвитку продуктивних сил. Продуктивні сили на певному етапі розвитку не можуть не вступати в суперечність із застарілими формами і окремими сторонами виробничих відносин.

Завдання соціалістичного суспільства — своєчасно помічати назріваючі суперечності, знаходити способи їх розв'язання, не допускати певного роду конфліктів між продуктивними силами і виробничими відносинами, гальмування розвитку продуктивних сил, а навпаки, — всіляко сприяти їх розвитку.

До впровадження принципів економічної реформи мало місце зниження темпів зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, сукупного суспільного продукту і національного доходу, знизилась фондовіддача і підвищилась фондоємкість продукції. З цих фактів зовсім не випливає висновок, що соціалістичні виробничі відносини в цілому як система застаріли. Суспільному характеру продуктивних сил відповідає суспільна власність на засоби виробництва, яка є головним змістом системи соціалістичних виробничих відносин.

Справа в тому, що стало помітним відставання окремих сторін соціалістичних виробничих відносин. Подібні явища мали місце і в інших соціалістичних країнах. Комуністична партія Радянського Союзу, комуністичні і робітничі партії ряду соціалістичних країн Європи зробили глибокий аналіз стану економіки, виявили причини, що зумовили деяке її відставання, накреслили заходи по його ліквідації, які вилилися в наукову систему планування, управління і економічного стимулювання розвитку виробництва.

У Директивах ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. названо одну з причин неповного використання об'єктивних можливостей, закладених у нашому суспільному ладі: «У плануванні і керівництві господарством недооцінювалось діяння об'єктивних економічних законів, негативну роль відіграли прояви суб'єктивізму, довільні зміни пропорцій у розвитку окремих галузей, слабе економічне обґрунтування ряду господарських рішень» [2, 213].

Основною причиною відставання сільського господарства після 1959 р., вказується в рішенні березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, було слабе керівництво цією життєво важливою галуззю. Вимоги економічних законів розвитку соціалістичного господарства враховувались недосить повно, а нерідко навіть ігнорувались. Йдеться про такі закони, як закон плано-мірного і пропорціонального розвитку, розширеного відтворення, а також про принципи поєднання суспільних і особистих інтересів, матеріальної заінтересованості та інші [3, 5—6, 38].

Отже, уникнути порушення відповідності між окремими сторонами соціалістичних виробничих відносин і продуктивними силами можна лише при суворому дотриманні й врахуванні в практиці планування і управління економікою дії економічних законів соціалістичного господарства.

Тому не випадково в рішеннях вересневого (1965 р.) Плену-

му ЦК КПРС сформульовані такі положення: «У галузі керівництва народним господарством партія все глибше вникає в суть економічних відносин у нашому суспільстві для того, щоб правильно використати його економічні закони і величезні творчі можливості в інтересах народу» [4, 3].

XXIII з'їзд партії поставив вимогу управління і планування привести у відповідність з вимогами об'єктивних економічних законів соціалізму, не допускати суб'єктивістського підходу до розв'язання економічних проблем, зосередити увагу на дальшій розробці теорії планового керівництва народним господарством на основі глибокого вивчення і використання економічних законів соціалізму [2, 112, 168, 217]. -

Можна сказати, що вперше в післявоєнні роки в партійних документах наголошується на правильному, науковому і більш повному використанні економічних законів. Комуністична партія, засудивши суб'єктивізм у розв'язанні економічних проблем, поставила завдання відновити і далі розвинути стосовно до нових умов ленінські принципи наукового керівництва економікою.

Тому для економічної науки важливим є завдання розкрити глибокий взаємозв'язок і взаємодію між законом відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил і економічними законами соціалізму.

Загальні економічні закони, а до них відноситься і закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил, виявляють свою дію через специфічні закони. Але це різні закони і тому вони не можуть бути зведені один до одного. В той же час їх не можна розглядати як існуючі поруч один з одним і незалежно один від одного. Вони повинні розглядатись в єдності. Ця точка зору була у свій час висловлена філософом Г. Глезерманом («О законах общественного развития», М., 1960), економістом Любошицем («Общие и специфические экономические законы», М., 1959) і вимагає дальшої деталізації.

Загальні закони виявляють свою дію не просто через специфічні закони, а через систему цих законів, які взаємозв'язані і взаємодіють. Звідки ж випливає ця єдність і чому закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил проявляє свою дію через специфічні закони?

З формулювання даного закону випливає, що йдеться про відповідність системи виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил. Суть цієї системи (а вона завжди є конкретною соціально-економічною системою) виражає система специфічних економічних законів: закон додаткової вартості, анархії і конкуренції, загальний закон капіталістичного нагромадження, або основний економічний закон соціалізму, закон планомірного, пропорційального розвитку народного господарства, закон розподілу за працею та інші.

Гонитва за прибутком, посилення анархії і конкуренції, сти-

хії, посилення процесу нагромадження капіталу призводять до того, що на певному етапі вичерпуються стимулюючі сили розвитку продуктивних сил, втілені в капіталістичних виробничих відносинах. Спадають темпи, поглиблюються диспропорції, настають кризові явища. Стихійна дія економічних законів капіталізму неминуче зумовлює конфлікт, в який вступають капіталістичні виробничі відносини з продуктивними силами. Безуспішними є спроби обмежити цю стихію в умовах державного регулювання капіталістичної економіки. Ці заходи не мають нічого спільного з приведенням капіталістичних виробничих відносин відповідно до рівня і характеру продуктивних сил. Вони спрямовані на послаблення антагонізму, відтягування зриву, наслідком якого буде заміна капіталістичних виробничих відносин системою соціалістичних виробничих відносин.

Державно-монополістичне регулювання здійснюється в інтересах монополістичного капіталу, спрямоване на збереження його панування. Але воно не в змозі стримати стихійний розвиток капіталістичного господарства. Циклічні коливання і спади в економіці характерні для кожної капіталістичної держави. Це особливо підкреслюється в підсумковому Документі міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій (1969 р.) [5, 268].

Свідоме й повне використання економічних законів соціалізму — процес цілеспрямованого використання все зростаючої стимулюючої ролі соціалістичних виробничих відносин у розвитку продуктивних сил. Ігнорування будь-якого економічного закону соціалізму в практичній діяльності означає послаблення стимулюючої ролі соціалістичних виробничих відносин в окремих їх ланках у розвитку продуктивних сил.

Порушення вимог закону розподілу за працею тривалий час було причиною недостатнього розвитку продуктивних сил колгоспів. До цього ж призводило порушення закону вартості при встановленні закупочних цін на продукцію колгоспів, яка продавалась державі. Причому також послаблювалась дія інших специфічних економічних законів, що негативно впливало на ефективність всієї системи виробничих відносин. Звужувалася сфера дії закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил. Соціалістичні виробничі відносини, основані на кооперативно-колгоспній власності, не реалізували в повній мірі своїх переваг. Подібних прикладів можна було б навести чимало.

Необхідною умовою більш повного використання економічних законів соціалізму і забезпечення простору для дії закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил є науковий аналіз системи виробничих відносин, їх структури.

Позитивним є висновок економічної науки про те, що соціалістичним виробничим відносинам внутрішньо притаманні товар-

но-грошові відносини, що соціалістичне виробництво має товарний характер. Закону вартості належить важливе місце в системі економічних законів соціалізму. Втративши стихійну дію, він має відносну самостійність. Його дію необхідно враховувати в практиці господарювання, як і дію інших економічних законів.

Стало очевидним, що і при соціалізмі в товарно-грошових відносинах і дії закону вартості втілені важливі стимулюючі й регулюючі функції. Не брати їх до уваги в практичній діяльності означало б неповне використання переваг соціалістичних виробничих відносин. У нових системах господарювання в деяких соціалістичних країнах розв'язується питання про поєднання дії закону планомірного, пропорціонального розвитку народного господарства і закону вартості при провідній ролі першого і визначальній ролі основного економічного закону соціалізму, про поєднання плану і ринку як важливого інструменту плану.

З планомірним використанням закону вартості пов'язано впровадження повного господарського розрахунку. Стимулювання виробництва через систему товарно-грошових відносин безумовно допоможе досягти більш високих кількісних і якісних результатів у розвитку продуктивних сил. Практика підтверджує, що більш повне використання закону розподілу за працею і посилення стимулюючої ролі розподільних відносин може бути забезпечено шляхом поєднання з розподілом за вартістю. Колективи підприємств зацікавлені в прийнятті і використанні напружених планів на основі максимального використання резервів виробництва, що сприяє прискоренню розвитку продуктивних сил. Адже успіхи в їх розвитку безпосередньо залежать від успіхів у роботі кожного виробничого підприємства. Ще В. І. Ленін підкреслював, що лише зусиллями кожної майстерні, кожного депо можна добитися успішного виконання планів розвитку нашої економіки [1, 458].

Більш повне використання товарно-грошових відносин і закону вартості сьогодні означає посилення стимулюючої ролі соціалістичних виробничих відносин у розвитку продуктивних сил.

Досвід показує, що плани розвитку народного господарства лише тоді успішно реалізуються; коли в процесі їх складання і виконання найбільш повно враховується дія економічних законів соціалізму. Більш повне використання економічних законів у їх взаємодії і взаємозв'язку вимагає удосконалення організаційних форм управління господарством. Від їх досконалості також залежить ефективність впливу соціалістичних виробничих відносин на розвиток продуктивних сил. Однак це не означає, що для забезпечення постійної відповідності між виробничими відносинами і продуктивними силами необхідно безперервно змінювати форми управління господарством. Досвід численних перебудов за ряд років до жовтневого (1964 р.) Пленуму

ЦК КПРС показав, що подібний висновок був би помилковим.

Форми управління господарством, економікою повинні бути відносно тривалий час стабільними. Як же при цьому управління може реагувати на зміни у співвідношенні між виробничими відносинами і продуктивними силами?

Органи управління соціалістичним виробництвом повинні мати в своїх руках відповідні підйоми, користуватися різноманітними методами залежно від зміни конкретної обстановки. Вміле поєднання економічних і адміністративних методів в управлінні економікою є одним із засобів приведення виробничих відносин відповідно до характеру, рівня і потреб розвитку продуктивних сил і не вимагає частішої зміни форм управління. Вони можуть бути тривалий час незмінними за формою, але систематично удосконалюватися за змістом управління, надаючи перевагу тим чи іншим методам. У цьому суть проблеми.

Нинішня система управління промисловістю через галузеві міністерства була б недостатньо ефективною, якби справа звелась лише до зміни форми управління. Особливістю функціонування нинішніх органів централізованого управління є те, що основний опір ними робиться на переважаюче використання економічних методів і підйом, розвиток і поглиблення госпрозрахункових принципів.

Під впливом перебудови управління економікою, починаючи з 1957 р., з переходом до управління промисловістю через радгоспи мала місце ідеалізація процесів частішої зміни форм управління, помилково твердилось, що це були способи наукового розв'язання виникаючих суперечностей між виробничими відносинами і продуктивними силами. Більш як п'ятидесятирічний досвід будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні переконливо доводить, що удосконалення структури виробництва, зростаючий рівень розвитку продуктивних сил вимагають не стільки зміни форм управління економікою, скільки зміни методів управління. Ці зміни повинні бути спрямовані на зміцнення і вдосконалення централізованого планового керівництва і одночасний розвиток демократичних основ управління господарством, на правильне поєднання централізованого планового керівництва з розвитком господарської ініціативи і самостійності підприємств.

Краткое содержание

В статье исследуется вопрос о взаимодействии закона соответствия производственных отношений уровню и характеру производительных сил и экономических законов социализма, а также освещается руководящая роль КПСС в дальнейшем развитии ленинских принципов научного руководства экономикой.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
2. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
3. Л. І. Брежнев. Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР. К., 1965.
4. Постанови Пленуму Центрального Комітету КПРС. Вересень 1965 року. К., 1965.
5. Матеріали Народи комуністичних і робітничих партій. К., 1969.
6. Политическая экономия. М., 1962.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ

За роки Радянської влади в процесі будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні виховані покоління людей з новим ідейно-політичним та моральним обличчям. Серед якісно нових рис радянської людини, які виховуються Комуністичною партією, є соціалістичне ставлення до суспільних інтересів, насамперед до праці.

Дослідження закономірностей виникнення і розвитку соціалістичного ставлення до праці та всенародного соціалістичного змагання має не лише теоретичне, а й практичне значення. У з'ясуванні його значну роль мають відіграти суспільні науки, що відмічено у партійних документах. Так, у постанові ЦК КПРС від 24 серпня 1967 року «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» накреслені конкретні завдання в галузі філософських наук. У ній, зокрема, говориться про необхідність розробляти методологічні проблеми суспільних наук, вивчати діалектику соціалістичного суспільства.

Відповідно до цього велике значення має дослідження формування комуністичного ставлення трудящих нашої країни до праці в період переходу від соціалізму до комунізму.

Науково розв'язати цю проблему можна лише на основі методології марксизму-ленінізму, виходячи з корінних положень історичного матеріалізму про матеріальне виробництво як основу суспільного розвитку, про вирішальну роль народних мас в історії і зростання її в умовах соціалізму, про диктатуру пролетаріату як знаряддя побудови соціалізму, про соціалістичну революцію як докорінний переворот у всіх сферах життя суспільства, про зміну співвідношення людини та суспільства при соціалізмі та інше.

Для розуміння складного процесу формування соціалістичного ставлення трудящих до праці методологічне значення має вчення марксизму-ленінізму про особливості соціалістичної революції, яка докорінно змінює характер праці, положення трудящих та їх ставлення до суспільства.

Нове ставлення трудящих до праці формується на основі:

1) радянського державного і політичного ладу; 2) якісно нових базису та надбудови; 3) нової організації праці; 4) поєднання матеріальних та моральних стимулів праці; 5) нової ідеології; 6) постійної діяльності Комуністичної партії по вихованню народних мас на основі всеперемагаючого вчення марксизму-ленінізму.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка поклала початок новій епохи в прогресивному розвитку людства, в нашій країні закономірно виникли нові, властиві соціалістичному суспільству рушійні сили, які підтвердили вчення ленінізму про те, що жива творчість мас є головною рушійною силою суспільного розвитку. Лише на основі радянського суспільного ладу, який звільнив трудящих від капіталістичної експлуатації, на основі соціалістичного способу виробництва, що ліквідував невідповідність виробничих відносин характеру продуктивних сил і створив усі умови для гармонійного розвитку творчих здібностей, матеріальних і духовних сил радянських людей, стало можливим виникнення у них нового ставлення до праці.

При капіталізмі весь процес виробництва підпорядкований інтересам буржуазії, спрямований на закабалення трудящих мас. Аналізуючи становище робітничого класу в капіталістичному суспільстві, Карл Маркс вказував, що бути продуктивним робітником зовсім не щастя, а прокляття [1, 507].

В умовах капіталізму трудяща людина приречена на важку працю, напівголодне існування і великі злидні, тому вона не може свідомо прагнути до розвитку продуктивних сил. В умовах капіталізму змагання проявляється у формі конкуренції, яка роз'єднує людей, породжує між ними недовіря і ворожнечу. Конкуренція глибоко ворожа інтересам широких мас трудящих.

Цьому поклала край соціалістична революція, яка звільнила працю, відкрила широкий простір для діяльності трудящих мас. Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала перехід до свідомого творення історії народними масами, керованими Комуністичною партією, озброєною науковими знаннями законів суспільного розвитку. Після перемоги революції і встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні першорядне завдання полягало в залученні всієї маси трудящих до нової організації дисципліни праці. «Будувати нову дисципліну праці,— говорить В. І. Ленін,— будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч.

Це — найважливіша і найблагородніша робота» [2, 469—470].

Свідомість того, що соціалістична праця — це праця без експлуататорів, праця на суспільство і разом з тим на себе, на свою сім'ю, є матеріальною і моральною рушійною силою.

При соціалізмі, цілком природно, докорінно змінюються ха-

ракти роботи, умови її, сам працівник і його ставлення до праці як справи честі й загального визнання. Праця людини, її здатність трудитися для загальної справи, на користь суспільства, — ось що визначає місце людини в нашому суспільстві.

Комуністична партія Радянського Союзу, великий Ленін неодноразово підкреслювали, що після того, як влада експлуаторів знищена, а засоби виробництва перейшли до самих трудящих, добробут народу залежить, перш за все, від свідомого ставлення кожного члена суспільства до праці, до своїх обов'язків перед народом, державою, суспільством.

Соціалістичний лад, вказує В. І. Ленін, дозволив «...залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких у народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами й мільйонами» [3, 363].

В. І. Ленін завжди надавав першорядного значення соціалістичному змаганням як методу залучення широких мас до активної участі в будівництві соціалізму і комунізму.

Соціалістичне змагання як один з яскравих проявів великої історичної творчості трудящих мас властиве лише соціалістичному виробництву, яке базується на суспільній власності на засоби виробництва.

Свій початок нове ставлення трудящих до праці бере з перших комуністичних суботників. Воно розвивалось, удосконалювалось у процесі соціалістичного будівництва і зараз знайшло свій вираз у русі за звання бригад і ударників комуністичної праці.

Робітничий клас з перемогою соціалістичної революції повинен перевиховати себе і застосувати засоби для залучення всіх трудящих до будівництва нового суспільства.

Методологічне значення для розв'язання питання про формування нового ставлення до праці та її організації має стаття В. І. Леніна «Як організувати змагання?» (січень 1918 р.), в якій він писав: «Вперше після століть праці на чужих, підневільній роботі на експлуаторів з'являється можливість *роботи на себе*, і притому роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури» [3, 364].

Для розуміння цього процесу велике значення має положення історичного матеріалізму про диктатуру пролетаріату як новий тип держави, як знаряддя визволення трудящих від експлуатації і побудови соціалізму. Диктатура пролетаріату за своїм змістом та формою організації є державою, яка виражає інтереси всіх трудящих і створює умови для виховання нового ставлення до праці.

В основу дослідження комуністичного ставлення до праці трудящих має бути покладене вчення історичного матеріалізму про вирішальну роль народних мас у розвитку суспільства і зростання цієї ролі в умовах соціалізму.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінно змінилось становище трудящих нашої країни. Жовтнева революція, говорив В. І. Ленін, підняла через Радянську владу до активної участі в державному будівництві десятки мільйонів тих, які раніш залишалися не заінтересованими в цьому будівництві [4, 446].

Цьому сприяли заходи Радянської влади, зокрема декрет «Про восьмигодинний робочий день», рішення «Про порядок укладання колективних договорів» та інші. Названі документи були взяті за основу першого кодексу праці, прийнятого 10 грудня 1918 року.

Всі ці заходи молодой радянської держави сприяли зростанню політичної і трудової діяльності мас, підвищенню продуктивності праці, розвитку свідомого ставлення до праці, яке знайшло вираз у наступні роки в масовому соціалістичному змаганні.

Як зазначалось, перші паростки нового ставлення до праці були вже в початковий період мирного будівництва під час перших комуністичних суботників.

З незначного на перший погляд факту, який відбувся 10 травня 1919 року в підрайоні Московсько-Казанської залізниці, де з ініціативи самих робітників був проведений перший суботник, коли 98 робітників працювали безкоштовно по 5 годин після робочого дня і співом «Інтернаціоналу» закінчили трудовий день, В. І. Ленін зробив висновок про початок нової епохи в ставленні трудящих до праці. Від перших комуністичних суботників до масового руху підприємств, бригад, цехів, ланок, колгоспів, радгоспів за комуністичну працю — такий шлях формування комуністичного ставлення трудящих до праці в нашій країні.

Комуністичні суботники поклали початок ліквідації капіталістичних пережитків у праці і виникненню нового, соціалістичного ставлення до неї.

Традиції «великого почину» вирости в могутнє всенароднє соціалістичне змагання, яке стало випробуваним методом комуністичного будівництва.

На заклик XIV партійної конференції (29 квітня 1929 року) про розгортання соціалістичного змагання, яке було прямим продовженням «великого почину», робітничий клас і трудове селянство відповіли новим могутнім піднесенням своєї активності. Робітники промислових центрів брали соціалістичні зобов'язання, боролись за право називатись ударниками.

У роки першої п'ятирічки, коли почалось гігантське будівництво, соціалістичне змагання відіграло значну роль. Будівництво гігантів індустрії набирало характеру всенародних будов, що свідчило про нове ставлення трудящих до праці. В цьому велике значення мала виховна робота партії, особливо в організації соціалістичного змагання в найрізноманітніших формах.

Напередодні XVI з'їзду партії, відкриття якого країна зустрічала новими трудовими досягненнями, ентузіазм робітників і всіх трудящих піднявся на ще вищий ступінь. У боротьбі за побудову соціалізму, в промисловості й сільському господарстві народжувалось багато різноманітних форм соціалістичного змагання. Трудящі виявили великий трудовий героїзм у здійсненні планів п'ятирічок, рухали вперед економіку країни. Цим самим блискуче підтвердились натхненні ленінські слова про те, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосування його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі...» [3, 363].

Період розгорнутого будівництва комунізму створив об'єктивні умови для якісно нового етапу всенародного соціалістичного змагання. Рух бригад і ударників комуністичної праці тісно пов'язаний з створенням матеріально-технічної бази комунізму, комплексною механізацією, автоматизацією виробничих процесів, з величезним піднесенням трудової і політичної активності мас.

Особливості руху бригад і ударників комуністичної праці полягають ще в тому, що це змагання вийшло за межі виробничої сфери і охопило повсякденне життя, поєднуючи працю, навчання і побут трудящих. Тим самим виробничий колектив перетворюється в організацію всебічного виховання людини.

Будучи практичним виявом прагнення радянських людей брати активну участь у будівництві комунізму, рух за комуністичну працю по праву вважається вищою формою соціалістичного змагання і є виразником практичного втілення в життя принципів морального кодексу будівника комунізму. Він втілює в собі всі його найкращі традиції, в ньому знайшли дальший розвиток всі основні принципи соціалістичного змагання. Разом з тим учасники руху за комуністичну працю збагатили соціалістичне змагання новим змістом, поставили перед собою якісно нові завдання: вчитися, працювати і жити по-комуністичному. Ось чому ми говоримо, що учасники змагання за комуністичну працю вносять не лише великий вклад у вдосконалення виробництва і піднесення його культури, а й у виховання нової людини.

Про значний розмах соціалістичного змагання в нашій країні свідчать такі дані. Якщо у 1964 році в змаганні брало участь 50 млн. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, то в 1967 році їх кількість збільшилась до 65 млн. чоловік. У русі за комуністичну працю бере участь 35 млн. чоловік [див. 6, 28].

У статті «Від руйнування вікового укладу до творення нового» В. І. Ленін дав класичне визначення нової комуністичної праці: «Комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця,

яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь..., праця, як потреба здорового організму» [2, 469].

Трудящі Черкащини, як і всієї країни, включились у боротьбу за комуністичну працю. Зараз в області у цьому змаганні беруть участь 160 тис. трудящих.

Високе й почесне звання колективів комуністичної праці завоювали сотні бригад в колгоспах і на промислових підприємствах. Першими з виробничих колективів, які розпочали боротьбу за звання бригад і ударників комуністичної праці, були робітники електромеханічного ремонтного заводу імені Т. Г. Шевченка.

Багато підприємств завоювали звання колективів комуністичної праці. Серед них: Уманська швейна фабрика, Уманська ТЕЦ, Кам'янський машинобудівний завод, Черкаський аеропорт, Юрківська брикетна фабрика, автобаза № 12, Городищенський маслозавод та інші. Змагання за соціалістичну працю розгорнули колективи ватутінських гірників, десятки бригад на Шполянському цукрозаводі. Вони домоглися в цьому значних успіхів.

У змагання за комуністичну працю активно включились підприємства м. Черкас: завод штучного волокна, машинобудівельний завод ім. Петровського, азотних добрив та інші.

Рух за комуністичну працю охопив трудівників колгоспних ланів області. Ініціаторами змагання на селі виступили тваринники молочно-товарної ферми колгоспу ім. Близнюка Маньківського району. Зараз в цей рух включилося багато колгоспів, бригад, ланок.

На Черкащині розгорнулося соціалістичне змагання за високу культуру землеробства, в яке, за станом на 1 жовтня 1968 року, включилось 1492 бригади з 2995, 451 радгосп і колгосп з 481, 15 районів з 20.

Звання колективів комуністичної праці вже присвоєно 71 бригаді, 23 радгоспам і колгоспам, одному району. Серед передовиків цього змагання відзначено Жашківський район, тракторно-польову бригаду радгоспу ім. КПРС Драбівського району та колгосп «Радянська Україна» Чорнобаївського району. Рух за високу культуру землеробства є важливим заходом у вихованні комуністичного ставлення до праці у трудівників колгоспно-радгоспного радянського села.

Велику роботу по організації і розвитку руху бригад і ударників комуністичної праці на Черкащині проводять Черкаський обком партії та профспілкові і комсомольські організації. Партійні організації області набули значного досвіду по керівництву рухом за комуністичну працю на промислових підприємств.

вах, в колгоспах, радгоспах, державних установах, торговельних та інших закладах, що в свою чергу сприяє інтенсивному розвитку цього руху в області.

Після XXIII з'їзду КПРС і в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції трудове і політичне піднесення в нашому суспільстві набуло небувалого розмаху. Одним з виразів цього було дальше розгортання руху за комуністичну працю, який охопив широкі верстви населення нашої Батьківщини. У виступі на XIX конференції Московської міської організації КПРС 29 березня 1968 року Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначав, що радянський трудівник — ось хто у нас справжній господар виробництва. Він уболює душою за свій цех, за своє підприємство, за честь заводської марки, за свій колгосп і радгосп.

Пафос праці породжує героїв у промисловості і сільському господарстві, викликає до життя нові форми змагання, славні почини та ініціативу. Саме в свідомому ставленні до праці виявляються ідейна зрілість радянських трудівників, глибока відданість партії, ідеалам комунізму.

У нашій країні стало традицією відзначати видатні історичні події новими трудовими і політичними успіхами.

В зв'язку з святкуванням 100-річчя з дня народження В. І. Леніна всенародне соціалістичне змагання за дострокове виконання народногосподарських планів комуністичного будівництва набрало широкого розмаху, охопивши всі сфери життя радянського суспільства.

Краткое содержание

Автор статьи, исходя из основных положений исторического материализма о материальном производстве как основы развития общества и решающей роли производителей материальных благ, освещает возрастание роли народных масс и их трудовой активности с победой социалистической революции, воспитательную функцию диктатуры пролетариата, изменение характера труда в процессе становления социалистического базиса, коренное изменение морали с утверждением общественной собственности и других. В статье показано возникновение и развитие нового отношения к труду в процессе строительства социализма и коммунизма.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карл Маркс. Капітал, т. 1, К., 1962.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
6. О. Н. Шелепин. Доклад на XIV съезде профессиональных союзов СССР. Стенографический отчет. М., 1968 г.

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У рішеннях XXIII з'їзду КПРС та у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» вказується на значення дальшого розвитку марксистсько-ленінської теорії як необхідної умови успішного будівництва комунізму, на важливу роль впровадження рекомендацій суспільних наук в практику. Суспільні науки становлять наукову основу керівництва соціальними процесами. Марксистсько-ленінська філософія є методологічною основою сучасної науки.

Значення філософської проблематики в розвитку історичної науки неухильно збільшується. Широкий філософський кругозір є для вченого таким же необхідним, як і фахова майстерність. Значення філософії в ході історичних досліджень виявляється: а) у виборі тематики; б) у використанні методів дослідження; в) у формулюванні концепцій і висновків; г) у класифікації джерел, їх інтерпретації і критиці; д) у витлумаченні результатів дослідження, відборі й поясненні історичних фактів; е) у поглядах на соціальну функцію історичної науки, на співвідношення історії і сучасності.

Вирішальна роль марксистсько-ленінської філософії в історичному пізнанні зумовлена тим, що вона дає послідовно матеріалістичне розуміння історичного процесу, правильно розкриває складний взаємозв'язок між різними сторонами суспільного життя. Філософські поняття і категорії мають першорядне значення для розуміння суперечливого за своїм характером суспільного розвитку і для розробки концептуального апарату самої історичної науки.

Функції і завдання філософії стосовно історичної науки різноманітні. Ми розглянемо методологічне значення філософії для вивчення історії суспільства.

У нашій літературі іноді висловлюється погляд, згідно з яким історичний матеріалізм необхідно розглядати як методологічну основу історичної науки. Не заперечуючи такої ролі історичного матеріалізму, підкреслимо, що всі частини марксистсько-ленінської філософії мають методологічне значення для

історичного дослідження. Від методологічної недооцінки якої-небудь частини марксистської філософії виникають серйозні помилки у вчених-дослідників.

Нігілістичне відношення до соціальної психології, до ролі ідей та відносної самостійності розвитку форм суспільної свідомості (маємо на увазі те, що деякі історики давали соціально-економічний і політичний аналізи досліджуваної проблеми без врахування сфери явищ культури і суспільної психології) призводило до вульгаризації діалектико-матеріалістичного методу, обмежувало можливість пізнання сутності історичного процесу. Наприклад, автори вузівського підручника «Історія СРСР (епоха соціалізму)» зовсім обійшли історію культури і соціально-психологічний аналіз.

Ігнорування методологічного значення теорії пізнання для історичної науки є причиною недостатньої розробки логіко-гносеологічних проблем історії, що є наслідком вузького розуміння самого предмета історичної науки, який часто зводився до історії виробництва, до історії розвитку виробничих відносин і продуктивних сил. Ясно, що історичний матеріалізм, вивчаючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, дає загальні регулятивні принципи, які займають головне місце в системі методології історії. На всіх етапах історичного дослідження виявляється його методологічна роль. На першому етапі дослідження історичний матеріалізм формулює загальні принципи аналізу, критики і класифікації історичних джерел та принципи встановлення і відбору фактів. На остаточних стадіях дослідження він дає керівні принципи пояснення історичних фактів, побудови синтетичних висновків та соціологічних узагальнень. Матеріалістичне розуміння історії вказує, як треба підходити до розкриття причин та рушійних сил історичних подій, до оцінки та витлумачення історичних фактів, до вивчення першоджерел. Всі закони і категорії історичного матеріалізму мають методологічне (евристичне) значення для історії, але в кожному конкретному дослідженні на окремих ступенях його їх роль розрізняється.

Отже, все залежить від предмета та завдань дослідження, від комплексу явищ суспільного життя, який зараз вивчається. Оскільки вивчається історія антагоністичних суспільств, на перший план висувається теорія класів і закон класової боротьби, що є для істориків вихідним пунктом їх досліджень.

При вивченні кожного соціального явища необхідний класовий підхід. Не менш важливою для історичної науки є теорія суспільно-економічної формації, що розробляється історичним матеріалізмом. Ця теорія є філософською основою для періодизації історичного процесу, озброює вченого об'єктивними критеріями для розпізнання історичних епох та періодів, дозволяє виявити загальне в різних країнах, що знаходяться на однако-

вих ступенях розвитку, і показати увесь соціальний організм як єдине органічне ціле. Історичний матеріалізм виступає як загальна теорія історичного процесу, як знаряддя безпосереднього пізнання конкретних суспільних явищ і як загальна методологія суспільних наук [9, 35].

Методологічне значення історичного матеріалізму, правильно зауважує Г. Караваєв, складається з того, що він пояснює особливості історичного пізнання, матеріалістично витлумачуючи хід суспільного розвитку, розкриваючи його складність та суперечливість, дає можливість правильно визначити місце того чи іншого явища в історичному процесі [5, 61].

Кожне окреме історичне явище можна зрозуміти лише при умові пізнання загальних закономірностей досліджуваної епохи, а саме — подія, явище будуть розглядатися в тісному зв'язку з іншими подіями, явищами. «Тільки на цій базі,— вчив В. І. Ленін — тобто враховуючи насамперед основні риси відмінності різних «епох» (а не окремих епізодів історії окремих країн), можемо ми правильно побудувати свою тактику; і тільки знання основних рис даної епохи може послужити базою для врахування детальніших особливостей тієї чи іншої країни» [2, 118—119].

Історик-марксист, розкриваючи структуру явищ, які він досліджує, не лише відтворює в конкретно-хронологічній послідовності хід подій, але і розшукує в їх ланцюзі прояв загальних законів і знаходить специфічні історичні закономірності. В цьому і полягає головний вододіл між марксистською і буржуазною історіографією.

Буржуазні історики, як правило, заперечують об'єктивну закономірність в суспільному розвитку. Коли вони говорять іноді про закони історії, то вкладають в це поняття таке значення, яке не виходить за межі звичайного емпіричного узагальнення. Прикладом може послужити багатотомна праця англійського історика і соціолога А. Тойнбі «Дослідження історії», в якій розглядаються такі «емпіричні закони історії», як закон рівноваги сил, закон експансії та ін.

Лише визнаючи об'єктивні історичні закономірності, можна поглибити проблематику пізнання історичного процесу і домогтися правильного освітлення та теоретичного узагальнення історичних фактів.

Історичний матеріалізм, даючи знання найбільш загальних законів розвитку суспільства, допомагає історикові піднятися до широких соціологічних узагальнень і звільнитись від кайданів емпіризму. Але під цим емпіризмом не можна розуміти лише опис і наведення в хронологічній послідовності фактичного матеріалу. Історичне дослідження повинно реконструювати минуле у всій його багатоплановості, індивідуальні риси історичних подій і обов'язково повністю описати їх, щоб на цій основі зро-

бити повноцінні теоретичні висновки. Конкретний фактичний матеріал — об'єкт самостійного вивчення і опису в історичній науці. Збір і опис фактичного матеріалу, препарування під цим кутом зору історичних джерел, з одного боку, і побудова синтетичних висновків, соціологічних узагальнень, з другого боку, — це два взаємопов'язаних завдання історичної науки, два етапи історичного дослідження. Тому неправильним є зведення боротьби з емпіризмом до недооцінки конкретного матеріалу і його опису, до захоплення схематизму.

Емпіризм має місце в історичному пізнанні тоді, коли за накопиченням фактичного матеріалу не бачать потоку історичного процесу, дії об'єктивних законів, не відмежовують суттєві факти від несуттєвих, намагаються копіювати лише зовнішнє та випадкове в суспільному розвитку.

Вчений підходить до теоретичного узагальнення емпіричного матеріалу з певних методологічних позицій.

Методологія історії є «мислений аналог», відбиття об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і специфічних законів історичного пізнання. Центральний пункт будь-якої методології — метод пізнання, під яким розуміється певна організація знань для отримання нових знань про явища, які досліджуються. Діалектична природа соціальних явищ потребує застосування діалектики як найбільш загального методу наукового пізнання, що адекватно відбиває матеріальну дійсність, найбільш загальні закони руху в природі, суспільстві і мисленні. Матеріалістична діалектика — єдино науковий спосіб мислення, бо тільки вона є аналогом і тим самим методом пояснення процесів розвитку, що відбуваються в природі, загальних зв'язків природи; переходів від однієї галузі дослідження до іншої [1, 345].

Діалектико-матеріалістичний метод — це спосіб свідомого використання законів і категорій діалектичного й історичного матеріалізму для пізнання об'єктивної дійсності.

Матеріалістична діалектика, відвертаючись від особливого в історичних явищах, фіксує лише суттєво-загальне в специфічному, відбиває найбільш загальні й суттєві закономірні зв'язки і відношення між ними і формулює загальні принципи пізнання, що визначають пізнавальну цінність спеціальних методів історичного дослідження і межі їх використання. Лінії зв'язку її з історичною наукою дуже різноманітні за своїм характером. Серед них можна відзначити три головні напрями:

1) як загальна теорія розвитку матеріалістична діалектика утворює загальну методологічну основу для вивчення процесу розвитку суспільства, окремих суспільно-економічних формацій та історичних періодів; 2) вона є також ядром світоглядної основи дослідження; 3) використовується як загальний філософський метод і логіка пізнання, забезпечуючи логічне і методологічне «оснащення» історичної науки через систему загальних

теоретичних та гносеологічних принципів і цілий комплекс спеціальних методів історичного дослідження.

Матеріалістична діалектика формулює основні методологічні принципи, виходячи з матеріальної єдності світу, із загального взаємозв'язку явищ і предметів, їх детермінованості і змінності, їх пізнавальності тощо. Тому вона дає досліднику можливість враховувати взаємозв'язок явищ, їх суперечливість та мінливість, гнучкість та рухомість відображуваних ними понять.

Стосовно історичної науки свідоме використання матеріалістичної діалектики означає виявлення матеріальної основи суспільних явищ, їх взаємозв'язку, мінливості та причинної зумовленості, необхідність «прізви відтінків підходу» (В. І. Ленін) до вивчення історичної дійсності, конкретно-історичного аналізу процесу або явища, які досліджуються, врахування того, що абстрактної, позакласової істини в класовому суспільстві не може існувати, що класова боротьба є рушійною силою розвитку антагоністичних суспільств та ін.

Разом з цим вимога діалектичного методу конкретно-історичного і різнобічного аналізу потребує враховувати усю сукупність рис і особливостей досліджуваних явищ, а не лише основні спрямовуючі лінії їх розвитку, хоч виділяти останні завжди необхідно. Разом з класами і класовою боротьбою треба враховувати інші соціальні групи, їх суспільну психологію, а також інші соціально-економічні й політичні фактори.

Поруч з суспільно-економічними формаціями треба враховувати різні моделі, структури і типи господарства і суспільства, рішуче уникаючи при цьому еклектичної «теорії факторів» німецького соціолога М. Вебера.

Виходячи з даних вимог діалектичного методу і матеріалістичного розуміння історії, радянські історики (Е. А. Космінський, С. І. Архангельський, М. А. Барг, В. Ф. Семенов та ін.), наприклад, всебічно висвітлили соціально-політичне й економічне значення англійської буржуазної революції XVII ст., правильно розкрили соціальну роль в ній селянства. Метафізичний та ідеалістичний способи мислення не дозволили англійським буржуазним історикам (Т. Карлейлю, Т. Маколею, Д. Тревельяну, Д. Вільямсону) проникнути в діалектичну суть цього явища.

Вони бачили в ній лише «величезну поміркованість», «не війну класів, але війну ідей», не помітили соціально-політичної ролі селянства в цій революції. Остання розуміється ними не як соціальна, класова, а тільки як політична і релігійна боротьба.

Закони і категорії матеріалістичної діалектики конкретизуються у спеціальних наукових методах. Нерозривно пов'язаний з спеціальними методами історичної науки (палеографічний, статистичний, хронологічний, дипломатичний та ін.), діалектичний метод пронизує їх, модифікується в окремих галузях і на

окремих етапах історичного дослідження, впливаючи на його хід і остаточний результат. Відповідно з специфікою досліджуваного об'єкта діалектичний метод може загубити окремі сторони загальності, структурно перебудуватися, висунувши на перший план ті або інші категорії, правила та прийоми тощо, але завжди завдяки такій швидкій пристосовуваності є ефективним засобом наукового дослідження.

За своєю внутрішньою структурою сучасне історичне дослідження має тенденцію розвиватися до більшого ускладнення як щодо диференціації свого предмета, так й інтеграції складових частин останнього. Предметом історичного дослідження є різні об'єктивні системи зв'язку, їх закономірні історичні процеси розвитку.

Звідси перед ним висувається завдання розкрити саму суть історичного процесу і відтворити процес розвитку свого об'єкта як системи, що пов'язано безпосередньо з розкриттям структури об'єкта, який вивчається, будови його і законів функціонування і розвитку. Тим самим в тканину історичного дослідження вплітається теорія. Це можна простежити на прикладі робіт таких визначних істориків, як Е. Космінський, Б. Греков, С. Бахрушин, А. Неусихін, Б. Поршнев, Е. Штаерман та ін. Вторгнення теорії в історичне дослідження — результат сучасного етапу його розвитку, коли гостро відчувається необхідність в досконалішій методиці й методології.

Тому не випадково історики все частіше починають висловлювати думку про необхідність систематизованого історичного дослідження, впровадження в дослідницьку практику структурного аналізу, більш широке застосування філософських підходів у вирішенні конкретних наукових проблем, вдосконаленні старих, традиційних прийомів і методів історичного дослідження.

На жаль, ми не маємо можливості більш докладно зупинитися на проблемі співвідношення матеріалістичної діалектики і спеціальних методів історичної науки, на питаннях формалізації і математизації історичного знання [більш докладно про це див. 7].

Зрозуміло, що саме історичне дослідження проходить етап аналітичного опису окремих сторін історичного процесу і окремих історичних фактів.

Отже, дослідження розвитку системи як цілого неможливе без попередніх спеціальних досліджень розвитку її окремих сторін та елементів. Показовим є в цьому плані крах вотчинної теорії (П. Виноградов, К. Лампрехт, Н. Фюстель-де-Куланж та ін.), яка розглядала феодальну вотчину як головну рушійну силу економічного та соціально-політичного розвитку середньовічного суспільства і була побудована за допомогою методу широких узагальнень, так би мовити, синтетично. Ця теорія була знищена спеціальними дослідженнями, що показали склад-

ність і різноманітність вотчинної структури в різних країнах з врахуванням їх місцевих й індивідуальних особливостей. Вони також з'ясували суть самої вотчини (манора), що була лише звичайною організаційною формою привласнення феодалної ренти [6, 11].

Невміння діалектично мислити призводить до помилкових поглядів у висвітленні фактів і побудові концепцій, при аналізі історичних джерел, у використанні конкретно-наукових методів дослідження. Думка дослідника-історика в цьому випадку, стикаючись з діалектичною природою явищ, які вивчаються, обертається в зачарованому колі, йде неправильним шляхом, робить зигзаги, розв'язуючи такі проблеми, які вже вирішені діалектичним й історичним матеріалізмом.

Суб'єктивістський, вульгарно-спрощений погляд у тлумаченні історичних подій, догматизм і косність — свідчення невмілого користування матеріалістичною діалектикою як методом дослідження. Недосить ще знати діалектику історичного пізнання і навчитися діалектично мислити. Треба знати також об'єктивну діалектику історичного процесу розвитку суспільства, зліпком з якої є перша.

З недостатнього знання діалектики суспільного розвитку, з невміння знайти в окремому, одиничному виявленні загального, в загальному — моменти окремого або в перервному — безперервне, в тому, що повторюється, — неповторне, в суттєвому — несуттєве або навпаки, з'являється емпіризм і абстрактний соціологізм. Тому вести боротьбу з останніми треба в першу чергу в напрямку укріплення філософського фундаменту історичних досліджень.

Без філософії неможливий дальший поступ історичної науки. Історія як наука може розвиватися шляхом удосконалення методики і методології дослідження, розробки нових методів і висунення нових концепцій, теорій, гіпотез шляхом використання нових фактів і відкриття нових джерел.

Однак, як вище ми вже показали, всі ці шляхи прогресу історичного знання повинні висвітлюватися філософією, хоч роль її суттєво змінюється на кожному даному рівні або етапі дослідження.

Коли філософія як теорія пізнання і логіка розвитку сучасної науки є насущним хлібом для історії, озброюючи її діалектико-матеріалістичним методом як засобом сучасного науково-теоретичного мислення, то і для філософії співробітництво з історичною наукою приносить в багатьох відношеннях велику користь. Правда, вплив історичної науки на розвиток філософії складає предмет спеціального дослідження і виходить далеко за межі нашої статті. Зазначимо лише, що було б глибоко помилковим говорити про це так, що нібито філософія тут виступає як сторона, яка дає, а історія знаходиться в становищі жеб-

рачки, якій подає милостиню її величність філософія. Відносини між ними будуються на основах рівноправності, оскільки кожна має свій самостійний предмет вивчення, свої завдання і свої конкретні проблеми.

Як відомо, філософія відкриває загальні закони, виходячи з аналізу результатів, що досягнуті конкретними науками. Історія, як і інші конкретні науки, є опорою філософії. Вона збагачує її своїми досягненнями, допомагає їй в розробці окремих категорій (суспільно-економічна формація, базис, надбудова, спосіб виробництва, причинність, суб'єкт, об'єкт, випадковість та ін.) і пов'язаних з ними проблем. Лише на основі глибокого вивчення великого фактичного матеріалу можна розвивати окремі питання соціології і філософії. Для цього необхідне проведення широким фронтом історичних досліджень, що випереджають своїм емпіричним матеріалом і своїми узагальненнями будь-який філософський аналіз. Дієвість і ефективність філософських принципів, їх методологічне навантаження набагато збільшуються, коли вона формується на основі виявлення механізму дії закономірностей суспільного розвитку, що може бути досягнуто лише з допомогою конкретно-історичного аналізу. В цьому зв'язку правильно зауважує академік М. В. Нечкіна, що «є лише одна наука, яка несе в собі всю систему доказів основного положення нашого світогляду — систему доказів закономірностей зміни суспільно-економічних формацій, закономірного руху людства до комунізму — це наша історична наука» [4, 88].

Врешті, не можна недооцінювати роль історичної науки також у формулюванні й розвитку діалектико-матеріалістичного методу мислення.

Звідси з необхідністю впливають об'єктивні передумови для тісного співробітництва між істориками і філософами. На порядку денному — комплексні дослідження великих соціальних проблем загальними зусиллями представників суспільних наук і філософів, проблем розробки шляхів зближення філософії з історичною наукою.

Краткое содержание

В статье рассматривается методологическое значение марксистско-ленинской философии для исторической науки. Эта роль ее в историческом познании обусловлена тем, что она дает последовательно материалистическое понимание исторического процесса, формулирует общие теоретические принципы исследования общественных явлений, критики и классификации исторических источников, вооружает историка диалектико-материалистическим методом. Все законы и категории диалектического и исторического материализма имеют методологическое значение для исторической науки, но их роль в каждом конкретном научном исследовании, на отдельных его этапах неодинакова.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
3. Матеріали ХХІІІ съезда КПСС. М., 1966.
4. Всесоюзное совещание историков. М., 1964.
5. Г. Г. Караваев. Особенности общественного познания и логика научного исследования. Л., 1965.
6. Е. А. Косминский. Исследования по аграрной истории Англии XIII в. М.—Л., 1947.
7. М. А. Барг. Структурный анализ в историческом исследовании.— «Вопросы философии», 1964, № 10; А. Ф. Кілунов. Матеріалістична діалектика і спеціальні методи історичного дослідження. Український історичний журнал, 1966, № 11; «Проблемы всеобщей истории», вып. 1, Казань, 1967; «Философские проблемы исторической науки», М., 1969 та ін.
8. Н. Стефанов. Актуални проблеми на методологията на историческата наука.— «Ново време», 1965, № 6; Н. Стефанов. Теория и метод в общественных науках. М., 1967.
9. Д. И. Чесноков. Исторический материализм и социальные исследования. М., 1967.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

За останній час посилилась увага дослідників до вивчення природи журналістської творчості. Це викликано невпинним розвитком радянської преси, радіо і телебачення, які нині дають суспільству незрівняно більшу масу громадськи важливої інформації, вдосконаленням технічних засобів у передачі цієї інформації і життєвою потребою теоретичного осмислення нової журналістської практики. Більше того, з'явилась необхідність глянути на теорію і практику журналістики з позицій сумісних і дотичних наук, таких, як соціологія, суспільна психологія і психологія творчості, кібернетика, літературознавство і, звичайно, філософія.

Жодна наука не може вважатися справжньою наукою, якщо вона не має твердих методологічних основ і не керується ними в своїх дослідженнях. Для теорії публіцистики такою методологічною базою є діалектичний та історичний матеріалізм. Але як діють його закономірності і категорії в цій своєрідній суспільній науці? У яких процесах вони конкретно проявляються? Що особливо слід пам'ятати теоретикам і практикам публіцистики, керуючись марксистсько-ленінською методологією?

Проблема перша — пізнавальні можливості журналістики. Як відомо, журналістика щоденно дає величезну масу важливої суспільної інформації. Інакше кажучи, вона дає суспільству, окремим його класам, групам і особам певні знання. Наскільки вони вірогідні та істинні? Чим поступаються перед науковим або мистецьким знанням?

Щоб відповісти на ці питання, конче потрібно звернутись до ленінської теорії відображення і в її світлі глянути на процес пізнання дійсності журналістською. Загальновідомі стадії пізнавальної діяльності людей: від простого відчуття, сприйняття і уявлення до активного осмислення відчутного, вироблення понять та суджень і до формулювання законів, гіпотез, що перевіряються практикою.

Придивимось до журналіста. Він починає тоді писати, коли щось цікаве почув і побачив, якщо воно його схвилювало і викликало внутрішню потребу розповісти про це багатьом, схва-

ливши або засудивши побачене. А тепер вдумайтесь: хіба те хвилювання, жадоба розповісти не є тим найпершим відчуттям у філософському розумінні, з якого і починається процес пізнання? Адже відчуте, сприйняте й уявлене журналістом є вже знанням певної реальності. Знанням ще емпіричним, неперевіраним, але таким, що заслуговує вірогідності як зліпок, певна копія реально існуючого об'єкта. Гадається нам, що на цій стадії емпіричного пізнання і журналіст, і вчений, і художник між собою рівні. Інша справа, що підхід до нагромадження цього первинного знання і наміри його використання у них різні. Але про це потім.

Так само багато спільного в них — вченого, художника і журналіста — і на стадії осмислення відчутого й уявленого, коли народжуються поняття, судження і висновки про об'єкт, що вивчається. Недарма Максим Горький писав: «Пізнання — це здатність спостерігати, порівнювати, вивчати явища природи і факти соціального життя, коротше кажучи: пізнання — є мислення» [2, 469].

В. І. Ленін науково відтворив цей пізнавальний процес, як заглиблення думки в сутність. У «Філософських зошитах» він пише: «Спочатку *мелькають* враження, потім виділяється *де-що*, — потім розвиваються поняття *якості* (визначення речі чи явища) і *кількості*. Потім вивчення і розмірковування спрямовують думку до пізнання тотожності — відмінності — основи — сутності *versus* явища, — причинності *etc.*» [1, 302—303].

Було б, звичайно, нерозумно відмовляти журналістові в можливості саме так пізнавати і вивчати дійсність на тій підставі, що він не вчений і не художник. Адже йдеться про початковий етап пізнавальної діяльності, початковий рух думки взагалі.

Практика і теорія журналістики засвідчують нам двояку можливість журналістського пізнання — безпосереднього, коли журналіст на власні очі спостерігає, переживає і усвідомлює ті чи інші факти. В останній час помітний потяг журналістів до тимчасової зміни професії, коли вони на тиждень — два стають міліціонерами, продавцями, стюардесами, шоферами, будівельниками тощо. Мета цієї зміни — саме накопичення безпосередніх відчуттів од спілкування з дійсністю, щоб правдиво їх відтворити.

Опосередковане пізнання також широко практикується в журналістиці. Носій знання — «хтось», безпосередній виконавець робіт чи оповідач, а журналіст передає ці знання, знаходячи якнайвиразнішу форму. Але сама акція передачі, коментування і фіксації одержаних знань є пізнавальною, і суспільство належно оцінює її.

Відмінність між науковим, художнім і публіцистичним пізнанням починається на стадії осмислення і оцінки пізнаних фактів і явищ дійсності. Якщо вчений не може задовольнитися ви-

вченням одного факту і змушений продовжувати спостереження або й ставити спеціальні експерименти, якщо художникові потрібен час, щоб чуттєво осягти певну закономірність у з'яві подібних фактів і знайти їх найяскравіший образний прояв, то журналіст покликаний сповіщати суспільство про той чи інший вірогідний факт як спалах якоїсь нової якості в суспільному житті, сповіщаючи швидко, оперативно, можливо навіть не коментуючи його. Таке покликання журналістики, такий один з її обов'язків перед громадськістю, така потреба суспільного розвитку.

Журналіст керується актуальністю як своєрідним відношенням фактів, подій і суспільством, його інтересами до всього важливого, що в даний час відбувається. Звичайно, впливу актуальності зазнають наука та мистецтво і вони по-своєму відгукуються на запити і потреби часу. Але журналістика відображає специфічний бік актуальності. Щоб зрозуміти цю специфічність, необхідно глянути на життєвий процес з точки зору категорій діалектики.

Проблема друга — конкретні прояви законів і категорій діалектики в теорії публіцистики. Щоб відповісти на питання, що дано, скажімо, науці, а що журналістиці, слід глянути на процес розвитку взагалі і на конкретні його прояви. Як відомо, всякий розвиток відбувається через одиничне, від одиничного до особливого, а потім до загального. Процес цей супроводжується зіткненнями, спалахами, згоранням неістотного, утвердженням суттєвого, важливого. Інакше кажучи, у ході розвитку є неспокійні, «гарячі» періоди і більш-менш спокійні етапи.

В. І. Ленін у «Філософських зошитах» виписав таке місце з «Науки логіки» Гегеля: «Царство законів є *спокійний* зміст явища; а явище є той самий зміст, але він виявляється у неспокійній зміні і як рефлексія в інше... тому явище є щодо закону *цільність*, бо воно містить у собі закон і *ще більше* — саме момент саморухомої форми» [1, 138]. У «Царстві законів», тобто в царині спокійного змісту, панує наука. Тому, як справедливо твердить М. В. Шкондін, наука пізнає актуальне явище і ставлення до нього суспільства на рівні загального [3].

Журналістика ж покликана «писати історію сучасності», тобто встигати з відображенням подій і явищ дня, які виникають і зникають, спричинюючи нові факти і явища. Інакше кажучи, вона має справу з неспокійним змістом процесу і пізнає його у ході розвитку, інколи майже синхронно сповіщаючи громадськість про те, що відбувається. А відомо, що найбільш мінливим і рухомих у ході розвитку є одиничне, тобто спалахи, народження нової якості або, як її передумова, згасання, відмирання старої, віджилої якості.

Журналістика й покликана безперервно відображати наявні в неї засобами актуальне одиничне і процес переходу його

в особливе та загальне. Відображаючи спалахи актуального одиничного, вона постачає суспільству важливі новини; описуючи процес розвитку одиничного в особливе і загальне, вона коментує і досліджує народження чогось типового, сталого, привертаючи увагу громадськості до його проблематики, мобілізуючи громадськість до її розв'язання.

Чи не поспішає журналістика з публікацією одиничного? Ні, саме таке її покликання, така її суспільна роль, і ніхто інший цього не робить. Щоб пересвідчитись, що це логічно й закономірно, поглянемо на процес відображення в журналістиці з точної зору інших, більш складніших, філософських категорій.

Частка й ціле. Відомо, що категорія частки й цілого відображає відношення, зв'язок між предметами і їх елементами, причому відношення ці, зв'язок, виступають як ціле, а предмети, сторони щодо них є частками. Важливо також відмітити, що за цього зв'язку предмети чи їх елементи мають відносну самостійність і здатні в тій чи іншій мірі виявляти і репрезентувати ціле, не завжди збігаючись з ним.

Журналістика має справу з фактами, подіями, що спричинюються певними життєвими процесами. Вони стосовно цих процесів є частками, але частками більш-менш самостійними, з своєю внутрішньою сутністю і певними подробицями. Скажімо, той факт, що політ і стикування космічних кораблів «Союз-4» і «Союз-5» є частково великої програми освоєння космосу (ціле), зайвий раз стверджує думку про безперечну, самостійну роль частки в цьому важливому процесі. На цій підставі журналістика й піддає їх гласності, і не гає часу, і не шкодує фарб, і не соромиться говорити про них на весь голос.

Водночас вона намагається відображати й взаємодію частки й цілого, відтворювати ті важливі для суспільства моменти, коли частка переростає в ціле. Для цього журналістика має специфічні жанри та засоби вираження.

Форма і зміст. І актуальне одиничне, і факт як частка якогось цілого завжди мають свою форму і виражають певний зміст. Це зрозуміло. Загальновідомі також взаємозв'язок, взаємозалежність змісту й форми, що виявляють внутрішні джерела єдності, цільності і розвитку об'єктів дійсності. Єдність ця суперечлива і є лише моментом розвитку в даний час, розвитку, який супроводжується, за висловом Леніна, скиданням форми, переробленням змісту.

Якщо форма по відношенню до змісту має певну незалежність і навіть впливає на нього, то, мабуть, закономірно й відтворювати зміст у формі, безпосередньо взятій з дійсності. Йдеться передусім про безпосередність форми, яку журналістика «списує» з дійсності.

Наука, як відомо, заглиблюється в зміст і намагається розкрити його таємниці, виявити закономірності. Мистецтво шукає

свою, художню форму, заперечуючи натуралістичне копіювання дійсності. А от журналістика не боїться відтворювати форму такою, якою вона насправді є, форму одиничного й загального, частки й цілого. Важливо, щоб форма ця була правильно оцінена і не відтворювалась заради форми, а щоб розкривала зміст. Більше того, журналістика покликана відображати в пресі розмаїтість форм одного змісту, їх розвиток і зміну, залежно від розвитку й ускладнення змісту. І це робить твори журналістики ще привабливішими, допомагає пресі, радіо, телебаченню уникати одноманітності у висвітленні «спокійного» або повторюваного змісту.

Явище і сутність. Явище, як відомо, є зовнішнім вираженням сутності, формою прояву певного змісту. Сутність — сукупність найбільш стійких і глибинних властивостей об'єкта. Вона частіше прихована від людського зору, затінена зовнішніми проявами і тому її доводиться виявляти, відкривати. Процес цей відбувається шляхом проникнення в глибину процесів, встановлення зв'язків явища з глибинними процесами.

Для теорії журналістики важливо підкреслити, що явище, як і одиничне, як і частка, як і форма, існує об'єктивно, за характером своїм правдиве, істинне і якоюсь стороною, якоюсь з властивостей репрезентує сутність. Не так рідко преса, особливо у своїх інформаційних публікаціях, сповіщає лише факти, схоплює тільки явлення дійсності, тобто зовнішні прояви певних сутностей. І громадськість вдячна їй за це, і вона виконує свій обов'язок інформатора.

А чому? Тому що сповіщає вона факти, явища об'єктивно суші, за характером правдиві. В деяких випадках громадськості цього й досить. Роздумувати над почутим чи побаченим, проникати в глибини сутності вона здатна й сама. Тому так важливо для журналістики відчуття міри в коментуванні і пропаганді пізнаного, тому так цінне в роботі преси почуття такту стосовно аудиторії.

З другого боку, в пресу потрапляє чимало таких фактів і явищ, таких повідомлень про них, які кінце вимагають роз'яснення, розкриття істинної сутності. 2 березня 1969 р. вчинено зухвалу провокацію на о. Даманському (Далекосхідний кордон). Вона була проявом певної сутності — ворожої політики групи Мао Цзе-дуна до Радянського Союзу. Для широкої громадськості замало було офіційного повідомлення ТАРС про це, вона жадала, з одного боку, подробиць (суми одиночних проявів), деталізації в часі, просторі й формі, а з другого — чекала оцінок, суджень і висновків про політичне значення інспірованих вчинків. Наша преса, які відомо, цілком розкрила сенс ворожої провокації.

Знов-таки, одна сутність може породжувати багаточисленні прояви, як і зміст — численні формотворення. Вони також є

предметом відображення в журналістиці. І це відображення буде об'єктивним та правдивим, бо правдиві, істинні прояви даної сутності. Таким чином, відображення дійсності журналістикою, порівняно з наукою і мистецтвом, має свою специфіку. Вона викликана не тільки практичними потребами суспільства саме в такому відображенні, а й обумовлена методологічно. Специфіка ця настільки важлива й очевидна, що деякі дослідники загальної теорії журналістики висловлюють думки про публіцистичний вид пізнання, що одним крилом сягає до наукового, а другим — до художнього. Проблема ця поки що лише ставиться, викликає гарячі суперечки, тому вимагає окремого висвітлення.

Нам хочеться назвати третю філософську проблему теорії журналістики — проблему середнього моменту, якщо дивитися на процес пізнання і відображення з точки зору філософських категорій. Справа в тому, що, як уже говорилося, журналістика може пізнавати і відображувати дійсність на рівні одиничного, частки, явища в притаманних їм формах, і здатна заглиблюватися у внутрішні процеси, що знаменують перехід одиничного в загальне, частки в ціле, явища в сутність з природними змінами форми і змісту. Процеси ці не завжди помітні, переходить не завжди відчутні й очевидні, але вони об'єктивно існують, являють для суспільства певний інтерес і тому потребують висвітлення.

Наука не завжди зупиняє свою увагу на цих перехідних процесах, вона жадає досягти закон, сформулювати певну теорію, висловити гіпотезу, вдаючись до глибоких абстракцій. Мистецтво у свою чергу прагне відтворювати правду дійсності, а не правду фактів чи явищ, тобто ті ж такі усталені, сформовані процеси, що стали типовими за даного часу і ступеня розвитку.

Журналістика, крім публікації новин, дає публіцистичне осмислення фактам і явищам, що втратили свою актуальність як новини, але стають свідченням дальшого розвитку даного явища, його переростання у процес, в закономірність. Відображення саме середньої ланки цього переростання цікаве тим, що з одного боку, явище на даному етапі розвитку ще зберігає деякі ознаки одиничного, індивідуального, конкретного, що завжди привертає увагу людей, а з другого боку — вже зримо відчувається, як це окреме, осібне, починає наповнюватися всіма істотними, змістовними рисами загального, сутності. Зі сторінок преси, з передач радіо і телебачення постають, отже, своєрідні відображення, багатші і колоритніші, ніж одиничне, загальне саме своєю глибокою місткістю, з якої, однак, уже впливає певна закономірність розвитку і становлення.

Повернемося до категорії одиничного і загального. Філософи давно вже відкрили у їх взаємовідношенні особливе як ступінь взаємозв'язку. Предмет чи факт ми сприймаємо як особливий

тоді, коли відкриваємо в ньому деякі риси загального. З точки зору теорії журналістики на цьому ступені пізнання факт перестав бути новиною і його слід відтворювати по-іншому, ніж новину, тобто розкривати багатство особливого. А це має принципове значення для журналістської творчості.

Візьмемо категорію форми і змісту. Ще Гегель вказував на тримоментну структуру взаємозв'язків змісту і форми, складовими елементами якої є загальний істотний бік змісту («основа»), його особлива внутрішня форма («існування»), що виступає неістотною стороною змісту відносно третього моменту — одиничної зовнішньої форми. Середній елемент має тут два плани — одним боком він повернутий до істотного змісту і тому виступає як його форма (внутрішня), а другим — до зовнішньої форми і тому служить для неї змістом.

Для журналістики важливо розуміти це для творчості, для майстерного відображення фактів і явищ. Очевидно, що з точки зору цієї категорії змістом, «осовною» журналістського твору слід вважати відображення фактів і явищ дійсності, внутрішньою формою (середній елемент) — ідею твору, що є формою для відображуваних фактів і змістом для зовнішньої форми (третьій елемент) — жанру, образних і понятійних засобів вираження.

Глянемо ще раз на цю проблему з точки зору категорії явища і сутності. Сутність завжди якось проявляється. Йдучи від явища, однак, не завжди можна дібратися до сутності. Справа в тому, що явище завжди барвистіше сутності і що в явищі легко поєднуються суттєві і випадкові властивості. Останніх іноді буває так багато, що явище може й не відповідати сутності. Замість неї постає видимість сутності. І це не якась химера, а наслідок впливу на суб'єкта реальної дійсності — так він її сприйняв під час спостереження, такою вона йому здалася.

Як багато значить для журналіста вчасно «розвінчати» цю вдавану красу, приглушити в собі надмірні емоції і зміряти пізнані факти об'єктивністю розуму! Знов-таки важливо встановити, де, на якій сходинці складові частини явища наближають журналіста до розкриття сутності, а на якій і котрі випадковості відхиляють, віддаляють його від істини. Сутність може виражатися в багатьох явищах — для журналіста важливо встановити, де сходяться ці різності в одне ціле. Сутність може виразитися в одному явищі — для журналіста важливо виявити, де, в якій точці явища починається суттєве. Від цього залежатиме рівень і цінність його виступу в пресі.

Нарешті, поглянемо на роль «середнього ступеня» у світлі категорії причинності. Загальновідомий взаємозв'язок причини і наслідку: одне явище може спричинювати інше, нове, і воно буде наслідком стосовно цього явища. Але за певних умов. Для того, щоб причина викликала якийсь результат, необхідні точно ви-

значені умови. За таких умов, як писав Гегель, одна і та сама річ виявляється в одному випадку причиною, в іншому — дією.

Знов-таки теорія і практика журналістики має враховувати цю особливість, бо від неї залежить об'єктивність і правдивість відображення фактів та явищ дійсності. Умова виступає тут як посередній елемент між причиною й наслідком і виражає відношення предмета, об'єкта до середовища, обставин, що його оточують. Врахування цих обставин обов'язкове в процесі творення журналістського виступу.

Четверта проблема — проблема об'єктивного і суб'єктивного в журналістській творчості. Вона постає перед журналістом з моменту зіткнення з дійсністю, з часу спостереження і накопичення фактів. Діалектичний матеріалізм учить, що в зображувальному процесі індивіда суб'єктивними є: по-перше, свідомість, що може бути на різних ступенях розвитку і по-різному сприймати життєвий матеріал; по-друге, момент пізнання, вибраний вдало або невдало, залежно від вподобання індивіда; і по-третє, ідеальні форми, в яких індивід висловлює зміст відображуваного.

У журналістській творчості це має принципове значення. Не раз в літературі та й у широкому вжитку зустрічаємо крилатий горьківський вислів: є «точка зрення» і «кочка зрення»... І це правда. Все залежить од рівня свідомості автора, від його бачення дійсності, від підходу до неї. Найкращим орієнтиром журналістові тут служить партійність як метод і творчий принцип.

Так само важливий і момент вибору пізнання. Буває, що журналіст натрапляє тільки на зародження якого-небудь почину і ще не може осягти всієї його величі, а трапляється навпаки, кореспондент приїздить на місце подій «під завісу» і, звичайно, не може винести тих вражень, що бувають у розпалі кампанії. Звісно, багато чого дає творча уява журналіста, вміння інтуїтивно відчутти і уявити факти, що відбулися, але краще один раз побачити, ніж десять разів уявляти.

Вибір форми журналістом залежить од його вміння, таланту й ідеалу, що завше освітлює його творчість. Журналіст, творячи для людей, має гостро відчувати й естетичну потребу часу як в загальному виразі, так і в конкретних проявах. Йдеться про відчуття прекрасного як органічного сплаву ідейного та естетичного, про відтворення правди дійсності в усій її красі. Особистість, або суб'єктивність, вираження тут позначається особливо.

Не зайве пам'ятати і про такий вияв суб'єктивності. У романі «Мать-мачеха» В. Солоухін мимохідь кидає досить важливу думку: буває подія і буває настрої, цією подією викликаний. Відтак можна зображувати саму подію або передавати зумовлений нею настрої. Звісно, що речі це різні і в таких випадках можна погіршити супроти істини. Либонь і досі потрапляють на сторінки газет матеріали, написані «під настрої».

Незаперечно, що кожний журналіст досліджує і розуміє факти по-своєму. По-своєму і пише. Як замітив Ілля Ільф, всі талановиті журналісти пишуть по-різному, всі бездарні пишуть однаково. Творчість Василя Пескова не схожа на творчість Євгена Рябчикова (хоча обидва часто виступають як репортери), Олександра Михалевича ніяк не сплутаєш з Федором Маківчуком. Це загальновідомо. Але чи не грішимо ми проти істини, утверджуючи правомірність суб'єктивного вираження?

Діалектичний матеріалізм не абсолютизує суб'єктивний момент пізнання. «Людські поняття,— писав В. І. Ленін,— суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі» [1, 192]. Адже дослідник або художник йде від суб'єктивної мети до об'єктивної істини. На цьому тернистому шляху точиться боротьба між суб'єктивним і об'єктивним, у дію вступають конкретні фактори і свідчення практики, яких не можна переписати суб'єктивним розчерком пера. В ході такої борні неминуче відсвітається все випадкове і необгрунтоване, утверджується реальне та істинне. Суб'єкт врешті-решт долає свою обмеженість і доходить об'єктивної істини або наближається до неї.

Не секрет, що журналіст, досліджуючи й осмислюючи життєвий матеріал, а потім викладаючи його на папері, неминуче вносить у нього частку своєї особистості, своїх переживань і хвилювань. Адже він людина і зовсім не байдужий до відтвореного. Більше того, обов'язок публіциста; «літописця сучасності», примушує його тенденційно і пристрасно ставитися до відображення актуальних проблем дійсності. Ми, публіцисти, пристрасні, з тим нас і берить,— якось писав Максим Горький. Тенденційність ця і пристрасність ґрунтуються на принципах партійності і громадянськості.

Та зовсім інша справа, коли дослідник, художник чи публіцист відступається од діалектичного методу пізнання, силкується нав'язати об'єктивній реальності якісь свої, не притаманні їй властивості чи прояви, чинить насилля над істиною ба й над здоровим глуздом. Таке намагання цілком заслужено розцінюється як прояв суб'єктивізму, що іноді переростає в безпардонний, волюнтаризм. Суспільство, як правило, нещадно відкидає такі потуги, в які б вони красиві форми не були зодягнені.

Тому стає не зовсім зрозумілою фатальність, яку висловлює відносно цього О. Г. Спіркін в своєму «Курсі марксистської філософії». Він пише: «Хоча кожний «літописець», учений несе моральну відповідальність перед суспільством за вірогідність фактів, однак добре відомо, що в жодній галузі знання немає такої фальсифікації фактів, як в галузі суспільній» [4, 512]. Справді, в історії дуже багато прикладів того, як прислужливі ведмеді, за висловом Д. Писарева, вельми ревно били мух на

лобі дрімотного людства важкенними буличниками. Але й тому-то розкріпачене вільне суспільство так швидко і з таким полегшенням скидає з плечей весь цей бридкий вантаж фальсифікації та абсурдності. Скидає, звісно, для того, щоб не творити нового, а жити по правді й справедливості.

Що й казати, соціальний факт має свою специфіку. Але їй завжди протистоїть ленінська вимога не гратися у факти, а брати їх у сукупності, виходити з фундаменту фактів. Хіба це не застерігає справжнього дослідника від фальсифікації? А потім соціальні факти в більшості своїй очевидні, бо вони є плодами життєдіяльності багатьох людей і тому легко піддаються перевірці практикою. Знов-таки швидко викривається упереджений підхід до розуміння і тлумачення фактів.

Журналістика складає «літопис сучасності» не для архівів, а для надання посильної допомоги безпосередньому рухові. Тому її коментування і тлумачення фактів соціального життя перевіряються в дії, в процесі комуністичного будівництва, де відрізнити фальш від правди не так уже й важко. «Результат діяння,— писав В. І. Ленін,— є перевірка суб'єктивного пізнання і критерій ІСТИННО-СУЩОЇ ОБ'ЄКТИВНОСТІ» [1, 202].

Навіть стислий огляд філософських проблем журналістської творчості свідчить про те, що методологічна озброєність журналіста має бути обов'язковою умовою його діяльності — від елементарного спостереження фактів до глибинного осмислення і мальовничого вираження їх. Так само марксистсько-ленінська методологія має наскрізь пройтися і теорію журналістської творчості. Філософське обґрунтування більшості їх висновків — то ознака справжньої науковості. До цього й прагне наша молода наука.

Краткое содержание

Журналистика, как и наука и искусство, познает действительность доступными ей средствами и на определенном, чаще эмпирическом уровне. Как и во всякой познавательной деятельности, в журналистском познании проявляются категории диалектики. Автор останавливается лишь на главных из них: единичное и общее, часть и целое, явление и сущность, форма и содержание. Особо уделяется внимание так называемому среднему моменту, когда происходит перерастание одной ступени (категории) познания в другую. Эта проблема имеет непосредственное отношение к секретам журналистского творчества.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
2. А. М. Горький. Соч., т. 24.
3. И. В. Шкондин. Актуальность, новость, интерес.— Вестник МГУ, серия «Журналистика», № 5, 1968.
4. А. Спиркин. Курс марксистской философии. М., 1966, стр. 512.

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПРАВА

Зміст поняття загальна теорія радянського права включає широке коло питань. Найбільш загальні з них (ядро загальної теорії права) такі: природа і джерело права, співвідношення правових і моральних норм, правова ідеологія, правосвідомість, правопорядок і правовідношення, закон і законність, правотворчість і правоздійснення.

Філософська інтерпретація згаданих проблем, що утворюють кістяк категоріального апарату загальної теорії радянського права, становить великий інтерес для філософів і юристів.

Класики марксизму-ленінізму дали чітке матеріалістичне визначення права, його природи і джерел.

Даючи відсіч ідеологам буржуазії, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» писали: «Ваше право є лише піднесена до закону воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу» [1, 424].

У буржуазному суспільстві право є відображенням матеріальної і духовної практики суспільства, його категорії і поняття, що виступають як регулятивні норми, не можуть переступити наявну дійсну практику, їх глибина, широта і об'ємність обумовлюються саме конкретними наявними матеріальними і духовними відносинами суспільства [2, 20].

Право — це продукт історичного розвитку людства, продукт поділу праці, тому як явище надбудови, як одна із форм суспільної свідомості, воно і в соціалістичному суспільстві зберігає такі окремі, вироблені історією характеристики і функції, як регулятивність суспільних відносин, адекватність відображення правовими нормами матеріальної і духовної практики тощо. Однак у соціалістичному суспільстві право набуває певних особливостей, не властивих йому в суспільстві класових антагонізмів. Найважливішою особливістю соціалістичного права і, зокрема, однієї з його форм — радянського права — є здатність (що набувається саме в безкласовому суспільстві) вийти за межі існуючих економічних відносин, піднятися над ними.

Звичайно, на практиці може бути і навпаки. Але це пояс-

нююється тим, що конкретні законодавці, розробляючи правові норми, не завжди мали змогу стати вище існуючих економічних відносин, підкоряючи цій закономірності і конкретні форми права (кримінальне, цивільне, трудове та ін.), які вони творять. Однак за своєю ідеєю соціалістичне право може і повинно бути вище існуючих економічних і культурних відносин суспільства, тому що воно базується не тільки на конкретній матеріальній і духовній практиці, а і на провідній ідеї комуністичного суспільства — ідеї гармонійно розвиненої людини і відповідних їй суспільних відносин. Радянське право повинне активно включатись у реалізацію цієї ідеї, тому його норми мають не лише охоплювати дійсні суспільні (економічні і культурні) відносини, але й нести у собі можливість перспектив для даних відносин.

М. І. Калінін говорив: «Право має властивість як закріплювати уже складені відносини, так і спонукати, викликати, сприяти, принаймні, зародженню тих взаємовідносин, до яких законодавець свідомо прямує... Не той закон хороший, який добре написаний, а той, який зумів схопити пульс суспільного життя, який не заважає відпадати відмираючим відносинам і сприяти зростанню відносин, що виникають» [5, 80].

Професор С. М. Братусь цю ж думку висловлює так: «У суспільстві, що не може ще існувати без держави і права, юридичні закони сприяють становленню нових відносин, коли для цього є необхідні (іноді мінімально необхідні) об'єктивні передумови, а потім сприяють їх зміцненню і розвитку — упорядковують їх. Держава і право відіграють роль «стимулятора» у зародженні нових і перетворенні старих відносин» [7, 95].

Нині існують певні протиріччя між нормами права і моралі, законами і законністю, які вже давно дискутуються у юридичній літературі.

У суспільстві відбувається багато дій, які зовні відповідають нормам права, а насправді суперечать нормам суспільного життя. Наприклад, шлюб з корисливих мотивів, використання права скарги для зведення особистих рахунків, повернення знайденої речі з метою одержати винагороду, активна участь у суспільному житті або в охороні соціалістичної власності, охороні громадського порядку з метою завоювання авторитету, що використовується для власної кар'єри.

Або такий приклад, про який розповідалося у «Правде» («Знов про тонни»).

Ковальський цех київського заводу «Ленінська кузня» працював добре, регулярно справлявся з плановим завданням і, зрозуміло, був на хорошому рахунку. Планові завдання цеху визначались у тоннах. Багато деталей були важкими та громіздкими, багато металу відходило у стружку. Робітники цеху, ошадливо ставлячись до народного майна, за своєю ініціативою змінили у 1968 р. конфігурацію двадцяти п'яти великих деталей

і тим самим зекономили державі сотні тонн металу. Здавалося б, честь і хвала колективі цеху. Але справа повернулася іншою, формальною, тобто законною стороною і добрий почин став джерелом великих неприємностей. Ковалі в строк відвантажили замовнику всі деталі, однак, повністю розрахувавшись з державою і давши незаплановану економію, цех не виконав план у тоннах. Невиконання плану викликало позбавлення преміальних, прогресивки тощо, тобто покарання за порушення закону [18].

З моральної точки зору вчинок колективу ковальського цеху заслуговує на заохочення, з точки зору додержання закону — він поза законом і повинен бути покараний.

У першому випадку (шлюб з корисливих міркувань і т. ін.) явище аморальне, але законне, у другому (приклад ковальського цеху) — вчинок високоморальний, але протизаконний.

Щодо першого випадку, то тут при глибшому підході розкривається обмеженість рівності соціалістичного права, на яку вказував ще К. Маркс у праці «Критика Готської програми» і В. І. Ленін у праці «Держава і революція». «Рівне право», — говорить Маркс, — ми тут дійсно маємо, але це *ще* «буржуазне право», яке, як і всяке право, *передбачає нерівність*. Всяке право є застосування *однакового* масштабу до *різних* людей, які на ділі не однакові, не рівні один одному; і тому «рівне право» є порушення рівності і несправедливість.

Справді-бо, кожний одержує, відробивши рівну з іншим частку суспільної праці, — рівну частку суспільної продукції (за вказаними відрахуваннями).

А тимчасом окремі люди не рівні: один дужчий, другий слабший, один одружений, другий ні, у одного більше дітей, у другого менше і т. д.

...«При рівній праці, — робить висновок Маркс, — отже, при рівній участі в суспільному споживчому фонді, один одержить насправді більше, ніж другий, буде багатшим, ніж другий, і т. д. Щоб уникнути всього цього, право, замість того, щоб бути рівним, повинно б бути нерівним» [3, 422—423].

Рівним право при соціалізмі бути не може, тому що в такому разі воно буде несправедливим. Оскільки природні сили, здібності і можливості людей нерівні, то нерівний і їх внесок у розвиток суспільства. Отже, право, як писав В. І. Ленін, замість того, щоб бути рівним, повинно було б бути нерівним, але і нерівним воно бути не може, бо це суперечить ідеї соціалізму. Зрештою, воно є рівним, але своєю рівністю закріплює нерівність суб'єктів права. Тому не завжди випадки, аналогічні згаданому вище, є аморальними самі по собі. Це нерівне право робить їх аморальними, коли віддається перевага людині середніх природних здібностей, що має сприятливі фактори, природно не притаманні їй (міська прописка, житло, знайомства

тощо), перед людиною, більш здатною для даної справи, але яка не має відповідних зовнішніх факторів.

У юридичній літературі зустрічаються погляди, згідно з якими будь-яке порушення закону є аморальна дія.

Так, О. Є. Лейст у статті «Право та інші соціальні норми радянського суспільства» пише: «Слід відзначити неправильність нерідко висловлюваної в літературі думки, ніби не кожне порушення правової норми є аморальне явище».

Ця думка підтримується тими авторами, які твердять, що багато норм радянського права (наприклад, більшість норм громадянського і адміністративного права, норми, що визначають порядок оформлення деяких угод, порядок розгляду справ у державних установах тощо) взагалі не мають зв'язку з принципами і нормами моралі» [10, 108].

Здається, що О. Лейст неправий у першій частині своєї формули, коли твердить, що кожне порушення норм права — аморальне, але правий у другій частині формули, коли говорить, що характер виконання юридичною або адміністративною особою своїх правообов'язків не байдужий у моральному відношенні.

Не можна погодитися з позицією групи юристів і філософів, які твердять, що є норми права, виконання яких не істотне для моралі. Такої точки зору дотримуються А. Шишкін [17, 38], М. З. Селектор [14, 82].

Згідно з цим поглядом, поведінка, що регулюється такими нормами (причини згадані вище.— С. С., А. М.), з точки зору моральності неістотна [8, 268], а дії, що порушують ці юридично-технічні норми, здаються байдужими у моральному відношенні [9, 117].

Останнім часом поживалися дискусії навколо визначення законів і законності. Одні автори розуміють законність як сукупність законів, інші — як забезпечення їх виконання, треті — як «неухильне виконання законів представниками суспільних відносин, відповідність їх поведінки вимогам права» [13, 352].

Але і таке визначення законності при найближчому розгляді виявляється тавтологічним, тому що законність ставиться в безпосередню залежність від законів. Отже, всяке порушення закону автоматично веде до порушення законності, тому що головною умовою додержання законності тут виступає непохитне виконання законів.

В. В. Борисов у статті «Етичні основи законності і правопорядку радянського суспільства» пише: «Законно все те, що відповідає соціальним, правовим та етичним вимогам справедливості» [6, 174]. Виникає питання, як пов'язати вимоги додержання справедливості з необхідністю додержуватись суспільних і особистих інтересів, інтересів справи, чи може справедливість збігатися із користю?

В. Радьков відверто заявляє, що можна порушувати закон, але законність порушена не буде [12, 24]. В. Громов з цього приводу питає: «Виходить, що може бути дві оцінки порушення закону, вони залежать від того, хто допустив це порушення і які наслідки його. Виникає питання, чи визначається тут рівність усіх перед законом і рівність закону для всіх?». І далі твердиться: «Не можна давати дві різних оцінки одному аморальному вчинку» [6, 182]. Звичайно, якщо підходити до законності з позиції *хто* її порушує, то справді, всяке порушення закону є порушенням законності, але якщо підходити з позиції *в ім'я чого, чому* порушується закон — тоді порушення закону не завжди буде порушенням законності.

Що ж до аморальності, то вирішувати, що моральне, а що аморальне треба не з позиції законів, а з позицій дотримання матеріальних і моральних інтересів соціалістичного суспільства.

Соціалістичну законність треба визначати, виходячи із думки В. І. Леніна, яку він висловив у статті «Про «подвійну» підпорядкованість і законність»: «Робсельінспекція судить не тільки з точки зору законності, але й з точки зору доцільності», [4, 318].

Можна з упевненістю сказати, що вказані протиріччя і суперечливі тлумачення окремих категорій права, їх природа і зміст взаємовідносин зумовлені не тільки складністю відносин, що фіксуються тією чи іншою правовою категорією, не тільки суб'єктивним підходом різних авторів, але і обмеженням цілепокладанням радянського права. Обмеженість цілепокладання права полягає в тому, що головним його завданням виступають тільки охоронна, регулятивна, попереджувальна і каральна функції, що веде до швидкої консерватизації правових норм і до появи суперечностей як у сфері права і моралі, так і деяких внутріправових нормах.

М. А. Трофимов, досліджуючи суперечності між правом і мораллю, пише: «Основна причина таких суперечностей — відставання розвитку права від розвитку моралі, застарілість окремих правових або моральних норм» [15, 37].

Треба сказати, що відставання розвитку права від розвитку моралі є наслідком обмеженого цілепокладання права. Обмеженість цілепокладання права впливає із своєрідного розуміння самого права, тобто, якщо право у своїх нормах відображає лише певну матеріальну і духовну практику і не відображає ідеї суспільства — воно стає обмеженим, самообмежує і прирікає себе на довічне впорядкування штучно створених суперечностей. Треба сказати, що дане положення не стосується капіталістичного суспільства, оскільки у суспільстві класових антагонізмів обмеженою є не лише матеріальна і духовна практика, а й сама ідея суспільства, ідея прибутку.

У пропонованому підході до соціалістичного права розши-

рюються його функції, включаючи функцію формування суспільних відносин і функцію формування нової людини; зрозуміло, що не взагалі суспільних відносин і не взагалі людини, а з боку дисциплінарних стосунків людей, тобто в розумінні перетворення норм поведінки, що відповідають цілям і духу соціалістичного суспільства, у моральні риси особи. Такий підхід до правової проблеми максимально обмежує консервативність правових норм, вносить момент постійного руху правових категорій, а це означає, що виникає практична можливість для реалізації правом вказаних функцій.

Звичайно, правові норми несуть у собі певну тимчасову консервативність, вони застигли, але ж йдеться не про те, щоб абсолютно позбавити їх консервативності, а про те, щоб внести в них рух і тим самим створити можливість творчого формування на їх основі перспектив суспільства.

Боротися з консервативністю можна і методом конкретизації. Максимально конкретизоване явище володіє можливістю творчого реагування і відображення навколишнього середовища шляхом всіх можливих опосередкувань.

При такому підході до вказаної проблеми виникає можливість формування правової ідеології відповідно до завдань комуністичного виховання, максимального послаблення суперечностей між нормами права і моралі, законом і законністю тощо.

Нині правова ідеологія інтерпретується так: «Визначаючи людині вчинки і дії з позицій як сучасного, так і майбутнього, правова ідеологія виховує в масах глибоку переконаність у доцільності дій правових норм і разом з іншими формами суспільної свідомості сприяє формуванню нової людини» [11, 32].

Виходить, що ми, заздалегідь знаючи про недосконалість правових норм, ставили перед собою завдання виховання людини в душі поваги до недосконалості.

Адже, коли право вважається адекватним не лише практиці існуючих економічних відносин, але й ідеї суспільства, то цілепокладання правової ідеології не може визначатися тільки як виховання у масах глибокої переконаності у результативності і доцільності діючих правових норм, але і як виховання глибокої переконаності у необхідності приводити свою поведінку, свої вчинки відповідно до вимог діючих правових норм.

Треба сказати, що недостатня психологізація правових норм, зміщення співвідношення причини — наслідок (визначення міри покарання не за причиною, а за наслідком) знижують виховну роль правових норм, спричиняють громадську пасивність, байдужість до навколишніх подій.

У кримінальному законодавстві союзних республік зустрічаються такі визначення, як «умисне тілесне ушкодження», «вбивство при перевищенні меж необхідної оборони», «заподіяння тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної обо-

ронні», «умисне легке тілесне ушкодження», «залишення в небезпеці» та ін., для яких характерне саме зміщення причини на наслідок.

Так, ст. 50 Кримінального кодексу Української РСР «Звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання» говорить: «Особу, яка вчинила злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, коли буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене винним діяння втратило характер суспільно небезпечного або ця особа перестала бути суспільно небезпечною».

Особу, що вчинила злочин, може бути звільнено від покарання, коли буде визнано, що в силу наступної бездоганної поведінки і чесного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною».

Рівень виховного значення правових норм визначається такими факторами: 1) чітким визначенням суб'єкта злочину; 2) невідхильністю покарання; 3) адекватністю покарання заподіяному вчинку. Стаття ж 50 Кримінального кодексу Української РСР практично порушує всі три вимоги. По-перше, уже саме формулювання означає, що злочинець відокремлюється від злочину, бо ступінь відповідальності і покарання визначається не за ступенем злочину відповідальної особи, а за характером зовнішньої ситуації. Добре, якби бралася при цьому ситуація, в якій перебував злочинець у момент здійснення злочину, і яка дійсно в якійсь мірі впливає на характер злочину, але ж береться ситуація, яка виникає після злочину під дією зовсім інших сил і причин.

Цілком можливо, що для нової ситуації заподіяне зло і втратило характер небезпечності, але ж злочинець повинен відповісти за заподіяне не перед новою ситуацією (та і взагалі не перед ситуацією), не в ім'я ситуації, а в ім'я, по-перше, тих, хто потерпів від злочину, і, по-друге, в ім'я справедливості.

Потерпілі від злочину можуть не мати абсолютно ніякого відношення до нових обставин, що виникли на момент розслідування і розгляду справи, вони потерпіли за інших обставин, міра завданої їм шкоди лишається постійною і тому принцип однакової відповідальності для всіх, принцип рівності всіх перед законом вимагає, щоб злочин розглядався в його власному середовищі, тобто з урахуванням тих обставин, за яких він був учинений. До того ж, у соціалістичному суспільстві розуміння справедливості випливає з ідеї соціалістичного суспільства про народний характер Радянської влади і ні в якому разі не повинно визначатися ситуаційно. Треба осудити не злочин, а злочинця.

За нинішнім своїм формулюванням ст. 50 Кримінального ко-

дексу Української РСР дає можливість порушувати принцип рівності всіх перед законом у соціалістичному суспільстві, заінтересовано кваліфікувати злочин, що, відбиваючись у свідомості широких народних мас, породжує пасивність і нігілізм деякої частини трудящих у відношенні до своїх громадських обов'язків.

Не можна погодитись і з визначенням суспільної небезпеки злочинця, що дає ст. 50 Кримінального кодексу Української РСР, де суспільна небезпека особи, яка вчинила злочин, визначається не за її (особи) сутністю як суб'єкта правового злочину, а знову ж таки за зовнішніми обставинами. Правозлочинець може залишатись за своєю сутністю таким же, як і в момент учинення злочину, але він перестає бути суспільно небезпечним, якщо змінилися зовнішні умови, за яких злочин перестає бути суспільно небезпечним. Такий підхід до справи перекладає тяжкість злочину із злочинця на зовнішні обставини. Тут не виховання, а ілюзія виховання, оскільки вплив вихователя спрямовується на те, що не вимагає виховання. Свою виховну роль радянське право буде ефективно здійснювати лише при умові максимально можливої конкретизації своїх норм, при недопусканні плутанини у визначенні джерел правопорушення.

Треба розділяти суспільну небезпеку злочину і суспільну небезпеку злочинця, оскільки саме через диференціацію цих понять можна уникнути відокремлення злочинця від злочину.

По-друге, ст. 50 Кримінального кодексу Української РСР у нинішньому формулюванні об'єктивно підриває принцип невідхильності покарання, оскільки невідхильність передбачає і вимагає не просто покарання, не взагалі покарання, а покарання, адекватного заподіяному правопорушенню, чого при вказаному формулюванні статті бути не може, оскільки адекватність покарання злочину ставиться в залежність від зовнішніх обставин, що виникли пізніше.

По-третє, формулювання «особу, яка вчинила злочин, може бути звільнено від покарання, коли буде визнано, що в силу наступної бездоганної поведінки і чесного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною» вилучає із змісту правових норм мотиваційний аспект поведінки злочинця. Безперечно, що для того, щоб уникнути кари чи пом'якшити її, злочинець обов'язково буде робити все, щоб скористатися цією пільгою, але ж мотив поведінки злочинця в короткий проміжок часу — від учинення злочину до розгляду в суді — з точки зору соціалістичної моралі — корисливий, тобто злочинний. Звідси — *суперечність між нормами моралі і нормами права*; ствердження правом того, що засуджується мораллю.

При такому становищі виховна роль відповідної норми права дорівнює або нулю, або має мінусове значення. На догоду бук-

ві, на догоду тимчасовому успіху — жертвуємо перспективним успіхом, створюючи суперечність між цілями і завданнями, між цілями і засобами виховання.

Ми взяли для аналізу одну статтю Кримінального кодексу Української РСР, але в ньому є й інші, які заслуговують такого докору. Це ст. 101 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 106 «Умисне легке тілесне ушкодження» тощо. Є статті й іншого психологічного плану, наприклад, ст. 97 «Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони» або ст. 104 «Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні необхідної оборони». До того ж у кодексі не подається поняття «необхідна оборона» чи «межа необхідної оборони», ці поняття установлюються потім слідством і судом, при кваліфікуванні злочину. Але навіть якби і були відповідні поняття, все одно абсурдною виглядає вимога порівнювати дії при обороні згідно з існуючими десь поняттями. Якщо і припустити, що особа, яка обороняється, забажає порівняти свої оборонні дії з відповідними правовими положеннями, то об'єктивно у неї нічого не вийде, тому що в дійсності завжди масштаб і характер дій сторони, яка обороняється, визначається масштабом і характером дій сторони, яка нападає. А для останньої положення про необхідну оборону — пустий звук, оскільки вона не обороняється, а нападає. Виходить парадокс — сторона, яка обороняється, повинна діяти згідно з якоюсь правовою нормою, інакше вона стане кримінально покараною, проте, дотримуючись правової норми, вона практично стає беззахисною, не уникає небезпеки, оскільки сторона, що нападає, не зобов'язана дотримуватися відповідної чи аналогічної норми. Сторона, що обороняється, примушується зовнішніми силами до певних дій, які в остаточному підсумку залежно від обставин самим же правом роблять її правопорушником.

Зрозуміло, що таке становище ніяк не сприяє підвищенню активності громадян у боротьбі з правопорушеннями, а навпаки, робить їх пасивними, примушує сторонитись подібних подій.

Поведінку злочинця треба розділяти на два моменти. Перший — рішення вининити злочин, другий — заподіяний злочин. І він повинен нести покарання за обидва моменти, тому що рішення учинити злочин не менш небезпечне для суспільства, ніж сам злочин, а покласти край намірам до злочинства, навіть ціною тяжких тілесних ушкоджень, не менш важливо, ніж правильно кваліфікувати злочин і віддати йому належне. Це позитивно вплине на обидві сторони: на об'єкт і суб'єкт злочину. Першу — активізує покласти край злочинним намірам, другу — утримає від злочину.

Даний аналіз свідчить, що справа не лише в недосконалоості окремих правових норм. На наш погляд, необхідно розширити концепціальні основи загальної теорії радянського права. В соціалістичному суспільстві право може і повинно бути вище

існуючих економічних відносин і обумовленого ними рівня культурного розвитку, воно повинне базуватись не лише на існуючій матеріальній і духовній практиці, а також і на основній ідеї соціалістичного суспільства — ідеї виховання комуністично досконалої особи. Соціалістичне право повинне увібрати в себе цю ідею, пронизати свої норми її духом, і тоді воно стане ще сильнішим виховним засобом, оскільки досягне оптимального взаємовідношення своїх норм з нормами комуністичної моралі, позбудеться негативного впливу обмеженості й недосконалості матеріальної практики і сприятиме ефективному усуненню недосконалостей в економічних відносинах суспільства.

Краткое содержание

В статье исследуются философские основы общей теории советского права с тем, чтобы найти источники и причины наличия противоречия между правом и моралью, законом и законностью и т. д.

Анализируется соотношение моментов постоянства и движения категорий права, моментов консервативности и прогрессивности правовых норм, а также вопрос о функциях советского права.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
5. М. І. Калинин. Статьи и речи (1919—1935). М., 1936.
6. В. В. Борисов. Экономические основы законности и правопорядка советского общества. Саратов, 1966.
7. С. Н. Братусь. Экономика и право.— «Коммунист», 1963, № 13.
8. С. А. Голубинский, М. Строгович. Теория государства и права. М., 1960.
9. О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. Вопросы теории права. М., 1961.
10. О. Е. Лейст. Право и другие социальные нормы советского общества.— В кн.: Общая теория советского права. М., 1966.
11. В. П. Морозов. Роль правовой надстройки в коммунистическом воспитании трудящихся. М., 1966.
12. В. Радьков. Понятие и содержание социалистической законности.— «Социалистическая законность», 1961, № 11.
13. И. С. Самошенко. Законность и правопорядок в социалистическом обществе.— В кн.: Общая теория советского права. М., 1966.
14. М. З. Селектор. Право и нравственность.— «Вопросы философии», 1954, № 2.
15. Н. А. Трофимов. О противоречиях в процессе взаимодействия права и морали социалистического общества.— Ученые записки Уральского университета им. А. М. Горького, № 21, Свердловск, 1957.
16. Е. Т. Федоренко. Основы марксистско-ленінської етики. К., 1965.
17. А. Шинкин. Основы коммунистической морали. М., 1955.
18. «Правда», 15 апреля 1969 г.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І ПЕДАГОГІКА

Проблема зв'язку історичного матеріалізму і педагогіки має актуальне значення. Вона включає в себе питання методології педагогічної науки, дефініції її предмета, партійності педагогіки, взаємозв'язку основних положень історичного матеріалізму з основними положеннями радянської педагогіки, сутності і закономірностей педагогічного процесу та його особливостей, пізнавальну діяльність і передбачення педагога, методологічні питання навчання і виховання учнів і студентів та інші. Ці питання ще не знайшли достатнього висвітлення у нашій філософській та педагогічній літературі. Вони є предметом спільної творчої роботи філософів і педагогів.

Коротко зупинимось лише на проблемах методології педагогіки, її партійності та зв'язку з політикою.

1. Марксистсько-ленінська філософія є методологічною основою педагогіки тому, що всі її основні положення ґрунтуються на діалектико-матеріалістичному розумінні світу. Тільки на цій основі можна розкрити глибоку суть законів, принципів і категорій педагогіки, а саме: зумовленість мети і завдання виховання об'єктивними закономірностями суспільного розвитку; залежність виховання і його системи від конкретних історичних умов; зв'язок педагогіки і школи з політикою, принцип партійності і народності освіти і виховання; специфіку дії законів і категорій матеріалістичної діалектики у педагогічному процесі; закономірності виховання і розвитку особистості; діалектику педагогічного процесу і його пізнавальну сутність; категорії виховання, освіти, навчання і їх роль у розвитку суспільства; взаємозв'язок змісту, форми і методів навчання; проблему єдності теорії і практики, дати критику антикомуністичних концепцій сучасної буржуазної педагогіки тощо. Марксистсько-ленінська філософія озброює педагогіку методами наукового дослідження, вивчення і узагальнення передового педагогічного досвіду в справі навчання і виховання дітей.

Основне положення історичного матеріалізму про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості, як висхідний момент радянської педагогіки, показує, що суспільна

свідомість і її складовий елемент — свідомість окремого індивідуума — формується під впливом суспільного буття. Виходячи з цього, педагогіка розглядає виховання як складний діалектичний процес, в якому вирішальну роль відіграє суспільство, включення людини в складну систему суспільних відносин. Виховання — об'єктивно необхідне явище. В ньому відбувається вплив людини на людину, який викликає певні зміни в їх особистостях. Цей вплив, складаючись з цілої системи методів і засобів, ставить своїм завданням прищепити особі необхідні суспільству знання, погляди, втілити в ній надбання людської культури, викликати в особі необхідні дії та прагнення.

Педагогіка, виходячи з матеріалістичного розуміння історії, досліджує закономірності навчально-виховного процесу, озброює педагогічні кадри конкретними методами, принципами і формами здійснення цього процесу. Положення історичного матеріалізму дають змогу глибоко вивчити соціальний зміст навчання і виховання в ту чи іншу історичну епоху, правильно оцінити певні теорії, течії і напрями в історичному розвитку педагогічної думки, розкривши їх роль і місце в житті суспільства. Завдяки марксистсько-ленінській філософії педагогіка чітко визначила свій предмет, свої функції, мету і завдання.

Педагогіка як теорія навчання і виховання існує понад дві тисячі років. Але до виникнення марксизму вона залишалась переважно емпіричною, виходила з ідеалістичного розуміння суспільного життя, перебувала у полоні метафізики та антропологізму. Лише окремі мислителі домарксистського періоду (І. Песталоцці, К. Ушинський) зуміли перебороти рамки схоластики і метафізики, ряд проблем педагогічного процесу розв'язати на рівні вимог свого часу.

Виникнення марксизму, створення матеріалістичного розуміння історії було революційним стрибком у розвитку педагогіки як науки. Марксизм не лише допоміг педагогіці чітко визначити свій предмет, звільнитись від ідеалістичного розуміння навчально-виховного процесу, схоластики, метафізики і антропологізму, а й дати наукове обґрунтування таких основних проблем педагогіки, як обумовленість виховання в кінцевому результаті матеріальним виробництвом і суспільними відносинами, класовий характер виховання в класовому суспільстві, сутність людини, взаємовідношення особи і суспільства, всебічний розвиток людини та інші. Марксизм-ленінізм озброїв педагогіку глибоким розумінням виховання як суспільного явища, розкрив суперечність між об'єктивними суспільними потребами в освіті і вихованні і перекручення їх вузько класовою метою школи експлуататорських класів, показав, що ця суперечність розв'язується лише в умовах соціалізму і комунізму, де забезпечується всебічний гармонійний розвиток особи. В зв'язку з цим з буржу-

азної педагогіки була зірвана маска об'єктивізму, просвітительства і споглядально-абстрактного гуманізму.

Існування першої в світі соціалістичної держави незаперечно підтверджує торжество радянської педагогіки, створеної на теоретичних основах марксизму-ленінізму, показує визначні результати комуністичного виховання. За роки Радянської влади «виросли покоління людей, виховані в душі безмежної відданості комуністичним ідеалам, переконані у правоті нашої великої справи. Викувався характер радянської людини-борця, революціонера, свідомого трудівника» [8, 44]. Змінився світ, буття людей, змінилась їх свідомість, ставлення до світу. Радянські люди — творці нового світу — комунізму.

2. Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували, що всі форми суспільної свідомості в класовому суспільстві неминуче мають класовий, партійний характер, виражають інтереси певних класів, партій, служать духовною зброєю в боротьбі з іншими класами. А оскільки педагогіка є суспільною наукою і теорією суспільного виховання, нерозривно пов'язана з філософією — її методологічною основою, то в класовому суспільстві вона безперечно має партійно-класовий характер. В ній відбувається ідеологічна боротьба, яскраво відбиваються інтереси певних класів.

Марксистсько-ленінська філософія озброює педагогіку вченням про партійність ідеології, відкрито вказує на її класовість і партійність в класовому суспільстві, на комуністичну партійність педагогіки соціалістичного суспільства. На противагу цьому буржуазія заперечує класовий характер своєї ідеології, пропагує уявну незалежність педагогіки від філософії, її об'єктивістський характер. Фразами про «об'єктивність» і «надкласовість» педагогіки (як і філософії) буржуазні ідеологи намагаються приховати свої погляди, підпорядкувати завдання школи і педагогічної думки інтересам буржуазії.

Прикладом об'єктивізму в педагогіці є американська теорія навчання, одним з представників якої був філософ-прагматист Д. Дьюї (1859—1952). Виховання вона розглядає як «процес розвитку вроджених інтелектуальних і емоціональних нахилів», як реалізацію природних сил і здібностей людини. Дьюї висунув принцип: «навчання засобом роблення», закликаючи головну увагу приділяти не вивченню теорії, а формуванню «пристосованості» в житті, уміння вузького практицизму. Зміст такої «системи» полягає в тому, щоб школа сприяла збереженню і захисту капіталістичного ладу. Все навчання і виховання в такій школі підпорядковане підготовці спритних ділків і покірних рабів капіталізму.

Виходячи з концепцій неопозитивістської філософії та приховуючи класову природу цієї теорії освіти, Дьюї твердить, що навчання є «внутрішнім процесом, джерело якого знаходиться

в самій дитині, зокрема в її інстинктах», учитель — пасивний елемент, «ініціатива повинна виходити від дитини», інстинкти якої — первинні, а зовнішнє подразнення і переконання — вторинні [6, 103, 105, 106]. Реакційність цих поглядів очевидна: пропаганда ідеалізму і деморалізація людини.

І характерно, що сучасні ревізіоністи цю педагогічну «систему» вважають найпрогресивнішою, захищаючи відрив навчання від життя і завдань класової боротьби. Нападаючи на радянську педагогіку, вони звинувачують нашу партію в насильницькому і штучному зв'язку педагогіки з філософією, політикою і практикою, об'являючи це вузьким практицизмом, суб'єктивізмом і... «прагматизмом». Ревізіоністи відстоюють відрив педагогіки від філософії, педагогіки — від практичної діяльності людей, пропагують лозунг «педагогіка сама собі філософія» і цим самим намагаються нав'язати педагогіці схоластику і неопозитивістську концепцію об'єктивізму.

Викриваючи реакційність буржуазного об'єктивізму, В. І. Ленін писав, що об'єктивізм, на відміну від партійності, веде до поверхового, неглибокого розуміння об'єктивної реальності, до простого емпіричного перерахування фактів, до того, що об'єктивіст стає апологетом цих фактів. Матеріаліст послідовніший за об'єктивіста, він глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Визнання об'єктивної закономірності природи і приблизно вірного відображення цієї закономірності в голові людини є матеріалізм. Матеріалізм, пише далі В. І. Ленін, включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи. Прибічників «безпартійності» в філософії Ленін називав презирливо партією середини, а їх «теорії» — примиренським шарлатанством. Він вважав, що «безпартійні люди в філософії — такі самі безнадійні тупиці, як і в політиці» [3, 262].

Партійність педагогіки полягає в тому, що вона захищає інтереси певного класу і його партії. В. І. Ленін довів, що надкласових, безпартійних філософських та інших суспільно-політичних вчень і систем у класовому суспільстві нема і не може бути. «Безпартійність в буржуазному суспільстві є лише лицемірний, прихований, пасивний вияв належності до партії ситих, до партії пануючих, до партії експлуататорів.

Безпартійність є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична» [2, 59].

Комуністична партія і В. І. Ленін завжди скеровували увагу педагогічних кадрів на проведення в життя принципу партійності, на здійснення зв'язку школи з практикою комуністичного будівництва. В промові на Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 року В. І. Ленін говорив: «Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Учителювання повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде

боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства» [4, 400]. А в промові на III з'їзді комсомолу В. І. Ленін чітко визначив завдання і мету радянської школи, зміст комуністичного навчання і виховання.

Класики марксизму-ленінізму відмічали, що школа є ідеологічною організацією, важливим елементом надбудови. В її роботі не можна відокремити виховні функції від навчально-пізнавальних. вони знаходяться в єдності. Наша школа досягає своєї мети лише тоді, коли вся її робота, навчально-виховний процес, вивчення кожного навчального предмета здійснюються так, щоб учень одержував не формальні, а глибокі знання, вірне, діалектико-матеріалістичне розуміння дійсності, свідомо ставився до життя, соціалістичного оточення, до праці, колективу, держави, своїх обов'язків.

Відповідно до цього визначаються завдання нашої школи на сучасному етапі комуністичного будівництва. «Радянська школа,— говорив на XXIII з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев,— повинна розвиватись як загальноосвітня, трудова, політехнічна. Вона повинна озброювати учнів міцними знаннями основ наук, формувати у них матеріалістичний світогляд і комуністичну мораль, готувати молодь до життя, до свідомого вибору професії» [7, 60—61].

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи середньої загальноосвітньої школи» говориться, що, зв'язуючи всю виховну роботу з життям, «школа повинна озброювати учнів розумінням законів суспільного розвитку, виховувати школярів на революційних і трудових традиціях радянського народу...» [9].

Наша партія чітко визначає завдання радянської школи і підпорядковані ним завдання педагогічної науки, її партійно-класову направленість.

3. Марксизм-ленінізм відкрито вказує на тісний зв'язок педагогіки з політикою Комуністичної партії, спрямований на побудову комунізму. Політика завжди впливала і впливає на філософію, мораль, релігію, мистецтво, вона пронизує і педагогіку. Значить, між політикою і педагогікою існує безпосередній зв'язок.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що буржуазне твердження про школу «поза життям, поза політикою — це брехня і лицемірство» [5, 67]. Всупереч цьому твердженню, відмічав В. І. Ленін, буржуазія в основу шкільної справи покладала свою, буржуазну політику, щоб вимуштрувати для себе покірних і спритних прислужників.

Визначаючи завдання педагогіки, учителів і школи в перші роки Радянської влади, В. І. Ленін наполегливо наголошував на зв'язку школи з політикою, вказував, що школа і учителі

повинні бути провідниками політики Комуністичної партії, щоб усе навчання і освіта здійснювались у зв'язку з політикою. В статті «Про змішування політики з педагогікою» В. І. Ленін, засуджуючи протиставлення педагогіки політиці, писав: «В політичній діяльності соціал-демократичної партії завжди є і буде певний елемент педагогіки: треба виховувати весь клас найманих робітників до ролі борців за визволення всього людства від усякого гноблення..., терпеливо підняти їх до соціал-демократичної свідомості, не перетворюючи наше учення в суху догму, навчаючи його не самою лише книжкою, а й участю в повсякденній життєвій боротьбі...» [1, 408].

Вчення про партійність педагогіки і її зв'язок з політикою дає змогу показати, що в класовому суспільстві нейтральної педагогіки і школи нема, вони завжди є провідниками ідей певного класу, його інтересів і завдань. З цього випливають основні завдання радянської школи у справі навчання і виховання активних будівників комуністичного суспільства.

В капіталістичних країнах останнім часом активно поширюється доктрина «деідеологізації», «відмирання ідеології», відриву педагогіки від політики. Імперіалістична буржуазія як вогню боїться політичної освіти молоді, яка завдяки цій освіті все більше й більше переконується в історичній неминучості краху капіталізму і торжества комунізму. З цього приводу один із американських апологетів буржуазії Д. Строкс у книзі «Молодь потребує керівництва» писав: «Ми повинні прагнути до того, щоб будь-якими способами відвернути молодь від політики. Хай молоді балбеси роблять, що хочуть: танцюють рок-н-рол, займаються спортом, любов'ю, відвідують нічні клуби, співають, врешті-решт б'ються — це їх право, і ми не можемо їм відмовити в цьому. Але ми можемо і зобов'язані уберегти їх від захоплення політикою, яка в кінцевому результаті виявиться марксистською політикою» [10].

Нам же не байдуже, чим займається і як виховується наша молодь. Комуністична партія відкрито заявляє, що у нас здійснюється ідейно-політичне виховання, що комуністичне виховання має партійно-класовий характер. Безпартійного, безкласового і безідейного виховання у класовому суспільстві не існує.

В умовах побудови комунізму роль навчання і виховання та педагогіки, яка є в широкому розумінні теорією комуністичного виховання, зростає. III Всесоюзний з'їзд учителів, що відбувся у липні 1968 року, відмітивши великі успіхи педагогічної науки за 50 років, узагальнив передовий досвід учителів, підвів підсумки роботи радянської школи, накреслив чергові її завдання відповідно до Програми партії і рішень XXIII з'їзду КПРС. «Школа, — говорив товариш Л. І. Брежнев на з'їзді учителів, — покликана розвивати у своїх вихованців почуття любові до

Батьківщини, прагнення служити народові, захищати завоювання революції, боротись за щастя трудящих» [11].

Школа готує не просто освічених людей, а несе відповідальність за те, щоб з її стін виходили політично грамотні, ідейно переконані борці за справу комунізму. В зв'язку з цим у зверненні делегатів з'їзду підкреслюється зростаюче значення суспільних наук у навчанні і комуністичному вихованні учнів, необхідність дальшого підвищення результативності роботи школи.

Таким чином, історичний розвиток системи навчання і виховання незаперечно підтверджує існування нерозривного зв'язку педагогіки з філософією та іншими формами суспільної свідомості. Вчення марксизму-ленінізму про партійність педагогіки, її зв'язок із завданнями класової боротьби відіграло винятково велику роль у становленні і розвитку радянської педагогічної науки. За роки Радянської влади шкільна справа стала всенародним завданням, загальнопартійною справою. Школа і педагогічна наука, керуючись вченням марксизму-ленінізму і політикою КПРС, успішно розв'язують завдання комуністичного виховання підростаючого покоління.

Краткое содержание

В статье кратко рассматриваются методологические вопросы советской педагогики, теоретической основой которой является марксистско-ленинская философия. Материалистическое понимание истории вооружает педагогику подлинно научным обоснованием ее основных проблем, показывает партийно-классовый характер педагогики и школы в классовом обществе, их связь с политикой.

В статье подчеркивается значение марксистско-ленинской теории в развитии и становлении советской педагогики, в достижении успехов в определении задач нашей школы на современном этапе коммунистического строительства.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 8.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 10.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 28.
6. Г. Уэллс. Прагматизм — философия империализма. М., 1955.
7. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966.
8. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967.
9. «Правда», 11 листопада 1966 г.
10. «Правда», 29 серпня 1965 г.
11. «Правда», 5 лютого 1968 г.

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА В ІСТОРИЧНОМУ МАТЕРІАЛІЗМІ

Проблему суб'єктивного фактора можна вирішити лише шляхом детального аналізу якісної особливості людської діяльності, яка характеризується діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Визначальним у цьому діалектичному співвідношенні є об'єктивне, що характеризує суть людської діяльності, яка в процесі прояву має суб'єктивний характер.

Оскільки мова йде про людську діяльність, за допомогою якої людство регулює і контролює не лише своє відношення до навколишньої природи, але й до суспільства і самого себе, то діалектика об'єкта і суб'єкта в межах суспільного буття є найбільш складною. В процесі матеріального виробництва люди перетворюють не тільки навколишню природу, але і свої продуктивні сили, самих себе і все суспільство. Ось чому в межах суспільного життя об'єктом виступає конкретно-історичне суспільство як результат практичної діяльності всіх попередніх поколінь, яке є об'єктивною умовою існування нині діючого суб'єкта і визначає напрям, характер і цілі його діяльності. Уречевлена діяльність попередніх поколінь, її об'єктивна необхідність стає основою цілеспрямованої діяльності суб'єкта і виступає в єдності з ним. Ця об'єктивна необхідність виходу суб'єкта за межі природи зумовлена тим, за К. Марксом, що ні природа в об'єктивному сенсі, ні природа в суб'єктивному сенсі безпосередньо не дана людській істоті адекватним чином [Див. 1, 632]. Це спонукає її вийти за ці межі і створити нову форму об'єктивної дійсності, яка відповідає потребам людини.

В той же час це ні в якій мірі не свідчить про те, що людство докорінно відрізняється від оточуючого середовища. Акцентуючи увагу на якісній особистості людини, ми не маємо ніякого права забувати її природного характеру. Це дозволяє їй, заважував К. Маркс, творити і покладати предмети, бо вона з самого початку є природа [Див. 1, 630]. Тому суб'єктом історії виступають люди не лише з їх фізично-психологічною організацією (через яку здійснюється їх практичний зв'язок з об'єктом), а особистості, які знаходяться в певній системі суспільних,

тобто економічних, соціально-політичних, ідеологічних відносин, і які наділені свідомістю, волею та домагаються своїх цілей.

Об'єкт і суб'єкт виступають як співвідносні категорії і можуть бути визначені лише через діяльність, в процесі якої вони взаємодіють і де проявляється їх нова якість. Ф. Енгельс зауважував, що в будь-якому відношенні предметів або явищ «...є дві сторони, які *відносяться одна до одної*. Кожну з цих сторін ми розглядаємо окремо; з цього випливає характер відношення між ними, їх взаємодія. При цьому виявляються суперечності, які вимагають розв'язання» [4, 466]. І кожна з цих сторін передбачає іншу, бо «одна сторона суперечності так само немислима без другої, як неможливо мати в руці ціле яблуко після того, як з'їли половину його» [6, 66].

Ці суперечності розв'язуються в процесі праці, виробничо-трудової і соціально-історичної діяльності всього суспільства, що і є реальним процесом взаємозв'язку і взаємопроникнення об'єкта і суб'єкта. В цьому процесі обидві сторони «підвладні змінам кількісного або деякого якісного порядку і зберігаються лише в цих змінах» [12, 13]. Без них єдність може перетворитися в мертву тотожність, а взаємопроникнення — в злиття. І лише в зміні, в постійному розвитку ця єдність може зберегти свою суть.

У процесі діяльності відбувається об'єктивація суб'єкта, реалізація його фізичних і розумових властивостей. Суб'єктивне в результаті праці переходить в об'єктивне, а об'єктивне набуває форми олюдненого буття. Розглядаючи цей процес, К. Маркс ділить працю на уречевлену і неуречевлену. Якщо перша, лише Маркс, знаходиться в просторі, то друга протікає в часі і є живою працею, що може існувати лише в якості живого суб'єкта, в якому праця існує як здатність, як можливість [Див. 7, 222]. І далі він зазначає, що неуречевлена праця може бути тільки як сила, можливість, здатність, робоча сила живого суб'єкта [Див. 8, 487]. Реалізація цієї здатності, можливості попереду. Лише озброївшись знаряддями праці, суб'єкт починає активно діяти на оточуючу природу і уречевлює в цьому процесі свої властивості, які допомагають пристосовувати дійсність до своїх потреб.

Врахування відносності протиставлення об'єктивного і суб'єктивного, їх діалектичних взаємопереходів є необхідним при визначенні об'єктивних і суб'єктивного факторів. Але в такому формулюванні і співвідношенні ці поняття в нашій філософській літературі вживаються рідко. Більшість авторів говорить про діалектику об'єктивних умов (часто ототожнюючи їх з об'єктивними факторами) і суб'єктивного фактора. На наш погляд, категорія «об'єктивні умови» може розглядатися лише в межах основного питання філософії, де вона характеризує лише одну із сторін об'єктивної дійсності і показує своє визначальне поло-

ження щодо суб'єктивних умов. При цьому напрям обумовленості строго визначено і зворотного впливу не передбачає.

Але в процесі суспільного розвитку певні об'єктивні умови вимагають наявності умов суб'єктивних, з якими вони в процесі діяльності суб'єкта взаємодіють. Саме тоді, коли ми розглядаємо певні об'єктивні умови не в статичі, а в динаміці, як такі, що рухаються, змінюються у взаємодії з суб'єктивними умовами, ми й можемо розглядати їх об'єктивним і суб'єктивним факторами, бо в цьому процесі вони, виступаючи не пасивною, а активною стороною суспільного розвитку, взаємовпливають один на одного і змінюють себе. «Співіснування двох взаємно-суперечних сторін,— писав К. Маркс,— їх боротьба і їх злиття в нову категорію становлять суть діалектичного руху» [3, 132]. В процесі цієї взаємодії гносеологічний розподіл на первинне і вторинне втрачається. І тільки в цьому випадку ми можемо говорити, що джерелом розвитку суспільства є взаємодія протилежностей, з яких найбільш суттєві виражають об'єктивні закони історії. «Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»,— підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Святому сімействі» [2, 98]. Тому закони історії діють лише в процесі цієї діяльності, тобто в процесі взаємодії об'єктивного і суб'єктивного факторів, які є виразом об'єкта і суб'єкта, їх певним станом. Крім того, діяльність людей є способом реалізації об'єктивних законів суспільного розвитку.

Характеризуючи процес взаємодії, Ф. Енгельс у роботі «Діалектика природи» (розділ «Діалектика») наголошує на тому, що «взаємодія — ось перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо рухому матерію в цілому...» [5, 507]. А «коли ми розглядаємо рухому матерію» в суспільному житті, то перше, що виступає перед нами, є людська діяльність, в якій реалізується процес взаємодії об'єктивного і суб'єктивного факторів. Основні риси цієї взаємодії знаходять свій вияв в об'єктивних соціальних законах, які є не лише основою людської діяльності (поряд з законами природи), але і її результатом.

Ця практична напруженість суб'єктивного фактора, його тісний зв'язок з фактором об'єктивним в процесі діяльності людей, в деяких випадках є основою для визначення його через цю свідому і цілеспрямовану діяльність. При такому визначенні суб'єктивного фактора втрачається розуміння людської діяльності, як єдності об'єктивного і суб'єктивного, специфіки самого суб'єктивного фактора і призводить до ототожнення його з суб'єктом. Але таке ототожнення неможливе, бо поняття суб'єктивного фактора вужче від поняття суб'єкта, який включає в себе і суто природні властивості людей, завдяки яким вони складають важливу сторону продуктивних сил суспільного розвитку. А до суб'єктивного фактора відносяться лише

суб'єктивні, може навіть краще сказати, соціальні моменти, які характеризують і спрямовують діяльність суб'єкта.

Забуття, ігнорування якісної особливості суб'єктивного фактора, який обов'язково взаємодіє з фактором об'єктивним в процесі людської діяльності, тобто в процесі взаємодії між об'єктом і суб'єктом, неминуче повинно призвести до помилкового висновку, що суспільні закони діють лише в межах суб'єктивного фактора.

Ось чому наголошення на діалектичній єдності об'єктивного і суб'єктивного в діяльності людей має першочергове значення. Порушення цієї єдності при абсолютизації об'єктивного веде до ототожнення діяльності людей з суспільним буттям, а суб'єктивного — до злиття її з суб'єктивним фактором. Ці полярності виключають одна одну, і проблема залежності діяльності людей від рівня їх свідомості, організованості, здатності залишається нез'ясованою.

Тільки людському суспільству притаманна взаємодія між об'єктивним і суб'єктивним факторами, що знаходить свій вияв у цілеспрямованій людській діяльності, за допомогою якої людина регулює і контролює своє відношення до оточуючої дійсності, змінює не лише природу, відповідно до своїх потреб, але й своє суспільство і свою власну людську сутність. Розглядаючи цю проблему, класики марксизму-ленізму завжди акцентували увагу на предметному бутті, чуттєво-матеріальній практиці людини. Ось чому К. Маркс зазначав, що суб'єктом є «...суб'єктивність предметних суттєвих сил, дія яких повинна тому бути теж предметною» [1, 630], бо матеріально-виробнича діяльність у кінцевому результаті зумовлює всі види і форми діяльності людини. Вона виступає, відмічав В. І. Ленін, як «Knotenpunkt (—Вузловий пункт.) = практика людини і людської історії» [11, 264].

У такому ж аспекті розглядалася основоположниками марксизму суспільна свідомість. Ф. Енгельс з цього приводу зауважував, що «...основою людського мислення є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така» [5, 507]. Ця зміна природи в процесі матеріального виробництва спонукала не лише появу, але й подальший розвиток людської свідомості, яка хоч і є обов'язковим, але не визначальним моментом історії. Мислення потрібне людині для теоретичного усвідомлення дійсності, бо лише через знання законів (природи та суспільства) є можливість найбільш ефективно впливати на неї в бажаному для себе напрямку.

Людське мислення, реалізуючи здатність до пізнання природи, суспільства, людини, самопізнання, виконує функцію відображення. Та воно потрібне людині не лише для цього, але й для передбачення майбутнього. Евристичні можливості людського мислення, основані на знанні законів суспільного

розвитку, надихають людину на творчість, на активні, вольові, організовані дії, на вироблення моделей не лише діяльності, але і її результатів. За допомогою свідомо поставленої мети людина керує своєю поведінкою, визначає спосіб, характер і напрям дії, підкорює їй свою волю.

У той же час мета не є довільним результатом людської свідомості, бо в процесі діяльності люди мають набір реальних можливостей розвитку, які однозначно і жорстко детермінуються об'єктивними умовами. Кожний етап розвитку визначається рівнем досягнень попередніх поколінь, які створюють певні межі і для вироблення цілей. Характеризуючи це положення, К. Маркс пише: «Річ не в тому, в чому в даний момент *бачить* свою мету той чи інший пролетар або навіть весь пролетаріат. Річ в тому, *що таке пролетаріат насправді* і *що він*, відповідно до цього свого *буття*, історично змушений буде робити. Його мета і його історична справа якнайбільш ясно і незаперечно визначаються наперед його власним життєвим становищем, так само як і всією організацією сучасного буржуазного суспільства» [2, 39].

Ця об'єктивна ціль пролетаріату (знищення капіталістичного суспільства і будівництво комуністичного) визначається потребою суспільного розвитку, є необхідним моментом відображення дійсності діючим суб'єктом і знаходить свій вияв у процесі практичної діяльності. Потреба виступає тут об'єктивним регулятором діяльності людини, в той час як усвідомлення всього цього виступає для неї збуджуючим моментом певної дії і проявляється на практиці у вигляді конкретного плану, закону всієї діяльності. «Впливи зовнішнього світу на людину відбиваються в її голові,— зауважував Ф. Енгельс,— відображаються в ній у вигляді почуттів, думок, спонук, проявів волі, словом — у вигляді «ідеальних прагнень», і в цьому вигляді вони стають «ідеальними силами» [6, 277]. Отже, реальні дії людини завжди соціально обумовлені, соціально мотивовані і детерміновані. В класовому суспільстві ця обумовленість має класовий характер і виражає інтереси певного класу. Мотиви людської діяльності полягають як в особистих відчуттях і характеристичні мотивації, так і в тій соціальній необхідності, яка об'єктивно детермінує розвиток суспільних процесів, знаходить свій вияв у реальній життєдіяльності особи і, в кінцевому рахунку, визначає її напрямок і характер. Ця історична необхідність не суперечить вільній, свідомій діяльності людей, не знищує її, якщо вона має об'єктивний зміст і є виразом цієї необхідності. Але коли людська діяльність їй суперечить, виражаючи інтереси регресивних класів, закони історії стають гальмом в процесі їх діяльності.

Оскільки категорія суб'єктивного фактора характеризує не суть, а дійсність цього процесу, вона включається в механізм

дії суспільного закону, який, на відміну від законів природи, є не лише передумовою й умовою діяльності людини, але і її продуктом. Коли ми говоримо про суспільний закон лише як про передумову людської діяльності, ми залишаємося в межах основного питання філософії. Це не дає нам можливості зрозуміти творчу активність людини, усвідомити значення її виробничої діяльності, можливості революційної перебудови суспільства. Лише розглядаючи суспільний закон як особливу форму суспільного руху матерії, що знаходить свій вияв у діалектиці об'єкта і суб'єкта, ми маємо можливість говорити про нього як про результат цієї взаємодії. Ось чому К. Маркс завжди наголошував на тому, що діяльність людини є єдино можливою формою існування суспільних законів.

Створюючи матеріалістичне розуміння історії, відкриваючи закони її розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс враховують історичний момент і завдання боротьби з ідеалізмом. Тому вони, обґрунтовуючи закони суспільного розвитку та їх об'єктивний характер, абстрагувалися від акту свідомості, беручи при цьому тільки об'єктивні умови і практичну діяльність людей, наголошуючи на залежності останньої від оточуючої дійсності, від об'єктивних законів її розвитку. Але коли ця наука створена, коли вона виступає керівництвом для практичної діяльності народів, дуже важливо врахувати не лише ті сторони, які знаходять своє розв'язання в межах основного питання філософії, але й дати науковий аналіз всім необхідним компонентам, які беруть участь у процесі дії суспільних законів. Класики марксизму-ленінізму, аналізуючи капіталістичне суспільство на різних етапах його розвитку, скрізь доводять, що народні маси, діяльність людей є рушієм розвитку історії. А ідеї, що оволоділи цими масами, підкреслював К. Маркс, стають матеріальною силою. Найкращим прикладом до цієї думки Маркса є теорія, що носить його ім'я, яка оволоділа мільйонами і знайшла своє матеріальне втілення в країнах соціалізму.

У процесі пізнання суспільні закони справді повинні розглядатися як об'єктивно дані і незалежні від волі і свідомості суб'єкта. Але коли ми розглядаємо практично діючу людину і даємо якісний аналіз суб'єкта і об'єкта, то ця характеристика зумовлена не нашим бажанням, а об'єктивною потребою розвитку суспільства. Бо тільки давши детальний аналіз суб'єктові, що діє на певному історичному етапі, збагнувши його якісну особливість (порівняйте суб'єкта соціалістичного і капіталістичного суспільства!), усвідомивши рівень розвитку об'єкта, на який спрямовано практичну дію, ми можемо зрозуміти роль людини в процесі суспільного життя і передбачити майбутні наслідки її практичної дії.

Особливо гостро ці питання стоять в нашій країні, бо «побудова комуністичного суспільства стала безпосереднім практич-

ним завданням радянського народу». Це положення Програми КПРС вимагає глибокого усвідомлення законів природи і суспільства, місця людини і її діяльності в системі цих законів. Знання законів суспільного розвитку застерігає від постановки ілюзорних завдань, допомагає оптимально використовувати об'єктивні і суб'єктивні умови в процесі комуністичного будівництва.

З ускладненням і розвитком соціалістичного суспільства зростає роль не лише свідомості, а й всього суб'єктивного фактора, який відбиває внутрішній світ суб'єкта і пов'язаний з його практичною діяльністю, характеризуючи при цьому рівень організованості, здатності і вміння суб'єкта до дії. При цьому не треба забувати, що і свідомість людини, і суб'єктивні властивості суб'єкта спрямовані на обслуговування практичної діяльності. Крім того, треба зазначити, що суб'єктивний фактор лише в ній може себе проявити.

Отже, можна зробити висновок, що суб'єктивним фактором є ідеальні, соціальні сили суб'єкта, які взаємодіють з об'єктивним фактором в процесі практичної діяльності, за допомогою якої суб'єкт реалізує не лише моделі практичної дії та її результатів, але й свою волю, організованість, здатність, можливість до дії, в процесі якої суб'єктивний фактор не лише постійно уречевлюється, але і постійно розвивається.

У цій практичній взаємодії об'єктивного і суб'єктивного факторів нас цікавить зміна останнього. І не просто зміна, а розвиток в процесі зміни, розвиток у бажаному напрямку, який задовольнятиме зростаючі потреби соціалістичного суспільства.

Розглядаючи процес взаємодії об'єктивного і суб'єктивного факторів, ми не повинні забувати принципу, згідно з яким якості і властивості взаємодіючих сторін не створюються в цьому процесі, а лише проявляються в ньому. Тому є якісна різниця між об'єктом і суб'єктом, з одного боку, і об'єктивним і суб'єктивним факторами, з другого. Якщо об'єкт і суб'єкт виступають відносно самостійними явищами об'єктивної дійсності, властивості яких виявляються в процесі їх взаємодії, то об'єктивний і суб'єктивний фактори виражають специфіку цих властивостей. Таке розуміння цього процесу дає нам можливість зрозуміти, що змінити в бажаному напрямку треба не суб'єктивний фактор, а певний суб'єкт, індивід, людську особу, яка є сукупністю суспільних відносин, наділена свідомістю, волею і переслідує в процесі діяльності певні суспільні цілі. Тільки в цьому випадку можна говорити про діяльність, яка спрямована на зміну і розвиток людини, виховання її активності, цілеспрямованості, здатності і вміння практично діяти з метою покращання оточуючої дійсності. Об'єктивна необхідність такого процесу знайшла своє відбиття в Програмі КПРС, яка одним із головних завдань періоду будівництва комунізму поставила виховання нової людини,

людини комуністичного суспільства, яка всі свої сили віддасть на благо народу.

Сучасний етап комуністичного будівництва ставить перед усіма суспільними науками завдання комплексного підходу до вивчення проблеми суб'єктивного фактора. Розробка цього актуального питання вимагає від історичного матеріалізму, який вивчає найбільш загальні закони розвитку суспільства, розв'язання його в загальносоціологічному плані, що послужить методологічною основою для всіх конкретних суспільних наук. На цьому акцентується увага і в постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві».

В. І. Ленін, наголошуючи на значенні першочергової розробки загальних питань, застерігав: «...хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання. А натикатися сліпо на них у кожному частковому випадку — значить прирікати свою політику на найгірші хитання і безпринципність» [9, 426]. Це вимагає від представників філософського фронту «...наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу» [10, 38], який на сучасному етапі з необхідністю веде прогресивне людство до комунізму. Розгляд цього питання в цілісному процесі суспільного розвитку дає можливість запобігти поверховості та однобічності в підході до суб'єктивного фактора суспільного розвитку і дозволяє провести аналіз діяльності людини всебічно.

В той же час, розглядаючи суспільство у всій багатогранності і складності, особливо на сучасному етапі будівництва комунізму, ми не повинні забувати його складових елементів, діалектики об'єктивного і суб'єктивного в них. Тому розгляд співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в процесі матеріального виробництва, в соціально-політичній діяльності, в будівництві соціалізму і комунізму дасть можливість краще усвідомити і проблему суб'єктивного фактора, яка пронизує всі сторони складного суспільного організму. Це послужить основою дальшого розвитку ленінського принципу єдності об'єктивного і суб'єктивного в теоретичній і практичній діяльності комуністичної партії, держави, народних мас нашої країни.

Краткое содержание

Автор подходит к рассмотрению понятий объективного и субъективного факторов, исходя из диалектики характера взаимодействия объекта и субъекта. Практика, выступающая связующим звеном между объективным и субъективным факторами, есть их основой и источником развития. В связи с этим субъективный фактор имеет практический характер и выступает идеальной формой готовности субъекта к практической деятельности, в процессе которой он выражает специфику качеств субъекта.

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
7. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, часть 1.
8. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, часть 2.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 12.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
12. Г. М. Штракс. Социальное единство и противоречия социалистического общества. М., 1966.

ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ ВІДОБРАЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Кібернетика, логіка, мовознавство та інші науки висунули проблеми «знак і значення», «словотворення й проблеми обчислювальної техніки, програмування, автоматизації, управління», від вирішення яких в певному розумінні залежить прогрес і науки, і суспільства в цілому. Недарма за рубезем приділяють їм велику увагу, що виражається і в появі багатьох шкіл як у мовознавстві, так і в філософії (структурна лінгвістика, семіотика, семантичний ідеалізм, лінгвістична філософія і т. п.).

Мета статті показати, що методи, які пропонуються представниками цих напрямків для вирішення даних проблем в кращому випадку є локальними, розв'язати кардинальні проблеми науки про мову може лише діалектична логіка, ленінська теорія відображення, яка є дітищем не тільки діалектичного, але й історичного матеріалізму, бо науково досліджувати ідеї можливо лише за допомогою історичного матеріалізму [1, 223].

Цей засіб дослідження форм мислення і мови є основним методологічним принципом. Його не враховувало традиційне мовознавство, його цураються сучасні зарубіжні напрямки. Треба мати на увазі, що при дослідженні форм мови та мислення «вся людська практика повинна увійти в повне «визначення» предмета» не лише як критерій істини, але «і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, *що потрібне людині*» (Курсив мій.— К. К.). [2, 71]. Крім вказаних, значущими для дослідження форм мовного мислення є методологічні принципи: 1) положення, відомі як три гносеологічні висновки: визнання а) існування об'єктивного світу і його відображення думкою та мовою, б) того, що дійсно немає і не може бути ніякої принципіальної різниці між явищем і річчю в собі, в) в теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектично, тобто не уявляючи собі наше пізнання готовим і незмінним, а міркуючи, як із незнання виходить знання, неповне і неточне знання стає повнішим і точнішим [1, 86—87]; 2) положення про діалектичний шлях пізнання істини (від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики) [3, 157]; 3) положення про пізнавальну роль мови і мислення та їх значення

(критика теорії символів і умовних знаків, виділення мови як основного елемента мислення і об'єкта, з яким оперує діалектична логіка) [1, 211—217; 3, 75, 258, 261, 337]. Величезне значення для вивчення суспільного і гносеологічного змісту і значення мови та мислення має висловлене В. І. Леніним положення про речення як про діалектичну «клітинку» процесу пізнання і спілкування [3, 347].

Матеріальні та духовні блага люди створюють диференційовано. Людина ж споживає певну їх сукупність. Стає необхідним обмін продуктами взаємної діяльності. Виникає потреба його вивчення, воно ж вимагає винаходження «клітинки», за допомогою якої відбувається обмін. Величезне досягнення марксизму-ленізму полягає і в тому, що він вивчив цей обмін по-науковому, а це дало можливість теоретично осмислити сучасний суспільний прогрес в усіх сферах людського життя. К. Маркс побачив в обмінюваному товарі «клітинку» буржуазного суспільства. Дослідивши її, він виявив його закономірності.

В. І. Ленін вважає, що таким же повинен бути метод вивчення будь-якого явища. Дослідження обміну продуктами духовної діяльності також вимагає знаходження «клітинки» цього процесу. Величезною заслугою В. І. Леніна є те, що він першим вказав на речення, як на таку «клітинку». Речення, речення і ще раз речення як суспільна (значить, і лінгвістична) одиниця, на якій, як на відповідному фундаменті, будується вся система ідеальних відносин між людьми,— ось що перш за все повинно бути об'єктом вивчення в діалектичній логіці (це, зрозуміло, ніскільки не знімає і не зменшує необхідності дослідження всіх інших мовних і логічних форм: питання полягає лише в тому, що повинно бути покладене в діалектично мислиму основу вивчення їх відношень).

Подібний підхід до мови дає змогу збагнути її одночасно і як єдине ціле і як диференційоване явище у своїх внутрішніх відношеннях. Методи, що пропонуються зарубіжною наукою, розчленовуючи вивчення мови на різноманітні «аспекти», «рівні» (наприклад, синтактика, семантика, прагматика і т. п.), неспроможні інтерпретувати її як складний синтетичний субординаційний образ. Справа, звичайно, не в тому, що не можна досліджувати мову в сфері цих «рівнів»: не можна, по-перше, абсолютизувати цю методику, претендувати на єдино можливе її вивчення (тільки подібне); слід, по-друге, розуміти (а не емпірично відчувати), що мова — найскладніше суспільне явище і її власне наукове вивчення є можливим лише з позицій найновішої методології і методики — діалектичної логіки. Тільки воно спроможне і показати, і осмислити мову як вищезгаданий образ.

Як «працюють» всі ці методологічні принципи марксизму-ленізму в сфері мовознавства? Покажемо це на вирішенні

таких теоретичних проблем лінгвістики, якими є проблеми 1) знаку і значення, 2) словотворення.

Без розв'язання їх сучасне мовознавство не може йти далі. Теоретичне осмислення цих проблем залежить не лише від лінгвістики, але і багатьох інших як суміжних, так і несуміжних наук.

«Знак» і «значення», — як ці категорії допомагають осмислити таку проблему, як судження і речення?

Звичайно, речення і судження перебувають у відношенні знака і значення. Перше може бути інтерпретоване як відповідне значення другого — знака цього значення.

Судження є лише частиною значення свого знаку, тобто речення; воно виступає лише логічним змістом речення. Останнє ж означає не тільки логічне відношення людини до дійсності, але й багато інших. Відношення судження до речення є складним і суперечливим. Вони існують як протилежності: судження — ідеальне, речення матеріальне, судження, як і речення; може виступати і як нове, і як старе, тому відношення між ними може осмислюватись за допомогою цих філософських категорій. Наприклад, речення, що виражають знання передового вченого, можуть вступати в протиріччя з судженнями інших вчених, які стоять на традиційній точці зору.

Судження і речення органічно взаємозв'язані, і в першому і в другому випадку судження виступає в єдності з відповідним до нього реченням. Будучи протилежностями, вони одночасно і взаємовиключають і передбачають одно одне: в процесі спілкування нове і старе судження з відповідними до них реченнями і роз'єднуються і з'єднуються. Як знак і значення, вони взаємоперетворюються: речення, матеріально впливаючи на людину, є джерелом тієї енергії зовнішнього збудження, яка переходить у факт свідомості [1, 38], судження є тим ідеальним, яке переходить у матеріальне [3, 100] в процесі внутрішнього і зовнішнього мовлення (словесне мислення, за І. П. Павловим, друга сигнальна система дійсності, кінестезичні подразнення органів мовлення). Розглянемо складні відношення між судженням і реченням детальніше.

Оформлення судження реченням — це не зовнішній, механічний акт: шляхом взаємодії сигнальних систем він виражає поглиблення самого пізнання (через діалектичне співвідношення чуттєвого і логічного). Саме тому знакова сторона виражає значущу сторону. Не мають рації ті, хто дивиться на речення лише як на знак. Воно в один і той же час є і знаком (як матеріальною оболонкою) і значенням (як вираженням думки). Знакова сторона повинна виражати і виражає смисл. Значення ж передається, фіксується і закріплюється в ній, як результаті пізнавальної роботи. Слово, яке виступає в складному умовному подразнику, навіть у ранньому віці вичленяється як умовний сигнал,

що замінює собою «ряд безпосередніх подразнень» [4, 473], навіть у 8-місячної дитини воно має значення, щось відбиває.

Неправомірним є уподібнювання речення і взагалі мовних форм знакам, до яких іноді вдаються люди з метою полегшення практичної діяльності. Відомі такі знаки, які вживаються у військовій справі, при регулюванні руху транспорту і т. п. Як і речення, вони також покликані виражати наші думки. Проте мовою та її формою — реченням — ми користуємось в будь-якій діяльності, знаками — лише іноді. Тому вони виражають не всі і не будь-які думки, як це робить речення, а лише деякі, якісь. Ці знаки як стосовно до дійсності, де вони застосовуються, так і думки, яку вони виражають, до певної міри є умовними, штучними, хоч і беруться із життя. Вони її не відображають безпосередньо. Щоб зрозуміти їх, ми заздалегідь домовляємося про їх значення, чого не потрібно в користуванні мовою, якою ми оволодіваємо в її безпосередньому житті. Якщо мова, в тому числі і її форма — речення — це безпосередня дійсність думки, її природна матерія, то знаки опосередковуються думкою саме через мову. Прямо з нею вони не пов'язані. Щоб перенести на ці знаки якийсь смисл, необхідно опосередкувати їх через мову. Мислимо ми не цими знаками, а з допомогою мови.

Кажуть, що і в оволодінні мовою існує та ж домовленість, що і в користуванні умовними позначеннями, і що тому немає принципіальної різниці між умовними знаками вуличного руху і алфавітом.

Звичайно, дитину навчають і мові, тобто немов домовляються з нею про значення письмових та усних знаків. Однак тут, на наш погляд, є принципіальна різниця: по-перше, вся система мови являє собою природну матерію мислення, а не штучну систему, мова безпосередньо пов'язана з розвитком суспільства і мозку. І це є не зовнішній, а глибокий внутрішній органічний зв'язок, що насичує не лише думку, але й самі динамічні структури мозку, які знаходять у цьому зв'язку свої відповідні вираження.

Хоч і мова, і думка, і відповідна будова мозку є результатом розвитку, однак без них не було б того, що ми називаємо людським суспільством і людиною. По-друге, знаки мови — не умовні і в тому відношенні, що вони мають свою природну історію, яка в кінцевому підсумку сходить до наочного образу (наприклад, піктографічне письмо). І це — історія дещо відмінних ступенів відбиття зовнішнього світу.

Нарешті, хоч дитину і навчають письмовій та усній мові, але це не є ознайомлення з умовними штучними позначеннями, при якому мозок того, хто навчає, вводить деякі умовні знаки, а мозок того, хто вчиться, сприймає їх, і ні з одної, ані з іншої сто-

рони немає сумніву в їх умовності; навчання ж письму є безпосередньо детерміноване всією системою людської мови, системою, яка не допускає умовності (саме всією системою мови, незалежно від національних особливостей її вираження); опосередковано воно ж детерміновано об'єктивною дійсністю.

Детермінація психічних актів — це серйозне матеріалістичне обґрунтування зображуваної, а не умовно-знакової природи мови. Недаремно нарада з філософських питань фізіології вищої нервової діяльності і психології приділила належну увагу цьому питанню [5, 9, 90].

Адже роль того, хто навчає, полягає лише в тому, щоб ввести того, хто навчається, в природне життя мови. Роль же того, хто знайомить з системою умовних знаків, полягає в тому, щоб ознайомити з штучними умовними позначеннями, які регулюють, наприклад, рух (вести в штучне життя вуличного руху, яке підпорядковується умовним знакам).

Штучність знаків вуличного руху (як і всіляких інших подібних до них знаків) проявляє себе хоч би і в тому, що ці знаки можуть бути змінені без особливих труднощів. Ніякої анархії при цьому не відбудеться: слід лише своєчасно оповістити про це населення. Природність знаків мови доводиться тим, що їх не можна піддати подібній операції, якщо не бажано мати анархії в життєдіяльності суспільства, яка призведе до його розпаду.

Далі, звуки та їх письмові позначення, слова і речення — це не умовні знаки, а явище більш широке, глибоке і значуще для людини, хоч воно і має знаковість, як якийсь свій елемент. Але характер мови полягає не в ній, а, як справедливо пише професор Ю. О. Самарин, в тому, що мова дає нам «словесний образ» прочитаного або почутого матеріалу, опосередковано й спеціальними засобами.

Ось чому ми проти розуміння мови, як системи умовних знаків, але не зовсім проти розуміння мови як такого знаку, який є матерією думки, і вважаємо за можливе відмовитись від поняття «знак» в першому його застосуванні до мови, замінивши його поняттям природної матерії думки. І звідси не можна зробити висновку про те, що в подібному випадку слід, наприклад, відмовитись від поняття «відчуття», тому що в ряді випадків це поняття трактується ідеалістично. Але це різні речі: йдеться не про те, щоб відмовитись від застосування відповідних наукових термінів, а про те, щоб відмовитись від певного вживання цих термінів у їх відношенні до інших термінів, врешті, мова йде не про терміни, а про їх відношення.

Ми не пропонуємо відмовитись від понять «мова», «слово», «речення», «знак» (хоч останні можуть трактуватися й ідеалістично), а пропонуємо лише відмовитись від поняття «знак», що вживається по відношенню до мови, слова, речення в розумінні їх

умовності та штучності (в цьому плані академік М. Б. Мітін правильно зазначає, що словесний подразник, за І. П. Павловим, — це продукт і вираження соціального середовища і соціальних відношень людини, і що психічна діяльність людини за своїм походженням рефлексорна, являє собою суб'єктивний образ об'єктивного світу [6, 20—22]). Отже, пропонуємо відмовитись від поняття «знак» не взагалі, а лише в певному відношенні.

В такому ж розумінні В. І. Ленін пропонує не вживати поняття «умовний знак» у відношенні до відчуття, хоч сам термін «відчуття» не підлягає сумніву, і ніхто не закликає відмовитись від нього. Подібно до М. Сендманна, дехто вважає мову умовним знаком, штучним засобом спілкування лише тому, що у протилежному разі вона повинна бути єдиною для всіх рас [7, 50].

Аргументування здається безперечним: якщо мова відображає дійсність, то тоді одні і ті ж предмети у різних народів називались би однаково. Але цього немає. Один і той же предмет в українській мові має, наприклад, назву «стіл», а в німецькій — «der Tisch». Ніякої звукової схожості немає. Про яке ж відображення тут може йти мова? В дійсності це не аргумент, а лише факт, який необхідно пояснити. Міркуючи так, не враховують, по-перше, того, що історичні особливості розвитку народів є різними (ця відмінність позначається на мові всебічно, в тому числі і на її фонетиці); предмети, яким дають найменування, мають незліченну кількість властивостей та відношень, і тому можна досліджувати лише те, якими сторонами, в яких специфічних природних і соціальних умовах виступив предмет в момент його найменування перед людиною, яка сприймає та діє.

Порівняльно-історичний аналіз складу слів різноманітних націй переконливо стверджує цю думку. Наприклад, один і той же предмет дістає назву в російській мові — «стол» (була взята за основу та ознака, що на цьому предметі розстеляють — «стлать»); в німецькій — «der Tisch» (від грецького discos — круг, предмет, що служить підставкою для їжі); у французькій «table» (від латинської tabula — дошка, найменування дається в залежності від матеріалу, з якого виготовляється стіл). Чому в російській мові певний предмет йменується «носовим платком»? Згідно з його вживанням. В англійській мові він — handkerchief, від слова hand — (рука), основою найменування є та ознака, що цей предмет тримають у руці; в німецькій мові він же — Taschentuch, від Tasche — кишеня, основою назви служить та ознака, що даний предмет носять у кишені; у французькій мові цей же предмет — mouchoir, від toucher — сякати, основою найменування предмета є та ознака, що в нього сякаються.

Хіба не зрозуміло в зв'язку з цим, чому предмет, який з'явився порівняно недавно, в російській мові має назву «верто-

лёт», а в англійській — helicopter (за ознаками: в російській — як пересувається, в англійській — за допомогою чого пересувається цей предмет). По-друге, коли М. Седман та інші вчені як доказ символічності та умовності у мові висувають подібні аргументи, то вони не враховують дуже важливу обставину: вони вважають, що якщо мова є відображенням, то це пряме і безпосереднє відображення. В ту епоху, коли людина користувалась піктографічним письмом, мова справді так само відображала дійсність. Але ця епоха минула давним-давно. І якщо написане речення було колись рисунком, то розвиток письменства, пов'язуючись з рухом думки, яка все більше абстрагувалась, віддаляв і віддалив письмову мову (позначення) від подібного зображення. Саме ж абстрагування породжувалось потребами практики: ні думка, ані мова не були особливим царством, бо вони були проявом дійсного життя.

Віддалення писемних позначень від безпосередньо наочної образності означало наближення до все більш адекватного відображення, бо піктографічне письмо не давало тієї глибини пізнання, яка була потрібна для дійсності, що розвивалась, і яку змoglio дати буквене письмо. Тому піктограма з необхідністю перетворилась (через складове письмо) в букву: безпосередня наочність стала опосередкованою, а остання передбачає багатство асоціацій, широке перенесення значень. Проте це не знімало з букв функції відображення: даючи абстрактний образ, особливим способом організовані букви знайомлять з більш глибокою суттю відображуваного.

Вимагати зараз від судження і речення піктографічного зображення було б безглуздом. Але до подібного безглуздя вдаються деякі зарубіжні вчені, визнаючи пізнавально повноцінними лише речення, значення яких перевіряється безпосередньою наочністю, і псевдореченнями, і псевдосудженнями, що виражають сучасне найабстрактніше знання (Р. Вітгенштейн). Слід також не забувати, що незважаючи на деяку відмінність, у мовах є загальне, що стосується спільності звукового й буквеного складу, найменувань, структури, законів розвитку і т. п. (бо інакше було б неможливим існування порівняльного і, особливо, типологічного мовознавства).

В серйозних лінгвістичних дослідженнях якраз добре показується, що перш за все позамовні фактори, які специфічно відбиваються словом, породжують, в тому числі до певної міри і різні в слуховому й зоровому відношенні, найменування одних і тих же предметів у різних етнографічних і соціальних групах населення. Сукупність подібних та всіляких інших змін у мові врешті породжує процеси злиття і розпаду мов. Наприклад, «в давньоруську епоху поряд з процесом інтеграції діяли і процеси диференціації, які врешті-решт призвели до розпаду єдиної мови східних слов'ян — староруської мови» [8, 292].

Однак замість того, щоб спиратися на об'єктивні дослідження спеціалістів в галузі конкретних даних мови, що рухається, даних, які показують, чому в процесі розвитку багато чого в мові (в тому числі і різноманітність найменувань одного й того ж предмета) стає єдиним, а єдине — численним, деякі логіки і мовознавці спираються лише на самий емпіричний факт цієї різноманітності. А тоді аргіргі роблять висновки, ніби останнє доводить теорію штучної знаковості мови, хоч в дійсності цей факт підтверджує лише своєрідність її відображувальної природи, показуючи, що слово і речення — це специфічний слуховий або зоровий (тобто забарвлений і чуттєво) образ дійсності, який вміщує у собі думку. Щодо символу (в тому числі і математичного), то він — умовний і штучний лише відносно, бо врешті-решт він також є специфічним відображенням. Доведемо це.

В певному розумінні можна говорити про умовність, штучність та символічність того або іншого знаку. Термін «знак» є придатним і стосовно до мови. Він характеризує певні і дуже важливі для її розуміння особливості. Ми категорично заперечуємо, щоб його розглядати як чисто умовний і штучний у такому відношенні: він — не символічний і не умовний в тому плані, що є відбиттям дійсності, її образом, він вторинний, і, врешті, детермінований цією дійсністю. По-друге, він — не умовний, бо не є штучним творінням розуму, а виступає природною матерією мислення (в зв'язку з цим заслуговує всілякої уваги проблема: «історія думки=історія мови?» [3, 75]. Якщо виключити ідеалістичне розуміння символічності та умовності (а саме проти цього і боровся В. І. Ленін), то мовний знак можна розглядати як щось символічне та умовне, а саме: він символічний і умовний, бо не дає прямого, безпосереднього відбиття. Мовний знак — це обумовлене символічне відбиття, це відображення відображення, бо прямий, безпосередній, не обумовлений (відносно, якщо мова йде про людину) образ дається почуттями. Мова ж — це образ, що обумовлений емоційно. В цьому і тільки в цьому розумінні ми можемо говорити про умовність та символічність мови. Вона символізує дійсність, бо відображає її за допомогою почуттів, вона — символ, бо дає не безпосередній чуттєво-наочний образ, а опосередкований, абстрактний.

З цієї точки зору, математичний знак — це більш символічний і умовний, бо він у певному відношенні ще далі, ніж мова, відходить від дійсності. Адже природа цього знаку є такою, що він являє собою специфічне відокремлення, так би мовити, своєрідну «втяжку» із звичайної, тобто загальнонародної мови. А. Черч з приводу цього пише: «Запровадження особливої формалізованої мови означає... прийняття і особливої теорії або системи логічного аналізу. (Це і слід вважати основною харак-

терпою рисою формалізованої мови, а зовсім не те, що виявилось зручним замінити окремими буквами і різноманітними специфічними символами слова, які в писемності більшості звичайних мов складаються з багатьох букв...)». Далі А. Черч пише: «Як і звичайно в математиці, змінна являє собою символ, зміст якого збігається із змістом власного імені, або константи, за винятком лише того, що єдиний денотат константи замінений тут можливістю різних значень змінної... Що таке змінна, стає зрозумілим..., якщо вдатися до розглядання складених імен, які містять у собі інші імена як складові частини. Нехай у такому складеному імені, що має денотат, одне або декілька (не обов'язково всі) входження якого-небудь складеного імені замінені деякою змінною, скажімо x » [9, 16—17, 20—21].

Щоб показати, як виникає математичний символ і якою є його природа, проаналізуємо цей текст. А. Черч, по-перше, твердить, що символ, математичний знак не існує і не може існувати окремо від слова і без нього, бо він «замінює слова, які в писемності більшості звичайних мов складаються з багатьох букв». Задумаємося, по-друге, над тим, як у тексті А. Черча з'являється такий знак, символ, яким є x ? Він з'являється не сам по собі, а в процесі міркування, в процесі користування звичайною мовою (і таким чином, між іншим, утворюється будь-який символ).

Отже, математичний знак, символ являє собою деяку функцію загальнонародної мови, він певним чином виводиться з неї. Це можна показати і на простішому прикладі. Якщо є ряд таких речень, як «будиннок більший за будиночок», «корабель більший човна», «слон більший за коня» і т. п., то, міркуючи, тобто застосовуючи звичайну мову, ми можемо як висновок одержати символічне речення $A > B$. Тут знову-таки: 1) символи замінюють слова і 2) символи виводяться із сукупності певних слів, словесного міркування. Таким чином, ми довели, що математичний і будь-який інший знак і символ стосовно звичайної мови і мови науки виступає як щось вторинне, похідне, другорядне, залежне. Основним же елементом мови науки є загальнонародна мова; символічна ж мова відіграє допоміжну роль.

Звідси однак не випливає, що символічна мова не бере помітної участі у розвитку науки. Применшувати її значення не можна. Науково-технічна революція на службу розвитку теоретичного знання поставила математику. Виникла проблема математизації науки. І вона породжена природним ходом розвитку знання.

В галузі як природних, так і гуманітарних наук (в тому числі і у мовознавстві) виникла гостра потреба глибокого вивчення кількісних відношень, які містяться в об'єктах, що вивчаються цими науками, і які (відношення) мають справу не лише з постійними, але й із змінними, не тільки з кінцевими, але й з не-

скінченними, не лише з безмірно малими, але й з безмірно великими величинами.

У певному відношенні виявилось неможливим вивчити суть речей і явищ і тим поставити їх на службу людині без математики, без її символічної мови. І має рацію А. Черч, коли він говорить про цю мову як про деякий метод пізнання, про «особливу теорію».

Однак, як і багато представників цього напрямку, він не правий, коли абсолютизує цей метод, не враховує його локального характеру, не пов'язує символічну мову з дійсністю, не тлумачить її як специфічне відображення останньої, бо її символічність — відносна, відображуваність — абсолютна. Відношення мови як образу до дійсності — опосередковане, а саме: мова — чуттєве пізнання — дійсність, відношення символу до дійсності — двічі опосередкованим: символ — мова — чуттєве пізнання — дійсність. Символ як специфічний засіб пізнання і відображення виникає, очевидно, і відіграє велику роль на тому рівні теоретичного мислення, коли створюються категорії сучасних окремих наук, тобто на рівні утворення категорій і слів типу організм — не організм (див. модель № 2).

Дана символічна мова в усій її значущості передуює появі тих філософських категорій, які ще повинні виникнути як результат узагальнення нової науки і практики, але вона з'являється пізніше від тих філософських категорій, які відповідали старій практиці. Молекулярний та космічний рівні розвитку сучасної науки вимагають застосування символіки як окремого способу вивчення деяких (в певному розумінні загальних) закономірностей, бо все у світі несе в собі математичні відношення (в тому числі і мова з думкою), хоч далеко не все у світі вимірюється і пізнається лише цими відношеннями.

Якщо окрема наука поставлена перед необхідністю вивчити мікро- і макровідношення світу (а без цього вона не може рухатись вперед), то виникає потреба вишукування методів подібного пізнання. Чи повинна окрема наука сама відшукувати ці методи? Навіщо винаходити ложку, якщо вона вже винайдена: потрібно просто нею користуватися. Математика — це одна з найстародавніших наук. Вона виробила відносно закінчену систему способів вивчення кількості (зрозуміло, і її якісної визначеності).

Окремі науки беруть їх на озброєння: вони математизуються. Чи можна розв'язувати задачі, що виникли, без символіки, лише засобами звичайної мови? В принципі — так. Чому «так» і чому тоді вдаються до символіки? «Так», по-перше, тому, що звичайна мова сама у собі несе засоби і відображення і пізнання кількості; по-друге, тому, що мова знову-таки сама у собі несе можливості породження символіки. Чому ця можливість перетворюється в дійсність? По-перше, тому, що перед звичайною

мовою стоять більш важливі і грандіозні завдання, ніж лише вивчення кількості. Це — побічне завдання, тому загальнонародна мова не сходить із стовпового шляху свого призначення: для розв'язання поставленого завдання вона породжує символічну мову як своє відповідне відгалуження від цього шляху. Перебуваючи весь час у зв'язку з останньою, звичайна мова живить її.

Символіка, відірвана від звичайної мови, є фікцією, гілкою дерева, відокремленого від стовбура, а тому мертвою, позбавленою життя. Разом з тим символіка є відносно самостійною і має свою власну, знов-таки, відносно самостійну логіку розвитку, яку вивчає математична логіка. Загальнонародна мова, так би мовити, «доручивши» символіці дослідження кількості, весь час контролює рішення нею цього завдання, бо, користуючись символом, вчені постійно перевіряють результати цього використання також і з допомогою звичайної мови. В свою чергу, символ впливає на звичайну мову, бо він є засобом як словозміни і словотворення, так і вивчення цієї мови.

Контактуючи з символікою, загальнонародна мова виконує свою основну функцію — бути засобом спілкування, регулятором поведінки і мислення, служить справі обміну духовними цінностями, які утворює людина, справі їх розвитку, мобілізує та організує людей на звершення суспільних справ. Символіка — лише мала доля в грандіозних звершеннях загальнонародної мови (знову-таки все це потрібно читати: «людина робить все це за допомогою загальнонародної мови»).

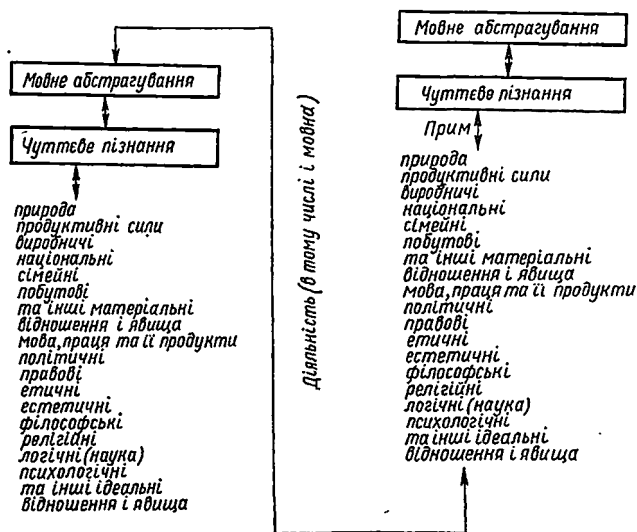
По-друге, сучасний рівень розвитку науки і практики такий, що він одночасно не дозволяє звичайній мові відхилитись убік, але вимагає від неї створення і розвитку спеціальних засобів вивчення кількості. Без символіки це завдання розв'язати неможливо.

По-перше, те, що називають «зручністю». Але це не «зручність» взагалі для мислення, а «зручність» специфічна, лише для вирішення певного завдання. Для мислення простіше і легше вивчати кількості за допомогою символіки. Отже, «декламації» абсолютизаторів символічної логіки мають певний смисл. Так, символічна мова — сувора і доказова, але вони — суворість і доказовість — однозначні. Адже за допомогою символіки людина, обов'язково користуючись звичайною мовою, виділяє лише кількості, що містяться як у цій мові, так і в дійсності. Символіка саме тому і є однозначною, суворою і т. п.: вона має справу з єдиним. Через те виникає можливість глибокого й всебічного пізнання кількості.

Звичайна мова багатозначна, і це в певному розумінні є «перешкодою» у вивченні кількості. Навіщо математику в такому випадку мати справу з словами, коли він може мати справу з буквами і позначеннями? Слова у певному відношенні зава-

жають йому, бо приносять багато інших значень, асоціацій, відношень. Його ж цікавить тільки одне відношення: кількість. Чому б її не виділити із слів і не вивчати окремо? Розумне питання; символіка — його наукове вирішення. Але коли починають, абсолютизуючи, проголошувати символіку єдиною мовою науки, метафізично протиставляючи звичайній мові, «декламують» її суворість, доказовість і т. п., то тут, не применшуючи значення символіки, слід найрішучіше відкидати ці положення зарубіжної науки.

Потрібно показати, що загальнонародна мова — основний елемент мови сучасної науки, що вона сувора і доказова, але

Модель № 1

це — суворість і доказовість багатозначності, а не однозначності, тобто суворість більш високого рівня і, як така, вона домінує, і контролює математичну суворість і доказовість (через процес спілкування, регуляцію поведінки, мислення, діяльності).

Перейдемо до розгляду проблеми словотворення в її відношенні до ленінської теорії відображення.

Питання словотворення є одним з центральних питань науки про мову. При їх вирішенні радянське мовознавство виходить з того, що мова як суспільне явище [10] покликана обслуговувати різноманітні сфери людської діяльності, як матеріальної, так і духовної, і що, оскільки мова відображує цю діяльність,

то джерела словотворення повинні бути закладені перш за все в ній. Марксистсько-ленінська теорія відображення, що покладена в основу пояснення процесів словотворення, дає змогу створити його екстралінгвістичну або онтологічну модель (див. модель № 1). Вона названа онтологічною тому, що матеріалістично розкриває об'єктивні основи словотворення, екстралінгвістичною — тому, що його причини показує як такі, що, врешті, знаходяться поза самою мовою.

Об'єктивне і суб'єктивне, що міститься в дійсності (матеріальні та духовні відношення), відображується почуттями та мовою. Це дуже складний і суперечливий процес.

Модель показує, що немає такого явища, яке б, опинившись у сфері людського сприймання та дії, не було б відображене мовою і в тому випадку, якщо воно є осмисленим за допомогою абстракції (тоді це знайде своє виявлення у формах і структурах мови, що виражають логічне відношення людини до дійсності), і тоді, коли воно, немовби «застрягаючи» на рівні чуттєвого, стихійно (будучи неусвідомленим) «змішується» з логічним (мовним).

Звуки мовлення є складними з цієї точки зору, бо вони несуть в собі те й інше у взаємодії. Ця взаємодія в певному розумінні є внутрішнім джерелом їх розвитку. Подібно до цього мова відображає все: і матеріальні й ідеальні явища, і їх зв'язок, і взаємодію, і сама себе.

Природа, продуктивні сили, виробничі, національні, сімейні, побутові та інші матеріальні відношення і явища, праця та її продукти, політичні, правові, етичні, естетичні, філософські, релігійні, логічні (наука), психологічні та інші ідеальні відношення і явища — все це знаходить своє відображення у мові, яке, здійснюючись не прямо, а через почуття, має опосередкований характер. На цій основі відбувається мовне абстрагування.

Отже, існує екстралінгвістичне джерело словотворення. Врешті, дійсність, взята в усій її різноманітності, породжує слова. Процес цього відображення — надзвичайно складний. Слово як образ до деякої міри включає в себе всі відношення людини до дійсності (і матеріальні і ідеальні). Звідси не випливає, що немає слів, які вибірково відображають дійсність. Вони, безперечно, існують (наприклад, професійна лексика). Але від визнання останнього, в свою чергу, не випливає, що є слова, які заперечують те чи інше явище лише вибірково. А тому не мають рації вчені (наприклад, представники лінгвістичної філософії), які розглядають ті чи інші слова або речення тільки як імперативні, оціночні і т. п. В цьому випадку мова може йти лише про переважаюче відображення (ці або інші слова і речення можуть лише переважно нести в собі, наприклад, вольове, етично-оціночне і т. п. відношення людини до дійсності). Але звідси не випливає, що вони в один і той же час не відображають собою, ска-

жімо, виробничі, національні, естетичні, політичні або будь-які інші її відношення. Отже, мова — дуже складний образ. Якщо це так, то виникає питання, в яких відношеннях виступають у слові всі елементи, що входять до його складу? По-перше, слово, аналізуючи їх, утворює єдиний цілісний образ дійсності (зрозуміло, що в усіх подібних випадках слід читати: «людина, її мозок, користуючись словом, створює цілісний образ дійсності»). Ця єдність досягається за рахунок того, що всі змістовні елементи слова (тобто те, що відображає матеріальні і духовні відношення людини) виступають не як покладені поруч один одного, а супідрядними, як такі, що впливають один з одного, що перебувають перш за все у відношенні субординації, а не координації.

Від чого залежать ці відношення і чим вони породжуються, що вони відбивають? За словами В. І. Леніна, це залежить від того, що потрібно людині в її практичній діяльності. В зв'язку з цим політик, наприклад, користується словом так, що політичне відношення людини до дійсності підпорядковує собі (діалектично або не діалектично — це вже інше питання) всі інші її відношення, у художника естетичне відношення до дійсності субординує в слові всі інші відображувані ним відношення і т. п.

Складність, аналіз, синтез, субординація і координація, опосередкованість — ось що характеризує мову як образ. Звідси і випливає, що мова, слово і речення — це складний синтетичний опосередкований субординаційний образ дійсності. Модель ілюструє також і те, що це образ, який вічно розвивається. Дійсно, перше відношення мови до дійсності відрізняється від другого (відношення прім): змінилася дійсність (об'єктивне і суб'єктивне в ній), змінюється людина і її відношення до неї, змінюється і мова. Це змінювання і абсолютне і відносне, і якісне і кількісне. Відповідно змінюються слова і речення: якісно й абсолютно, коли на основі одних слів і речень виходять зовсім нові слова і речення (береза — листяне дерево, див. модель № 2); відносно і кількісно, бо, по-перше, будь-яке якісне та абсолютне виступає як таке, лише взяте в певних відношеннях, через те, що воно органічно пов'язане із попереднім і з наступним розвитком мовного явища, що розглядається; по-друге, будь-яке це явище, взяте в кожний даний момент, може не відрізнитись якісно й абсолютно від себе самого, яке береться в попередній або наступний момент, але в якійсь мірі, котра поки що не дає принципіального зрушення, ця відмінність (кількісна, відносна) буде мати місце.

Як специфічний синтез різноманітних відношень мовне відображення через діяльність включається в дійсність, що призводить до її змінювання (див. в моделі № 1 відношення прім), нове сприймання останнього розвиває почуття, думки, мову і т. д. без

кінця. Все це ілюструється екстралінгвістичною моделлю. В цьому відношенні цінними в галузі лінгвістичних досліджень є наукові праці, присвячені професійній лексиці.

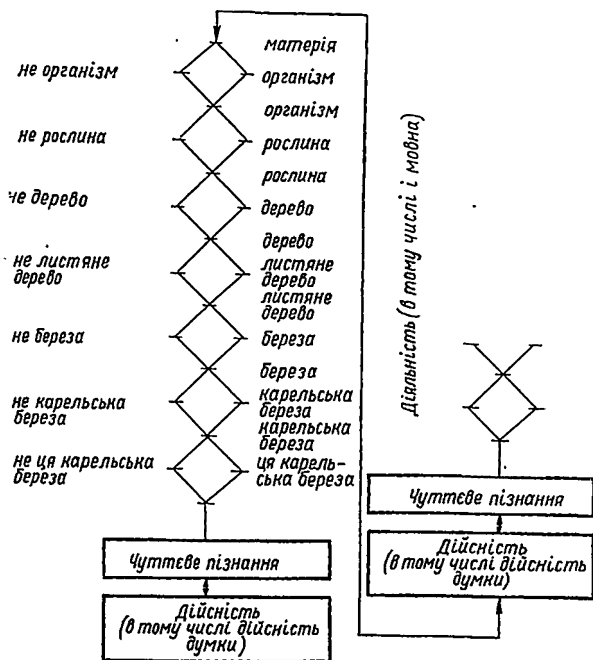
Однією з таких проблем, яка іноді цілком захоплює уми деяких вчених, є проблема мови науки як одного з джерел сучасного словотворення. Чимало зарубіжних вчених приділяють велику увагу цій проблемі, наукове вирішення якої поки що не знайдене. Проблема мови науки не може бути вирішена, якщо не пов'язати її з проблемою розвитку загальнонародної мови. Звідси виникає необхідність визначення поняття «мова науки», аналіз її складових елементів, встановлення ролі у словотворенні. Це відповідний аспект проблеми словотворення, який може бути охарактеризований як питання про його конкретні джерела або як питання про відношення між мовою загальнонародною і професійною діяльністю, що збагачує лексику.

Існує й інший аспект даної проблеми. Він виражається питанням: якими граматичними засобами здійснюється словотворення, чи нема яких-небудь загальних лінгвістичних закономірностей цього процесу? Вирішити цю проблему можна шляхом дослідження відношення, яке існує в живій мові між лексикою і синтаксисом. Конкретно: яку роль в процесах словотворення відіграють такі одиниці мови, як слово і речення? Мовознавство велику увагу приділяло дослідженню лексики і синтаксису, слова і речення. Утворились два напрямки, представники одного з них вважають, що слово повинно лежати в основі вивчення мови (наприклад, В. В. Виноградов), а представники другого за таку основу вважають речення (наприклад, А. А. Шахматов). І ті й інші виконали велику роботу щодо конкретного вивчення мови і заклали наукові основи для вирішення проблеми словотворення.

Словотворення є процес повсякденного життя мови. Воно, відображаючись у спілкуванні, характеризується двома аспектами. Спілкування є процесом відбору з лексики, що складається в сфері людської діяльності, загальнозначущих слів, які включаються в загальнонародну мову, котра має свої власні засоби, що служать справі словотворення. Це — лексичні та синтаксичні одиниці і структури, що належним чином взаємозв'язуються і взаємодіють. Перш за все — це слово і речення. (Слово, яке є лексико-граматичною одиницею, завжди морфологічно оформлено. Морфологія як елемент словозміни враховується, хоч це питання спеціально в статті не досліджується). Їх складне відношення дає новоутворення в лексиці і синтаксисі. Слово і речення характеризуються відносною самостійністю: це не одне і те ж.

В історії мовознавства мала місце її абсолютизація, завдяки чому ця самостійність виступала не як відносна, а як абсолютна. Наука через це не змогла виявити той об'єктивний зв'язок, який має місце між словом і реченням. А це не дозволило відкрити

механізми словотворення. В процесі спілкування слово і речення перебувають в нерозривній органічній єдності. Немає слова поза реченням і без речення і навпаки. Їх єдність, являючи собою взаємозв'язок різних сторін мови, містить у собі суперечність між новим і старим. Нова лексика змінює синтаксичні зв'язки, останні — сприяють дальшому розвитку першої. Слово — це згусток відношень, що містяться в тих реченнях, з якими воно, виступаючи, врешті, в загальнолюдському потоці мови, пов'язане безпосередньо і опосередковано. Речення, у свою чергу, в своєму внутрішньому змісті виражає відношення слів.

Модель № 2

Мовний потік — це потік слів та речень, які певним чином виражені акустично або зорово, які граматично організовані й органічно взаємозв'язані і проникають одне в одне. Як речі, що вивчаються ізолювано, залишаються непізнаними в їх суті, так і окремо взяті слова не можуть бути зрозумілими і не виступають як образ предмета.

Діалектика речей проявляється в їх зв'язках і відображуєть-

ся в діалектиці понять і слів, формою зв'язку яких є речення і судження. Тому розкрити смисл слів можна, лише маючи на увазі речення і взаємозв'язані речення. Роль слова як і речення, є великою: вони (поряд з іншими засобами мови) виражають думку як щось цілісне і членороздільне. Слово і речення в їх єдності формують, розвивають і передають думки і почуття людей, складаючи значну пізнавальну частину їх змісту. Спілкування, таким чином, являє собою процес взаємопереходу лексичного в синтаксичне і навпаки. Таке розуміння процесів мовлення дає змогу створити гносеологічну або лінгвістичну модель словотворення (див. модель № 2), що виявляє механізм взаємозв'язку між словом і реченням як механізм словотворення. Гносеологічну тому, що вона свідчить про теоретико-пізнавальні основи словотворення, лінгвістичну — про внутрішні мовні механізми.

Модель наочно ілюструє, що потік мовлення є потоком взаємопереходу слова і речення. Саме ці процеси і є специфічними мовними механізмами словотворення: зв'язки слів породжують нові слова, останні створюють нові синтаксичні відношення (речення) і т. д. без кінця.

На конкретному прикладі модель показує, що в процесі мислення і обговорення на основі чуттєвого пізнання через роздвоєння єдиного виникають протилежні одиничні поняття, які виражені реченнями і словосполученнями (ця карельська береза — не ця карельська береза). А процес спілкування шляхом нового інтегрування (береза і т. д.) і диференціювання (береза — не береза і т. д.) веде до появи більш абстрактних і загальних понять і слів, що відносно завершується утворенням філософських категорій, тобто найзагальніших і найабстрактніших понять та слів. Через діяльність продукти словотворення включаються в уже дещо нову дійсність і на основі її активного відображення і перетворення йде дальший процес словозміни і словотворення.

Відповідно до моделі можна намітити типи словотворення, які характеризують певні рівні мовного абстрагування. Ці типи складаються в процесі спілкування, а тому вони виражаються як словом, так і словосполученням, як ствердженням, так і запереченням (ця карельська береза — не ця карельська береза, карельська береза і т. д.).

Тип слів та словосполучень, що розглядаються тут, є вузловими моментами спілкування. Це, так би мовити, його скелет, частини якого сполучені з допомогою синтаксичних та лексичних одиниць і засобів, центральне місце серед яких належить слову і реченню.

Краткое содержание

В статье с позиций ленинской теории отражения исследуются проблемы: 1) знак и значение, 2) словообразование. В результате исследования раскрывается диалектическая взаимосвязь и взаимодействие, которые имеют место между знаком и значением, словом и предложением как механизмами словообразования. Дана онтологическая (экстралингвистическая) и гносеологическая (лингвистическая) модели развития языка и процессов словообразования. Решение проблем вычислительной техники программирования, автоматизации и управления связано с этими вопросами.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. И. Ленин. Твори, т. 14.
2. В. И. Ленин. Твори, т. 32.
3. В. И. Ленин. Твори, т. 38.
4. М. М. Кольцова. Роль процесса торможения в развитии сенсорной речи ребенка.— Физиологический журнал СССР им. И. М. Сеченова. М.—Л., 1955.
5. Н. Федосеев. Вступительное слово.— В сб.: «Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии». М., 1963. Е. В. Шорохова, В. М. Каганов. Философские проблемы психологии, там же.
6. М. Б. Митин. Проблема материального и идеального в свете диалектического материализма, там же.
7. M. Sandmann. Subject and predicate. Edinburgh, 1954.
8. Ф. П. Филли. Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962.
9. А. Черч. Введение в математическую логику. М., 1960.
10. Язык и общество. М., 1968.

ЛІНГВІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ ГРАНИЧНОСТІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ І ЧАСУ

У повідомленні будуть розглянуті два питання: 1) з'ясування суті моменту мовлення; 2) визначення внутрішньої характеристики категорії часу.

Почнемо з першого. Більшість лінгвістів визначають категорію часу як відношення дії до моменту мовлення, причому віднесення дієслівної дії до моменту мовлення є ведучою ознакою визначення категорії часу. Ні у вітчизняній, ні в зарубіжній лінгвістиці щодо цього не існує принципіальних розбіжностей [2].

Тимчасом сам момент мовлення, перенесений у граматику з об'єктивної дійсності, має надто хиткі дефініції. А тому, звичайна річ, що з різним тлумаченням моменту мовлення пов'язані і різні теорії, які або психологізують дану категорію, або логізують її.

Немає сумніву, що цим визначенням до певної міри була викликана і необхідність введення особливого поняття «факти без місцезнаходження на лінії часу», так би мовити, факти поза часом, і лише в просторі [3]. Подібне трактування, слід сказати, є результатом змішування об'єктивного і психологічного часів, де замість цих обох понять пропонується суб'єктивний лінгвістичний час, що, по суті, дорівнює запереченню як граматичного, так і об'єктивного часів, бо і те, що пропонується замість них, ґрунтується не на граматичних і не на об'єктивних закономірностях, а на логічних і психологічних принципах. Якщо ми визнаємо момент мовлення, то теоретично наші побудови неминуче повинні включати його як складову частину лінгвістичного аналізу, а практично — як деяку складову частину самої граматичної форми. В такому разі правомірним буде питання: що являє собою момент мовлення з точки зору граматичної абстракції? Чи є він лінгвістичною одиницею? (І якщо так, то якою: лексичною, морфологічною чи синтаксичною?). Або ж він зовсім не є одиницею мовного плану, а являє собою одиницю психологічну, перенесену з об'єктивної дійсності в галузь психології. І, нарешті, чи не пов'язаний момент мовлення з логічними поняттями і чи не є він одиницею філософського розуміння часу?

Адже об'єктивний час, що існує поза нами і поза нашою свідомістю, звичайно, пізнається нами психологічно, логічно узагальнюється і знаходить своє вираження у філософських категоріях з точки зору його значущості і відповідного рівня пізнання. Але всі ці форми вираження об'єктивного часу не пов'язані безпосередньо з тим, що ми називаємо граматичною абстракцією і що дійсно виявляємо в граматичному часі як категорії, що має свою особливу специфіку. Проте, оскільки момент мовлення вводиться дослідниками у визначення категорії часу як її основна та істотна частина і риса, остільки створюється необхідність вводити в галузь граматики логічний і психологічний час, оголошуючи їх тотожними за значущістю з граматичним часом, що навряд чи може бути оправдане, бо призводить до значних натяжок в дослідженні. Відомо, наприклад, що результат не може наступити в момент мовлення. Ф. Копечний в цьому випадку пропонує таке рішення [4]: оскільки цей результат являє собою кінцевий пункт, суміщений з точковою границею між минулим і майбутнім, то тут і слід шукати теперішній час, який виділяється лише теоретично, а не практично, тому що результат не може охопити точку, що рухається, тобто точку, в яку б потрапили і дія і момент мовлення. Таку точку може передати лише особлива різновидність дієслів — процесних, пов'язаних не з логічним, а з психологічним теперішнім.

В зв'язку з цим у лінгвістику вводиться нове поняття — «тривалий час», який дорівнює психологічному теперішньому. Він-то і здатний охопити логічну границю, що безперервно переміщується, тобто границю, разом з котрою переміщується і дія, одержуючи перспективу в майбутньому. Отже, виходить, що застигла уявна границя (межа) між минулим і майбутнім — це логічний теперішній (час). Логічна границя, що безперервно переміщується і разом з якою переміщується дія — це психологічний теперішній (час). Про логічне і психологічне минуле і майбутнє, звичайно, не говорять, оскільки, згідно з теорією А. Достала, суб'єкт не може стати на будь-яку точку зору поза теперішнім, внаслідок чого він не спроможний зрозуміти теперішній час як єдине ціле [5] і повинен, слід гадати, саме тому концентрувати свою увагу довкола лише такої його частини, як момент мовлення. Але в такому разі момент мовлення — це свідчення обмеженості пізнавальної здатності людського розуму, що, звичайно, має відношення до граматичної абстракції, але надто побічне (непряме), тобто не таке, що виражається безпосередньо.

Таким чином, сам момент мовлення як явище об'єктивної дійсності, що відбивається мовою, не має якої-небудь граматичної значущості і, певна річ, не є складовою частиною граматичної форми, — адже з логічної точки зору його відношення до теперішнього (часу) зовсім не обов'язкове. Об'єктивно він може відбуватись в теперішньому так само, як і в минулому і в май-

бутньому, і, відповідно, буде виражений потрібною граматичною формою. Момент мовлення включає в себе говоріння в той чи інший момент об'єктивного часу, тобто включає мовця і виступає як *деяка точка в часі*. Тому момент мовлення в першу чергу має відношення до суб'єкта, який говорить. Однак як точка відліку і поділу об'єктивного часу на теперішній, минулий і майбутній він є надто хиткий, бо дійсно може виступати як демаркаційна точка часу, але не безпосередня, а навпаки, опосередкована. Інакше кажучи, як об'єктивна точка не об'єктивного, а суб'єктивного часу.

Отже, ми, звичайно, допускаємо момент мовлення як якусь точку об'єктивного часу, але не демаркаційну. Якщо ж говорити про демаркаційну функцію моменту мовлення у відношенні до часу, то це допустимо лише стосовно суб'єктивного часу (хоч, як відомо, суб'єктивне нерозривно пов'язане з об'єктивним). Отже, момент мовлення виступає як відправна (вихідна) точка членування часу стосовно суб'єкта, причому часу не об'єктивного і не граматичного. Виникає два питання: чим же в такому випадку визначається членування об'єктивного часу? І чим визначається членування граматичного часу? Треба гадати, що в обох випадках — не моментом мовлення. В об'єктивному часі — станом речей та їх зміною [1, 52], при цьому сам суб'єкт (з його моментом мовлення) теж є річ, що підлягає зміні. Об'єктивний час внаслідок цього сприймається через суб'єктивний, а єдність того та іншого відбиває якісні переходи речей в різні стани. І ось це відображення (відбиття) і виражається через граматичний час, який передає відношення дії до періоду її протікання. Граматичний час відображає об'єктивний час через суб'єктивний, і момент мовлення для граматичного часу є не істотним і не значущим, подібно до того, як він не є істотним і для об'єктивного часу.

Дієслівні форми передають часові відношення між дією і явищами з точки зору їх одночасності або послідовності. Причому вибір тієї чи іншої об'єктивної форми визначається закономірностями, що стоять за границею граматичних категорій (поза граматичними категоріями), і тут при виборі форми часу момент мовлення відіграє свою роль. Але момент мовлення як такий, будучи явищем психологічним, не має безпосереднього відношення до специфіки дієслівної форми.

Вище ми зазначали, що момент мовлення не тільки граматично не виражений, але навіть не відчутний в дієслівних часах. Ні в минулому, ні в майбутньому говорити про нього, по суті, неможливо. Що ж стосується теперішнього часу, то роль моменту мовлення у вираженні граматичного поняття теперішнього часу настільки розпливчата, що навіть його прихильники змушені відзначити зняття розмежувальної функції моменту мовлення в теперішньому часі [2]. Проте, в такому випадку, якщо

неможливо говорити про те, що теперішній час означає або необмежену в часі дію, або ж дію, що збігається з моментом мовлення, то чи можливо говорити про протиставлення граматичного теперішнього минулому і майбутньому на основі принципу «момент мовлення»? Граматична функція розмежування теперішнього часу від минулого або майбутнього, як вираження часових відношень, що існують між явищем та дією з точки зору специфіки їх вираження, не знімається, бо вона міститься в самій дієслівній формі. Тому, даючи загальну характеристику категорії часу, ми зробимо спробу при її аналізі виявити взаємовідношення, які спостерігаються у мові між часовим періодом, протягом якого відбувається дієслівна дія, з одного боку, і самим періодом дієслівної дії — з другого.

Потрібно сказати, що зони теперішнього минулого і майбутнього виявляються в тісному зіткненні, завдяки чому вони по-різному реалізують свою якість.

Але, як показала перевірка конкретним матеріалом, обов'язковий поділ граматичного часу на теперішній, минулий і майбутній не відповідає фактам мови. Тому, виходить, неможливо говорити про триаду часу як обов'язкову ознаку граматичної категорії, характерну для будь-якої мови. В старогерманських мовах, наприклад, не було граматичної категорії майбутнього часу.

Існуючі протиставлення часового значення в російській мові не йдуть в плані: «минулий» — «теперішній» — «майбутній», а виходять із співвідношення з поняттям статичності (доконаний вид) і динаміки дії (недоконаний вид). Справа в тому, що навіть при наявності всіх трьох часів (теперішнього, минулого і майбутнього) навряд чи можливе їх чітке виділення.

Що можна сказати в цьому відношенні про граничність? Граничність — це, звичайно, один з моментів нашого уявлення про хід та здійснення дії, але момент дуже важливий. Його притягнення викликається тією очевидною обставиною, що в хід дієслівної дії нами вкладається поняття її часового і просторового співіснування з предметом. Будь-яка дія, протікаючи в просторі і в часі, визначається як тим, так і іншим. Використання лінійної стрілки для передачі часу якщо і можливе, то лише як показника певного напрямку руху зліва направо (тобто від минулого до майбутнього), але не як розмежувача часу на рівні відрізки з допомогою поставленого у центрі теперішнього.

Не випадково вважається, що те, що ми називаємо теперішнім часом, — є найбільш непостійне за своїм характером в системі часів. Форми теперішнього (поряд з вираженням безпосередньо теперішнього) нерідко свідчать про його зрушення як у бік минулого чи майбутнього, так і минулого і майбутнього. З цього можна зробити висновок, що там, де теперішній (час)

зрушений у бік минулого, останній також не є чисто минулим, а несе в собі певний відтінок теперішнього і може бути описаний як минулий теперішнього (порівняй: I have written an article). Рівнозначно цьому і майбутній, будучи сполученим з теперішнім, виступає вже не тільки як майбутнє, але як майбутнє теперішнього, наприклад: I will have gone there. Однак дана обставина не означає, що категорія часу мало значуща у порівнянні з категорією виду і являє собою лише функцію останньої, як її намагався подати Е. Курилович [6]. Спосіб дії, згідно з уже згаданим раніше, обов'язково протікає в часі, видається таким і відповідно передається. Але, залежно від внутрішньої взаємодії часових зон, біг (хід) дієслівної дії отримує в мовах різні форми свого вираження, маючи характер чи то всечасності, чи то тривалості, чи передування.

Хиткість теперішнього часу викликається самою необхідністю дотримуватися певної тотожності між дією і предметом в просторових і часових зв'язках. При цьому, якщо теперішній час не пов'язаний з минулим поняттям взаємообумовленості дії, яка бере свій початок у минулому, а результатом покриває теперішній, то обидві часові зони є незалежними. Дія, що відбувається в зоні теперішнього, не пов'язана з минулим і обмежується лише зоною даного часу. Таким чином, тут ми маємо теперішній, не пов'язаний з минулим. Якщо ж теперішній пов'язаний з минулим відображенням такої дії, яка почалась в останньому, але своїм закінченням перейшла в теперішній, то система часів зазнає відповідних переміщень-зрушень. Зона теперішнього втрачає в цьому випадку свою самостійність, а дія, що відбувається в ньому, за способом свого здійснення виходить за межі даної зони.

Ця важлива обставина являє собою інтерес в двох планах, які дають змогу виявити деякі загальні закономірності універсального типу, що спостерігаються в даному процесі.

1. Там, де теперішній час локалізується тільки в зоні теперішнього, спосіб протікання дії набирає більш або менш яскраво вираженого характеру доконаності — недоконаності.

2. Там же, де спостерігається ускладнення теперішнього, тобто теперішній (як і минулий) подається в двох своїх різновидностях, значення доконаності і недоконаності поступаються місцем, значенням перфективності та імперфективності, і в мовах з тими чи іншими варіаціями панують відношення імперфектно-перфектного порядку.

Краткое содержание

Выбор настоящего, прошедшего или будущего времени диктуется не грамматической формой, а соображениями объективного порядка субъективно преломленными. Однако грамматическая форма, выражая объективное на-

стоящее, прошедшее или будущее, ни в какой мере не сводится к нему. Грамматическое время представляет собой качество, расщепляемое в категориальных противопоставлениях. Тем не менее все они слагаются из взаимодействия двух абстрактных явлений: грамматического глагольного действия и грамматического глагольного времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 20.
2. В. В. Виноградов. Русский язык. М.—Л., 1947; Г. Н. Воронцова. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960; Грамматика русского языка, т. I, М., 1932; И. П. Иванова. Вид и время в современном английском языке. Л., 1961; O. E. Johnson. Tense Significance as the Time of Action. Philadelphia, 1936, 21.
3. E. Koschmieder. Zeitbezug und Sprache. Berlin, 1920.
4. Fr. Kopěchy. Základy české skladby. Praha, 1958.
5. A. Dostal. Studien o vidovém systemu v Staroslověnském. Praha, 1954.
6. E. Kurilowicz. Pachadzenie słowiańskich aspektów. Praha, 1932.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФОРМИ ТА ЗМІСТУ ПРИ ВИРАЖЕННІ ВИДОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІЄСЛОВА

Дослідження будь-якої проблеми, в тому числі і лінгвістичної, вивчення якоїсь конкретної мови не матиме успіху, якщо воно здійснюється без опори на філософську теоретичну основу. Такою методологічною основою нашої лінгвістики і є діалектичний матеріалізм, який допомагає найбільш виразно і точно розкрити природу мови як суспільного явища, її відношення до думки і фундаментальні закони її розвитку. Марксистсько-ленінська філософія дає нам могутню зброю для створення критичного відношення до історії лінгвістичних вчень.

Науку давно цікавить питання про те, як у своїх внутрішніх відношеннях мова відображає дійсність, тобто як мовні категорії в своєму розвитку обумовлюються зовнішнім світом. Це одночасно і філософська і лінгвістична проблема.

Одним з найважливіших та найбільш загальних виражень боротьби протилежностей є виникнення, розвиток та подолання протиріч між змістом і формою.

Розкриваючи найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, марксистсько-ленінська філософія показує, що кожний предмет являє собою нерозривну єдність змісту та форми.

Невміння чи небажання міцно спертися на правильний теоретичний фундамент при дослідженні будь-яких мовних фактів призводить до неправильного розуміння та хибного тлумачення лінгвістичних явищ. В зарубіжній пресі трапляються твердження, що нібито аналітична будова мови є ціннішою і прогресивнішою порівняно з синтетичною будовою. Таку точку зору відстоювали О. Есперсен та його наступники. Подібне тлумачення ще і сьогодні побутує за кордоном.

Аналізуючи граматичну будову, деякі зарубіжні лінгвісти підходять до явищ мови формально, схоластично та антиісторично. Це стосується, зокрема, представників копенгагенської школи, а також деяких прихильників американського описативного структуралізму. Окремі лінгвісти, визначаючи будову мови, виходять з аналізу лише окремого слова, а словосполучення залишають поза увагою. Отже, вони розглядають форму у відриві

від змісту, розуміючи граматичну форму вузько і примітивно.

Перш ніж розкрити питання про взаємозв'язок форми та змісту при вираженні видових значень дієслова, зупинимось на ще одному дуже важливому методологічному положенні. Відомо, що вивчення категорій мови, їх взаємозв'язків та взаємопереходів повинно здійснюватися на основі такого центрального положення матеріалістичної діалектики, як положення про взаємозв'язок та взаємообумовленість усіх явищ дійсності. Таке вивчення дає змогу поєднати разом усі аспекти мови, представляючи її як єдине органічне ціле. Можна сказати, що найслабкіші сторони у вченнях різних представників структуралізму визначаються саме тим, що вони не пов'язують воедино, наприклад, синтаксис і морфологію, лексику і фонетику і т. д. А це, звичайно, не дає їм змоги всебічно, глибоко і науково зрозуміти мовні факти. Так, поряд з детальним дослідженням морфології мов індоєвропейської сім'ї, вивчення другої частини граматик — синтаксису — лишається другорядним в роботах відомих іноземних мовознавців-германістів, зокрема англістів. Поверхове вивчення синтаксису в значній мірі пояснюється однобічністю, яка взагалі властива основним напрямкам сучасного мовознавства за кордоном.

Отже, як бачимо, деякі лінгвісти не враховують того, що форма і зміст у мові перебувають у єдності, що в процесі мислення і спілкування між цими категоріями виникають певні протиріччя, а тому ці дослідники часто вдаються до надто штучних висновків.

Подивимось, як це питання вирішується при дослідженні дієслівного виду.

Аналізуючи ту чи іншу конкретну мову, деякі мовознавці підходять до неї ззовні, з готовим переліком лінгвістичних категорій, в тому числі і категорії виду, установлених чисто умовляним способом, або з переліком категорій, які вироблені не на матеріалі даної мови, а одержані на основі дослідження інших мов. У випадку, коли відповідних паралелей не було, ці дослідники робили чисто штучні висновки. При такому трактуванні саме поняття виду виступало як недиференційоване і запутане. Так, один з лінгвістів (М. Дейчбейн) пише: «Ітератив (многократний вид). Він служить для позначення повторення дії. В новоанглійській мові для вираження ітеративу служить проста дієслівна форма, наприклад, *I always get it at the same shop* і т. д. [9, 67]. В цьому визначенні термінологія виявляється запутаною, а тому має місце і плутанина в поняттях. З одного боку, сам вид вживається для позначення повторення дій, з другого — дієслівна форма служить для вираження виду. Незрозуміло, що автор називає видом: чи зміст, який виражається тим або іншим способом, чи мовні форми, за допомогою яких виражається цей зміст [6]. Отже, як бачимо, розуміння і роз-

криття значення категорії виду неможливе без застосування тут філософських понять форми та змісту.

Вчення про вид виділилося в окрему специфічну галузь граматичної науки, так звану аспектологію. Досі ще немає єдиної думки як в тлумаченні суті категорії виду, так і у підході до розподілу дієслів за класами граничності (неграничності) [1, 21; 3, 334; 4, 82; 5, 63; 6, 162; 8, 316]. Цілком справедливим є зауваження Ю. С. Маслова про те, що в галузі аспектології є цілий ряд питань, які вимагають дальшого вирішення [7, 7—32]. Труднощі у вирішенні цих питань виникають зокрема і тому, що деякі мовознавці, досліджуючи мову, не користуються філософськими категоріями.

Залежність форми від змісту, взаємодію цих категорій, їх взаємозв'язок, зокрема з лінгвістичною категорією граничності (неграничності) можна розкрити, аналізуючи приклад, взятий з твору.

In three days' time he was able to sit in an easy chair, well propped up with pillows; and, as he was still too weak to walk, Mrs. Bedwin had him carried down stairs into the little housekeeper's room, which belonged to her. Having him sat, here, by the fireside, the good old lady sat herself down too; and, being in a state of considerable delight at seeing him so much better, forthwith began to cry most violently [10, 126].

(За три дні, обложений, підпертий зо всіх боків подушками, він міг уже сидіти в м'якому кріслі, але ходити не мав ще сили, і тому на прохання місіс Бедвін його перенесли вниз до її невеличкої кімнати. Вона посадила його біля каміна, а сама примостилася (сіла.— М. К.) супроти нього і так тішилася, що він одужав і зріс на силах, що аж заплакала рясними сльозами) [2, 88].

В даному уривку дієслово «to sit» виступає в трьох значеннях: 1) сидіти; 2) садовити, посадити; 3) сісти. Щодо видової характеристики, то слід вважати перше дієслово як неграничне, а два останніх — як граничні. Розглядаючи дієслово «to sit» поза контекстом, неможливо точно визначити, чи буде воно граничним, чи неграничним, бо при такому аналізі ми відриватимемо його форму від змісту, а це суперечить основним положенням діалектичного матеріалізму.

Граничність у відношенні до дієслова є його змістом, тобто складовою частиною кожного з дієслів (наприклад: садовити, брати, хапати, ставити, давати і т. п.), але у відношенні до контексту вона є формою вираження значення граничності, бо, як ми бачимо, контекст перетворює дієслово «to sit» в одному випадку в граничне, а в іншому — в неграничне, тобто в абстрактний зміст цієї форми. Але до даного питання слід підходити диференційовано, щоб не змішувати форму граничності з дієслівною формою. Одне і те ж дієслово «to sit» може бути в даному

ушивку і граничним і неграничним, а граничність стосовно дієслівної форми є її змістом. Лише разом з контекстом дане дієслово і утворює єдину форму граничності або неграничності. В одних контекстуальних умовах дієслово «to sit» є неграничним, наприклад: *In three days' time he was able to sit in an easy chair, well propped up with pillows...* (За три дні, обложений, підпертий зо всіх боків подушками, він міг уже сидіти в м'якому кріслі, ...). В інших умовах це ж дієслово стає граничним, наприклад: *Having him sat, here, by the fireside, the good old lady sat herself down too,...* (Вона посадила його біля каміна, а сама примостилася (сіла.— М. К.) супроти нього...).

Відомо, що розвиток явища починається з розвитку змісту, а форма залежить від цього розвитку. Зміна форми відбувається внаслідок зміни у самому змісті.

Стосовно проблеми, яку ми розглядаємо, тобто проблеми взаємозв'язку між формою та змістом в дієслівній видовій характеристиці, потрібно зауважити, що контекстуальні умови змінюються, дієслово стає відповідно неграничним або граничним: *He sits* — він сидить (неграничне дієслово); *He (she) sits somedody* — він (вона) садить когось (граничне дієслово).

Слід мати на увазі, що вплив контексту має відносний характер. Форма також впливає на контекст. Так, в реченні *Having him sat, here, by the fireside, the good old lady sat herself down too* перфектна дієслівна форма *having sat* вказує на завершення, закінчення дії, тобто на її результат або границю.

У російській мові, як і в інших слов'янських мовах, видове поширення форм дієслів групується навколо двох основних видів — доконаного і недоконаного. Головним засобом утворення нових лексичних значень та відтінків у дієслові є префікси. Проте для англійської мови, як мови, в основному, аналітичної будови, не характерна наявність префіксових дієслів, а будь-які відповідності можна відшукувати лише в їх сполученні з післяйменниками. На цій основі лінгвісти, які російську модель видоутворення вважають класичною і єдино можливою, не знаходячи в англійській мові аналогічних форм вираження, заперечують в ній і наявність самого виду [11, 21].

До категорії виду, звичайно, належить ряд значень, що складають дану категорію. Вид, за визначенням багатьох мовознавців, складається із способу дії, граничності і власне виду. Нас цікавить питання граничних форм з точки зору їх співвідношення із змістом.

Кожне дієслово поза контекстом, в залежності від його конкретної семантики, може класифікуватися відносно як таке, що має напрямок до границі, або як таке, що не має такої направленості. Але при цьому потрібно мати на увазі такі обставини:

1. Навіть дієслово, що є відносно граничним у своєму смислового значенні, може не реалізувати цю граничність, якщо

воно вживається у відповідній граматичній формі або в певному синтаксичному оточенні: *He is catching a bird* (Він ловить птаха) і *He came there every day in the morning at nine o'clock* (Він приходив туди кожного дня вранці о дев'ятій годині).

2. Відносно неграничне дієслово, в залежності від контексту або граматичної форми, може придбати таку граничність і виражати дію, близьку до тієї, яку має дієслово, що є граничним у відносно ізольованому значенні:

He came there (Він прийшов туди).

He has gone there (Він вирушив туди).

Вивчення лінгвістичних проблем з позицій діалектичного матеріалізму дає можливість розібратись в цьому складному питанні, вивчити умови, що сприяють виявленню видового характеру і привести до єдиної системи всю уявну різноманітність видових форм. Аналіз прикладів показує, що дієслово лише в умовах контексту набуває відповідної форми певного видового характеру. Звідси стає зрозумілою взаємодія змісту і форми при вираженні видової характеристики дієслова.

Діалектико-матеріалістичне вчення про форму і зміст допомагає зовсім по-іншому осмислити внутрішні відношення мови. Ті чи інші факти можуть виступати і як форма і як зміст, залежно від того, в яких відношеннях вони беруться. Так, граничність, взята стосовно до дієслова, як морфологічної форми, є частиною її змісту, однак ця ж сама граничність, взята стосовно до словосполучення, виступає як форма скупчення певних синтаксичних зв'язків, а ці останні в даному випадку являють собою конкретизований зміст граничної характеристики дієслова. Таке взаємовідношення форми і змісту, що вивчається в конкретному житті мови, допомагає глибоко осмислити рух і переходи мовних явищ, зрозуміти ці відношення в їх субординації і тим самим усвідомити логіку внутрішнього розвитку мови.

Краткое содержание

Определенные факты языка могут выступать в нем и как форма, и как содержание, в зависимости от того, в каких отношениях они рассматриваются. Так, с одной стороны, по отношению к морфологической форме предельность является ее содержанием, но с другой стороны, эта же предельность по отношению к словосочетанию выступает формой, сплачивающей сочетание воедино. Анализ примеров показывает, что глагол только в условиях контекста приобретает форму соответствующего видового характера действия.

ЛІТЕРАТУРА

1. Г. Н. Воронцова. О лексическом характере глагола в английском языке.— «Иностранные языки в школе», 1948, № 1.
2. Ч. Діккенс. Пригоди Олівера Твіста. К., 1963.

3. О. Эсперсен. Философия грамматики. М., 1958.
4. В. Н. Жигadlo, И. П. Иванова, Л. Л. Иофник. Современный английский язык. М., 1956
5. И. П. Иванова. Вид и время в современном английском языке. Л., 1961.
6. Б. А. Ильиш. Современный английский язык. М., 1948.
7. Ю. С. Маслов. Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании.— В кн.: «Вопросы глагольного вида». М., 1962.
8. А. И. Смирницкий. Морфология английского языка. М., 1959.
9. M. Deutschbein. System der neunglischen Syntax. Leipzig, 1931.
10. Ch. Dickens. The Adventures of Oliver Twist. М., 1953.
11. С. С. Regnell. Über den Ursprung des slavischen Verbalaspekts. Lund, 1944.

ВІДОБРАЖЕННЯ КІЛЬКІСНИХ ВІДНОШЕНЬ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Людину оточує об'єктивно існуючий матеріальний світ, якого не можна правильно зрозуміти без визнання вічності і невичерпності руху. Ф. Енгельс, полемізуючи з Дюрінгом про сутність буття, вказував, що основні форми всякого буття є простір і час: буття поза часом є таке саме величезне безглуздя, як буття поза простором [1, 48].

Будь-який матеріальний об'єкт має ту або іншу протяжність. Речей, що не мають певної довжини, ширини, висоти і об'єму, в природі не існує. Кожна річ, предмет, явище, існуючи, має часові характеристики: час появи, тривалість існування, довготривалість процесів і т. д. На відміну від просторових характеристик, що володіють трьома вимірами, час вимірюється в одному напрямку — вперед — і має один вимір. Будь-яка із форм матерії завжди може бути проаналізована і описана з точки зору її просторово-часових параметрів, тобто кількісно.

Наші поняття та уява про час і простір є образами і відображенням основних форм всякого буття, що існує незалежно від нашої свідомості. В основі формування поняття простору лежить протяжність речей і явищ, які сприймаються органами чуття. Про це говорять і самі міри довжини, їх первісні назви — лікоть, п'ядь, сажень — в українській мові, foot (ступня), ell (лікоть), fathom (розкинуті в сторони руки), brace (охоплюючі руки), span (п'ядь), pail (ніготь) — в англійській мові. Чергування таких різних явищ, як день і ніч, схід і захід сонця і подібних явищ об'єктивного світу, що повторюються, дали людині реальну основу для відрахунку часу. Стандартною мірою тривалості служить доба — період одного оберту Землі навколо своєї осі, яка може ділитися і множитися на менші і більші частини. Явища природи людина використала і для відрахунку свого віку. Слов'яни його передають через відрізок об'єктивного часу прожитого літа: трилітній, столітній, літній чоловік і т. д. У привітанні «Скільки літ, скільки зим!» яскраво виступає ідея конкретності, що притаманна мисленню.

У готській та ісландській мовах рік позначається тим же словом, що і зима — wintrus, а в сучасній мові хінді для позначення віку людини використовуються слова, що означають

перш за все дощ — явище, пов'язане з певним часом року. Пізнання основних форм буття матерії, як ми бачимо, йде від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики, а це значить, що практика є першою і основною точкою зору теорії пізнання. Всі явища об'єктивного світу можуть розглядатися у кількісних аспектах з боку їх просторових розмірів, темпу зміни, ступеня розвитку, переваги в чомусь і т. д. Кількісна характеристика явищ необхідна в процесі пізнання і цілеспрямованої зміни природи людиною.

Предмет, не відображений в аспекті кількості, не може вважатися конкретно пізнаним. Вивчаючи кількісні характеристики предметів, не можна забувати, про тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість кількості і якості.

Називаючи статистику «одним із наймогутніших знарядь соціального пізнання», В. І. Ленін вказував, що без уваги до категорії якості статистика перетворюється у потворність, у статистику заради статистики, у гру [2, 387].

Через чисто кількісний опис явищ не можна добитися їх повторного, вичерпного пізнання. Кількість завжди знаходиться в діалектично суперечливому зв'язку з якістю, який виступає як закон переходу кількісних змін в якісні і навпаки. Дослідник може вивчати ту або іншу сторону предметів, явищ, тимчасово абстрагуючись від других сторін, але він не має права забувати про тісний зв'язок кількісних і якісних характеристик.

Об'єктивна кількісна визначеність предметів і явищ по-різному відображається і фіксується у конкретних мовах. Для передачі кількісних відношень в англійській мові використовуються певні морфологічні, синтаксичні і лексичні засоби вираження. До морфологічних засобів вираження кількісних характеристик предметів відносяться граматичні категорії числа і ступені порівняння.

Категорія числа в сучасній англійській мові притаманна іменникам, деяким займенникам і дієсловам. Категорія числа висловлює бінарне протиставлення за значенням «один» — «не один», яке оформляється в плані протиставлення — нульовий суфікс *-(e)s*.

Іменники у варіанті однини і множини мають лексичну спільність в обох формах. Від того, що слово стіл буде вживатися в однині або множині, лексична суть його не зміниться. Єдність форми і змісту тут виступає в плані відображення кількісних характеристик предметів: стіл — столи (один стіл і більше одного). Категорія числа охоплює групу іменників, що підлягають лічбі і здатних висловлювати протиставлення за значенням і формою. А якщо взяти займенники, то слід сказати, що морфологічні ознаки числа мають в англійській мові окремі групи неозначених (*one — ones*) та зворотних займенників (*myself, yourself, himself — ourselves, yourselves, themselves*).

Дієслово в англійській мові має слабку систему морфологічного оформлення. Формант *-(e)s* 3-ї особи однини теперішнього часу одночасно протистоїть формам однини і множини, оформлених нульовим суфіксом. Дієслово *to be* виділяється більш вигідно в плані протиставлення в теперішньому і минулому часі (групи — *Indefinite*).

Слід зазначити, що дієслова в англійській мові зазнають процесу деморфологізації.

Другим морфологічним засобом виразу кількісних відношень в англійській мові виступає категорія ступеня порівняння. Кількісні характеристики, висловлені прикметниками і прислівниками, можуть варіюватися, а їх кількісні зміни фіксуються формами категорії ступеня порівняння. Єдність кількісних і якісних сторін становить міру предмета, явища. Зміни в кількісному плані ведуть до змін якісних характеристик згідно з об'єктивно діючим законом діалектики переходу кількості в якість і навпаки. Момент єдності кількості і якості відображається в англійській мові формами ступенів порівняння, де збільшення якості фіксується зміною форми прикметника або прислівника. (Пор.: *red — redder — reddest; quick — quicker — quickest*).

Про трудність передачі зміни кількісних характеристик предметів і явищ морфологічними засобами свідчить наявність не тільки суплетивних і аналітичних форм ступенів порівняння, але й використання повтору слів типу *dark-dark, blue-blue, white-white* або підсилювальних одиниць *much, ever, still*.

Кількісні характеристики можуть передаватися і словотворчими засобами. Так, в англійській мові є група афіксів — носіїв точного і приблизного кількісного значення: *uni — один, mono — один, bi —, di —, dis — два, tri — три, quadr — чотири, quint — п'ять, penta — п'ять, hex — шість, hept — сім, octo — вісім, deci — десять, hect — сто, cent — сто, poly — багато, hemi — половина*. Наприклад: *monocle, bicycle, trilogy, pentagon, decimal, octopus, polyglot, hemisphere*.

Крім того, в сучасній англійській мові існують певні лексичні групи, здатні виражати кількісні відношення точно і приблизно, наприклад: прислівники — *twofold, threefold, once, piecemeal, much, together*; іменники — *duet, duel, trilogy, monocle, mile, bicycle, yard, inch, ell etc*; прикметники — *double, bipartisan, long, short, tall, high, small*; займенники — *both, several, all, each, other, one another*; дієслова — *to ten, to pair to couple, to double etc*. Найбільш інтенсивно і конкретно кількість виражається в мові групою числівників. Життя викликало у людей потребу в лічбі, числах і їх назвах — числівниках. Поняття числа виникло у стародавній період із перелічення окремих відособлених предметів. Система лічби була у багатьох мовах спочатку пов'язана з рукою і п'ятирічною і десятичною системами лічби. У французькій мові простежуються елементи і два-

дцятичної системи, де, наприклад, число 80 передається через чотири — двадцять (*quatre — vingts*), а число 90 — через чотири — двадцять — десять (*quatre — vingts — dix*). Гренландці до 10 рахують за допомогою пальців рук, а до 20 — за допомогою пальців на ногах, 20 у них означає «людина» (*innuk*), власник 20 пальців на ногах і руках.

Наявні й інші способи конкретизації при лічбі. Так, малайці рахують коней, птиць по хвостах — *ikur*, *lima ikur kûda* = 5 хвостів коней = 5 коней; *karban dûlâpan ikur* = буйволів вісім хвостів = 8 буйволів.

У відособленні числа від предметів виявляється абстрагуюча робота людського мислення, яке є похідним, вторинним стосовно оточуючого нас об'єктивного світу. З цього приводу Ф. Енгельс влучно зауважив, що поняття числа і фігури взято не звідки-небудь, а тільки з дійсного світу. Десять пальців, на яких люди вчилися лічити, тобто робити першу арифметичну операцію, являють собою все, що завгодно, тільки не продукт вільної творчості розуму. Щоб лічити, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й мати здібність абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей, крім числа, а ця здібність є результат довгого історичного розвитку, що спирається на досвід [1, 36].

Поняття числа виникло із необхідності відображення людиною числових характеристик предметів і явищ, що оточують її, та використання їх у практичній діяльності. Те, що конкретне поняття предметності, дискретності поступово перетворюється у відособлення, абстракцію, ще раз наочно підкреслює діалектичний процес пізнання об'єктивного світу від чуттєвого сприйняття до абстрактного мислення і від нього до практики.

Кожній, навіть найбільш примітивній мові, властива наявність групи числівників. Ця замкнута лексична група має здатність передавати точні числові характеристики предметів і явищ об'єктивного світу, що підлягають переліку. Морфологічно числівники оформлені негативно (відсутність категорії числа, відмінка). Це свідчить про високий ступінь їх абстрактності. У синтаксичному плані числівники виступають у функції кількісного означення при іменниках, що піддаються переліку, утворюючи з останніми синтаксичну єдність числівник — іменник (NS), наприклад: *three houses, fourteen girls, sixty years, forty pages, five books etc.*

Радянський вчений Л. В. Щерба [4, 15], визначаючи сутність групи числівників, вказував, що за значенням числівники мають абстрактну ідею числа, а за формою — своєрідний тип сполучення з іменником. Числівники в англійській мові характеризуються спеціальними структурними особливостями побудови. Так, складні числівники творяться за принципом множення або

додавання простих числівників [пор. $20 = 2 \times \text{ten}$, $30 = 3 \times \text{ten}$, $14 = 4 + \text{ten}$].

Складені числівники, зберігаючи вищезгаданий принцип творення, утворюються з простих та складних числівників (пор. $235 = (2 \times 100) + (30 + 5)$, $35 = 30 + 5$, $2645 = (2 \times 1000) + (6 \times 100) + (40 + 5)$).

В англійській мові складні і складені числівники творяться приблизно з двадцяти коренів.

У синтаксичних сполученнях, до складу яких входять числівники, спостерігається дія певних закономірностей, а саме: після числівників мають тенденцію вживатися іменники, що піддаються лічбі, а перед числівниками — слова, що мають властивість лічити. Це твердження перевірено на матеріалі книг художньої літератури («Fatherless Sons» by D. Carter, «Jennie Gerhardt» by Tt. Dreiser, «The Gadfly» by E. L. Voynich). В цих книгах було знайдено 236 синтаксичних сполучень з числівниками *ten*, *hundred*, *thousand*. Із них 36 сполучень виявились двокомпонентними, тобто складалися тільки з числівника та іменника. А 200 сполучень були з трьох компонентів: кількісне слово — числівник — іменник. При цьому перший компонент був виражений словами *every*, *each*, *few*, *a few*, а (неозначений артикль), *a couple*, *a half*. Кількісні характеристики об'єктивного світу можуть відображатися не лише морфологічними та лексичними засобами, але й синтаксичними структурами. Так, синтаксичні сполучення числівник — іменник (NS), прикметник — іменник (AdS, займенник — іменник (PrS) мають здатність виражати кількісні характеристики предметів і явищ. Синтаксичні сполучення числівник — іменник (NS) виражають точні числові дані об'єктів, що нас цікавлять, в той час, як сполучення AdS і PrS фіксують кількість у точному і приблизному плані. Наприклад: NS — *six books*, *four chairs*, *sixty pupils*; AdS — *double task*, *dispartisan policy*, *tripartite system*, *long story*, *short pencil*; PrS — *both books*, *every child*, *all students*, *many pens*.

Із наведених прикладів видно, що іменники у сполученнях AdS, PrS, NS виступають в ролі визначуваного слова. Але група іменника в англійській мові може не тільки кількісно визначатися, але й сама передавати кількість. З метою вияснення характеру відображення кількості цією групою звернемося за інформацією до словника [5], невеликий обсяг якого (1519 стор.) і єдність принципів побудови (синхронний зріз мови) дає нам можливість уявити загальну картину іменника, як кількісного визначника.

Уважне вивчення словникових статей дало можливість виділити групи слів, що означають кількість, а саме: група, що включає одиниці виміру і міри (*chain*, *acre*, *fathom*, *foot*, *furlong*, *gallon*, *dram*, *hank*, *ounce*, *perch*); група, що включає число і числові характеристики (*brace*, *bicycle*, *couple*, *decade*, *double*,

duel, hexagon; monocle, teener, score octopus); група, що включає назви посудин, які стали вимірювачами місткості (bottle, can, pail, kettle, tank, cup, glass, dishetc).

Як бачимо, кількісні характеристики об'єктивного світу можуть лічитися і вимірюватись також іменниками. Іменники цього типу можуть визначити як лічильно-вимірювальні слова і розглядати їх в групах слів-лічильників і слів-вимірювачів (або слів міри).

До першої групи відносяться слова типу score, dozen, twins, biped, thousand, tens, millions, minocle, couple, trilogy — в англійській мові; трійка, п'ятірка, двійка, пара, дюжина, сотня, половина, мільйони, тисячі — в українській мові. Лічильні слова вживаються для числового визначення предметів, наприклад: the final hundred, by hundreds, thousands of leaflets, tens of thousands of them, a couple of rooms, scores of applicants, a pair of horses.

Частота вживання цих слів різна. Так, на 4719 сторінках художнього тексту траплялись такі слова-лічильники при такій частоті: score — 11, pair — 88, dozen — 104, couple — 176, half — 435, quarter — 80.

У семантичному плані слова-лічильники зближуються з числівниками. Але в той же час їх не можна віднести до числівників у зв'язку з тим, що їм властива граматична оформленість іменника (сполучаються з прийменниками і артиклями, мають категорію числа). В українській і російській мовах граматична оформленість даної групи слів різноманітніша і багатша. (Пор.: Де один панує, там сотня бідує). Слово couple у всіх 176 зареєстрованих нами прикладах зустрілось в тексті як яскраво виражений тип іменника, наприклад: a couple of bells, couples and parties, a couple of miles, old couples. Слово pair у всіх 88 випадках теж підтвердило свою приналежність до іменника. Слово score із 11 прикладів лише один раз зустрілось у позиції, властивій числівнику (Пор.: many score yards off). Слово dozen у $\frac{2}{3}$ всіх прикладів показало синтаксичну близькість до числівників у сполученнях (many a dozen times, a dozen throats, a dozen novels). Очевидно, це положення пояснюється його етимологією (duodecim twelve — дванадцять).

Таким чином, слова-лічильники належать до групи іменників і вживаються для вираження числової визначеності предметів, чим семантично зближуються з числівниками, а в синтаксичному плані лише інколи займають позицію, властиву числівникам.

Другу групу іменників, що визначають кількість, складають слова-вимірювачі. Серед іменників виділяються слова, що називають речовину або матеріал, наприклад: молоко, золото, вода, вино, мідь, срібло, вално — в українській мові, water, milk, wine, gold — в англійській мові. Слова цього типу завдяки особливому лексичному складу не можуть вживатися в мові з числовими

визначниками типу two, three, double, score, dozen, each, one etc.

Але вони можуть бути виміряні мірами, які в свою чергу піддаються лічбі. Наприклад, у сполученні «5 літрів молока» іменник «молоко» піддається виміру літрами, а «літри» у цій фразі рахуються числівником 5. В даному прикладі фіксується бінарне відношення іменника до кількості: він не тільки вимірюється (молоко), але й перераховується (літри). Схематично ідею кількісної визначеності фрази «5 yards of silk» можна показати послідовним зображенням стрілок, що вказують на кіль-

кісне обчислення і вимірювання: 5 yards of silk. До слів-вимірювачів в українській мові належать: літр, метр, сантиметр, аршин, кілометр, бочка, буханка, кусок і т. д.

Слова міри в англійській мові представлені групою типу a mile, a foot, a barrel, a yard, an ell, an ounce, a dram, an acre, a furlong. Вони виступають вимірювачами кількісних характеристик явищ об'єктивного світу і мають багато спільного з іншими кількісними модифікаторами мови. Порівнюючи ці слова із словами лічильниками, ми бачимо, що ці групи мають спільні лексичні, словотворчі і синтаксичні засоби вираження кількісної визначеності. Так, кількість може вимірюватись і обчислюватись лексичною групою таких іменників, як рієсе, bit, foot, mile, duet, score, pair, couple, dram etc., а також словотворчими афіксами типу bi-, tri-, ful-, penta-, poly- (пор.: biped, trilogy, pentagon, polysemy, roomful) і синтаксичними сполученнями S_1 of S_2 , де S_1 виступає кількісним модифікатором S_2 (пор.: a group of students, a pair of persons, a couple of chains, a cup of coffee, yards of silk, a glass of tea, miles of distance, inches of poems, pounds of flour). Крім того, слова-вимірювачі мають багато спільного з іншими словами (не іменниками), які теж виступають вимірювачами кількості (much, little, enough, quite, short, high, small, big).

Слова-вимірювачі тісно пов'язані з числівниками, які їх визначають (пор.: three yards of silk, four pecks of sugar — NS fo S_2).

Попереднє визначення слів міри в етимологічному плані показало, що цим словам властиві деякі загальні ознаки, згідно з якими можна класифікувати ці слова на такі групи: 1) слова, утворені від назв частин тіла (foot, ell, nail, brace, fathom, span) — антропометричні слова; 2) слова, утворені від числівників (inch, ounce, mile, quart); 3) слова, що означають певні предмети та їх сукупності (cord, heer, hank, skeln, tod), 4) слова, що стали точними вимірювачами, позначаючи назву посудини (barrel, bushel, chaldron, pint, pipe, ton), 5) слова, що вказують на ділянки землі (acre, furlong, pole, rod, yard).

Грунтове вивчення слів-вимірювачів дає можливість на конкретних прикладах прослідкувати процес діалектичного розвит-

ку, властивий всім мовам світу, процес, який «ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій базі («заперечення заперечення»)» [3, 36], процес, який дає конкретне пояснення переходу кількості в якість, процес, який допомагає розкрити зв'язок і взаємозалежність всіх сторін мови.

Краткое содержание

Имена существительные в плане отражения количественной определенности предметов занимают особое место, так как они не только количественно определяются в сочетаниях с другими словами, но и сами выступают в функции количественных определителей. Среди существительных обособляется группа слов-счетчиков типа *score, dozen, pair, duel, duet, couple* etc. и группа слов-измерителей типа *acre, fathom, dram, pound, ounce* etc.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Енгельс. Анти-Дюринг, К., 1949.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 16.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
4. Л. В. Щерба. О частях речи в русском языке.— Русская речь, вып. 2, Л., 1928.
5. The Advanced Learner's Dictionary of Current English by A. S. Hornby, H. Wakefield, E. V. Gatenby. London, Oxford University Press.

ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ І МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА (На матеріалі англійської мови)

Як поняття, так і значення слів є абстрагованими уявленнями про предмет, які відображають його найбільш істотні ознаки. Характеризуючи відношення між мисленням і мовою, В. І. Ленін, підкреслюючи узагальнюючу суть поняття і слова, відмічав, що будь-яке слово уже узагальнює, думка і слово — спільні [1, 256]. Поняття і значення (означуване), що реалізуються знаком (означувальним), утворюють одну з вершин класичного трикутника «знак:значення — поняття:предмет». «Предмет може являти собою річ, властивість, відношення, він може бути матеріальним чи ідеальним, реальним чи уявлюваним. Знак позначає предмет і є носієм значення» [2, 69]. Реалізація поняття і значення одним і тим же означувальним (звуковим складом слова) створює між ними нерозривний зв'язок, єдність. Разом з тим цілком очевидна і їх відмінність. Поняття — одиниця мислення, категорія мислення, предмет вивчення філософії та логіки, має свою специфічну структуру, а звідси — загальна характеристика та класифікація поняття наукою логікою за допомогою термінів, відмінних від термінів мовознавства, якими користується семасіологія — наука про значення.

В розумінні термінів «поняття» і «значення» як серед філософів, так і серед лінгвістів немає цілковитої єдності. Це пояснюється, зокрема, складністю і багатогранністю цих термінів. Звідси в певній мірі впливає і неоднозначність рішення у науковій літературі питання про відношення між поняттям, що лежить в основі значення слова, і значенням слова, про їх тотожність — нетотожність. Серед існуючих точок зору можна виділити три основні: 1) поняття тотожне лексичному значенню, збігається з ним; 2) поняття утворює єдність із значенням, але ні в якому разі не тотожне йому і 3) деякі поняття зливаються із значенням, тобто тотожні йому.

Переважає більшість вчених рішуче заперечує проти ототожнювання поняття і значення слова [2, 54]. Ряд вчених виділяє категорію слів, що зовсім не виражають поняття. Це вигуки, займенники, слова-сполучники та частки, хоча й вони не позбавлені смислової функції в мові [3, 52]. Найчастіше нетотожність

аргументується можливістю передачі деяких понять не одним лексичним значенням, а кількома, як, наприклад, «інститут іноземних мов», «діти дошкільного віку» і, з другого боку, досить частою багатокомпонентністю значення слова, що дозволяє в окремих випадках виразити декілька понять одним знаком. Проте, на нашу думку, головним аргументом на користь нетотожності слід вважати відмінність у структурі поняття і значення.

Особливості формування, розвитку і структури поняття відмінні від специфіки утворення і структури значення слова. Поняття — гносеологічна категорія. В ньому закріплюється певний досвід, знання, здобуті в процесі пізнання людиною навколишнього середовища. Зміст і обсяг поняття внаслідок цього відображають в більшій чи меншій мірі ступінь пізнання. Поняття формуються, на відміну від значення слова, не в процесі розвитку мови і не за мовними законами тієї чи іншої національної мови, а в процесі пізнання шляхом логічних операцій абстрагування і узагальнення [4, 88, 90]. Таким чином, поняття — це певний комплекс знань, інформації про предмет. Обсяг поняття, як і його зміст, залежить, головним чином, від того, в якому напрямку і як саме відбувається гносеологічний процес. Поняття так чи інакше виражається через значення слова, але не збігається з ним з багатьох причин. Однією з найважливіших слід вважати, безумовно, складність та багатогранність структури значення слова, відмінної від структури поняття. Останнє однозначне, емоціонально і стилістично незабарвлене в протилежність більшості значень слів, що утворюють складну за своєю семантично-експресивною структурою систему.

У значенні слова розрізняються (за винятком строго однозначних слів, здебільшого термінів, позбавлених додаткових експресивно-емоціональних і стилістичних нашарувань): смислове значення, тобто предметна співвідносність слова, можливі його контекстуальні варіанти, а також експресивні, емоціональні та стилістичні елементи значення. Взяті разом, вони і складають значення слова. В. О. Звегінцев, підкреслюючи, що у слові може бути лише одне лексичне значення, пише: «Оскільки в лексичному значенні слова закріплений результат певного узагальнювання, і цей процес узагальнювання не припиняється до того часу, поки живе і розвивається мова, в одному слові не може одночасно відбуватися декілька різних узагальнювань, які йшли б у різних напрямках, — єдине, що змогло б привести до утворення у слові декількох лексичних значень. Лексичне значення у слові одне». І далі: «...значення слова — це сукупність його лексико-семантичних варіантів» [5, 125—126]. І. Р. Гальперін розрізняє три основні компоненти значення слова, а саме: 1) предметно-логічне значення слова; 2) називне значення слова; 3) емоціональне значення слова [6, 106]. Вказуючи на екстралінгвістичну направленість значення слова (предметну спів-

відносність), М. Д. Степанова також відмічає його контекстуальну варіантність. Для контекстуальних варіантів значення (сигніфікатів) М. Д. Степанова вводить термін «синтагматичне значення». Сукупність цих останніх складає смислову структуру слова чи його парадигматичне значення (термін М. Д. Степанової) [7, 67—68]. Звідси випливає, що поняття, навіть повністю збігаючись з предметно-логічною стороною значення, не може дорівнювати йому в цілому. За межами поняття залишаються можливі контекстуальні (синтагматичні) складові значення слова та його емоціонально-стилістичні елементи.

Співвідношення поняття і значення слова цим не вичерпується. В окремих випадках можливе їх злиття. У зв'язку з цим перш за все слід підкреслити, що таке злиття не поширюється на змістовні поняття, а стосується лише формальних понять [8, 19] (тобто понять, зміст яких викладається в обсязі тлумачного словника в протилежність змістовним поняттям, що знаходять пояснення на рівні енциклопедичного словника). У зв'язку з останнім виникає питання, чи значення кожного слова виражає поняття. Якщо вважати поняттям не лише наукові, філософські й подібні їм категорії (тобто строго змістовні поняття), а всяке узагальнення людського досвіду, закріплене в звуковому комплексі, то відповідь буде, очевидно, позитивною. Ця остання обставина дозволила деяким вченим вважати, що «значення слова у своєму концептуальному змісті відповідає формальному поняттю» [8, 19]. Подібну думку висловлює також Ю. С. Степанов: «У широкому розумінні «поняття» — це узагальнене, абстрактне знання про дійсність, у вузькому розумінні — лише сукупність істотних ознак, знання наукове. У першому розумінні значення слова дорівнює поняттю, у другому — ні» [9, 151]. Проте, на наш погляд, не лише певна структура (точніше, обсяг і зміст) поняття є необхідною умовою його тотожності із значенням, а й природа самого значення. Можливість контекстуальних варіантів і емоціонально-стилістичних елементів у значенні слова, як уже згадувалось вище, виключає ідею тотожності значення і поняття. Наведемо декілька прикладів. Поняття «носорог» збігається із значенням слова, оскільки останнє не має додаткових контекстуальних, стилістичних і тому подібних відтінків, а поняття того ж плану «бегемот» не збігається, тому що значення слова «бегемот» має контекстуальний варіант («Ну і бегемот!»), оснований на метафоричному вживанні слова. Тотожність спостерігається також між одиничним поняттям і значенням, вираженим власним іменем, як, наприклад, Франція, Аргентина (порівняй із значенням слова Австралія: «частина світу», «держава»).

Поняття і значення знаходяться у складній взаємодії, що відбивається по-різному у різних мовах [8, 76—87]. Зокрема, обсяг і зміст поняття знаходяться у певному зв'язку з розвитком (чи зміною) значення слова. Так, староанглійське *deor* мало

значення «дика тварина», виражаючи поняття родового класу, сучасне англійське *deer* із значенням «олень» виражає поняття видового класу; староанглійське *seson* («час посіву») виражало видове поняття порівняно з *season* («сезон») у сучасній англійській мові, що виражає родове поняття. Взаємозалежність їх безсумнівна, хоча процеси в даному разі різнорідні, — семантичні в значенні слова (зміна значення) і зміна обсягу поняття (родове > видове і навпаки).

Заслугує уваги, з нашої точки зору, певна співвідносність або залежність між обсягом та класом поняття, і морфемним складом слова, точніше, основи, а також розподіл інформації в основі у зв'язку з можливою смисловою ієрархією її формально-функціональних елементів (морфем). Розглянемо два варіанти морфемної структури основи, які дають підставу для порівняння: 1) основу *A*, що складається з двох вільних морфем (*free morphems*), як, наприклад, *schoolgirl*, *textbook* і 2) основу *B*, до складу якої входять одна вільна морфема і одна пов'язана морфема (*bound morpheme*) типу «дериваційний суфікс», як, наприклад, в *worker*, *development*.

В основі *A* залежність між поняттям, значенням і морфемним складом має більш або менш постійний і дистрибутивно обумовлений характер. Значення такої основи (одна семема) в цілому складається з окремих значень її компонентів (морфем) і виражає одне поняття. В деяких випадках має місце більш близький семантичний зв'язок між компонентами, як, наприклад, в *salesman*, *blue-bell*. Поняття в такій основі також утворює семему, точніше, репрезентує семему, тобто одиницю значення. З цієї точки зору поняття, виражене складним словом з основою типу *A*, відрізняється від поняття, вираженого описово. Останнє не утворює семеми [8, 85]. Співвідношення між обсягом і класом поняття, з одного боку, і характером значення, обумовленим певною морфемною структурою, з другого боку, для основ *A* є стереотипним і полягає в тому, що поняття, виражене другим компонентом основи (умовно назовемо цей компонент морфемою *C*), буде родовим стосовно поняття, вираженого всією основою *A*, (порівняй *coat* («пальто») і *furcoat* («хутряне пальто»).

Основи *B* відзначаються деякою різноманітністю співвідношення між поняттям, вираженим значенням основи, і значенням її структурних елементів. Між другим компонентом основи *A* (тобто морфемою *C*) і суфіксом (назовемо його морфемою *D*) основи *B* існує деякий паралелізм. Він полягає в тому, що поняття, яке виражає суфікс, виступає як родово стосовно поняття, що його виражає уся основа *B*. Це стосується більшості суфіксальних морфем, зокрема у сучасній англійській мові, як, наприклад, в основах *electronics*, *insecticide*, *planetoid*, *mouthful*, *motorcade*, *Shakespearean*, *sememe*.

Як цілком доречно відмічає Е. Ф. Скороходько, «з точки зору семантики суфікс відрізняється від другої основи (морфема *С.—Р. 3.*) складного слова лише більшим обсягом значення» [10, 13]. Це і зрозуміло, тому що суфіксальна морфема переважно виражає абстраговані, найбільш загальні поняття, як, наприклад, агентивність (суфікси *-or, -ate, -ary, -ist* та інші), дію (суфікси *-ance, -ion, -ment* та інші), теорію, вчення (суфікси *-ism, -ics*), якість (суфікси *-hood, -ness, -ity, -acy*) і т. п.

Зміна обсягу поняття в залежності від специфіки морфемної структури основи може відбуватись і в протилежному напрямі, тобто звужуватись. Це має місце, зокрема, в основах *В* з суфіксами з вузьким модулюючим значенням. В складі основи *В* вони таким чином впливають на її семему, що закріплене в ній поняття звужується в обсязі (при цьому закономірно збільшується його зміст) [11, 284]. До цієї групи належать, зокрема, зменшувальні суфікси *-ette, -let, -ock, -ie, -kin, -ish* та пекоративні *-aster* і *-ling*, як, наприклад, в *storiette, booklet, hillock, shirtie, lambkin, boyish, poetaster, professorling*. Отже, в даному разі, суфіксальна морфема має лише модулююче значення. Уточнюючи значення кореневої морфemi, суфікс тим самим звужує обсяг поняття, яке виражає основа *В*. Значення словарної одиниці при цьому не змінюється.

Мінімальні зміни концептуального значення (точніше, його предметно-логічної співвідносності) і обсягу та класу поняття спостерігаються при наявності в складі основи *В* транспонуючого суфікса з субстантивуючим (адвербалізуючим, ад'єктивізуючим або вербалізуючим) значенням, порівняй, наприклад, *explain* («пояснювати»): *explanation* («пояснення»), *father* («батько»): *fatherly* («батьківський»), *threat* («погроза»): *threaten* («загрожувати»), *beautiful* («прекрасний»): *beautifully* («прекрасно»).

Питання про відношення між поняттям і значенням слова є надзвичайно складним і багатоаспектним. Поняття не існує відокремлено, відірвано від значення, як не існує мислення без мови. Але це ще не означає їх простої тотожності. Тому при дослідженні проблеми необхідно, очевидно, враховувати всі можливі її аспекти, починаючи від сфер поширення чи функціонування поняття і значення слова, їх історичного формування і розвитку, їх структури і закінчуючи взаємозв'язком між характером, типом поняття, значення і специфікою структурних елементів означувального (основи).

Краткое содержание

В статье рассматривается соотношение значения слова и выражаемого им понятия в аспекте специфики их структуры. Такой подход является достаточно дифференцированным для поиска точек их соприкосновения и, наоборот, точек расхождения, различия

Под углом зрения взаимосвязи, взаимовлияния и единства понятия и значения, на взгляд автора, представляет научный интерес известная зависимость между значением и понятием, с одной стороны, и морфемной структурой основы — с другой. В двуморфемных основах типа «сложное слово» и типа «суффиксальный дериватив» можно наблюдать сдвиги объема понятия при изменении значения, обусловленные семантической спецификой и дистрибуцией составляющих основу морфем.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. И. Ленин. Философские тетради. М., 1947.
2. Л. О. Резников. Гносеологические вопросы семантики. Л., 1964.
3. Е. М. Галкина-Федорук. Понятие и слово. М., 1956.
4. Л. О. Резников. Понятие и слово. Л., 1958.
5. В. А. Звегинцев. Семасиология. М., 1957.
6. И. Р. Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
7. М. Д. Степанова. Методы синхронного анализа лексики. М., 1968.
8. С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965.
9. Ю. С. Степанов. Основы языкознания. М., 1966.
10. Э. Ф. Скороходько. Вопросы теории английского словообразования и ее применение к машинному переводу. К., 1964.
11. Н. И. Кондаков. Логика. М., 1954.

ОБ'ЄКТИВНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СОВІСТІ ОСОБИСТОСТІ

Питання про місце і роль об'єктивного в формуванні і вихованні совісті особистості — одне з найбільш складних питань етики. У певній мірі це пояснюється тим, що совість на поверхні суспільного життя проявляється як винятково суб'єктивне особистості, яке нібито не зумовлене будь-якими зовнішніми причинами. Цим, звичайно, користуються найрізноманітніші ідеалістичні філософські школи. Відомо, що ідеалісти всіх напрямків і відтінків, заперечуючи зумовленість совісті об'єктивними, реально існуючими суспільними відносинами, прагнуть поставити її за межі суспільного життя, тлумачити як щось надприродне, що живе в людині. Так, Кант твердив, що «кожна людина, як моральна істота, має в собі совість від народження...» [7, 81]. Нічого принципово нового не сказали про природу її сутності совісті і представники сучасної ідеалістичної філософії. Екзистенціалістська ідеалістична філософія, наприклад, твердить, що совість людини не залежить від об'єктивних умов життя суспільства, що вона є проявом тільки внутрішнього особистості. Так, один з основоположників екзистенціалізму Хайдеггер розглядає совість як поклик існування, тобто індивідуального буття особи. В совісті кличе «...замкнуте в особі, кинуте в ніщо існування... Зміст поклику совісті заключається в заклику до себе самого...» [8, 159—160]. Отже, Хайдеггер не пов'язує совість з соціальними умовами життя особистості, а розглядає її як щось самостійне, тільки її внутрішнє.

На противагу цій точці зору представники неотомістської ідеалістичної філософії намагаються довести, що джерело совісті, як і моралі взагалі — в розумові бога. На позиціях заперечення об'єктивних джерел совісті стоїть також неопозитивістська і ряд інших філософських течій. Таким чином, однією з характерних рис усіх ідеалістичних течій і напрямків є відривання совісті особи від соціального середовища, в якому вона живе, прагнення видати совість за щось непізнане, таємниче, нерозгадане. Джерело совісті вбачається або в об'єктивній ідеї, розумові бога (об'єктивний ідеалізм), або в чисто суб'єктивному, ідеальному людського «я», не пов'язаному з об'єктивними, со-

ціальними відносинами людей (суб'єктивний ідеалізм). Хибність ідеалістичних трактувань сутності категорії совісті завважили ще передові представники домарксистської матеріалістичної філософії. «Голос моєї совісті,— писав Л. Фейербах,— не самотійний голос, це не голос, що лунає із голубого ефіру неба, або чудовим шляхом самозародження виник із самого себе, він лише відлуння від хворобливого крику людини, яка, ображаючи іншого, ображає саму себе... Я картаю себе тільки в тому, в чім картає мене інший...» [10, 630]. Але Фейербах, як і інші представники домарксистської філософії, не зміг до кінця розкрити соціальну природу совісті, її обумовленість соціально-економічними відносинами того чи іншого суспільства, тому що він і людину взагалі бачив тільки як абстрактну, родову істоту.

Наукове обґрунтування і визначення категорії совісті вперше дано марксизмом. Совість в марксистській літературі трактується як усвідомлення (розуміння, почуття) моральної відповідальності людини за свою поведінку стосовно інших людей, суспільства (класу) [11, 411], як моральна самооцінка і самоконтроль власної поведінки з точки зору норм моралі даного суспільства [5, 155], [9, 165]. Це свідчить про те, що визначення категорії совісті, які дані в нашій літературі, наголошують на її соціальній суті, на тому, що вона зумовлена соціально-економічними відносинами суспільства. В цих положеннях висловлена глибока об'єктивна закономірність, згідно з якою і мораль в цілому, і совість особистості зокрема, обумовлюються соціально-економічними відносинами суспільства. Адже совість не є щось самотійне і відокремлене від особи, а прояв її суб'єктивності, індивідуальності. Оскільки людина є продуктом суспільства, «...сукупність усіх суспільних відносин...» [2, 3], то совість, як вираження її свідомості і зокрема самосвідомості, її почуттів, не може бути чимось іншим, як відображенням даних суспільних відносин. Так само як «сутність «окремої особистості» становить не її борода, не кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість [1, 228], так і сутність совісті особистості визначається перш за все не її індивідуальними особливостями і рисами (хоча останні мають також значення), а об'єктивним соціальним змістом.

Обумовленість совісті особи об'єктивним змістом була підмічена свого часу ще Гегелем. Він писав, що справжня совість є умонастрій воліти того, що в особі і для себе є добро. Тому вона володіє непорушними основоположеннями, які є для неї самі по собі об'єктивні визначення і обов'язки. Відмінна від останніх, від свого змісту, від істини, вона є лише формальна сторона вольової діяльності, яка в якості даної волі не володіє ніяким, властивим їй, змістом. Але об'єктивна система цих основоположень та обов'язків і поєднання з нею суб'єктивного ведення дається лише точкою зору моралі [6, 155—156]. Гегель,

таким чином, розглядає совість у її зв'язку з мораллю суспільства, як її прояв. Адже воліти того, що в особі і для себе є добро, совість особи може лише тоді, коли є якийсь критерій добра, коли в суспільстві склалися моральні норми поведінки його членів, виходячи з яких совість може судити про вчинки даної конкретної людини. Слід, проте, мати на увазі, що гегелівська точка зору ґрунтується врешті-решт на ідеалістичній основі. Адже він суспільство взагалі і мораль зокрема розглядає як прояв абсолютної ідеї. Але сама постановка питання про обумовленість совісті нормами моралі суспільства, об'єктивним змістом означає крок вперед на шляху розкриття сутності совісті. Проте довести цю проблему до логічного кінця, розкрити соціальну сутність совісті, показати її обумовленість в антагоністичному суспільстві його класовим характером Гегель, звичайно, не міг. Підкреслюючи можливість конфлікту між совістю особи і мораллю даного суспільства, він не розкрив його соціальних причин, а лише твердив: «Як більш загальна історична формація, наприклад, *що шукає в собі самому* і знає і визначає із себе, що є право і добро, появляється в ті історичні епохи (у Сократа, у стоїків тощо), коли те, що вважається правим і добрим, в дійсності і правах не може задовольнити волю кращих людей. Коли наявний світ свободи зрадив цій волі, вона вже не знаходить себе в обов'язках, які користуються визнанням, і змушена намагатися знайти гармонію, що загублена в світі дійсності, лише в ідеальній глибині внутрішнього голосу» [6, 157].

Та чи зможе вона знайти цю гармонію в глибині внутрішнього голосу? Звичайно, ні. Адже внутрішній голос протестує проти існуючих понять про добре і справедливе не сам по собі, не в силу якихось таємничих внутрішніх імпульсів, а в силу того, що в об'єктивній дійсності уже з'явилися або з'являються такі матеріальні, економічні відносини суспільства, а відповідно їм і моральні норми, і принципи, погляди й ідеї, які краще відповідають інтересам особи, стосовно її положення і місця в системі суспільно-економічних відносин. Поняття про справедливе і добре набирає нового змісту не в силу сліпого внутрішнього побудження, а завдяки впливові зовнішнього, об'єктивного, завдяки тим змінам, що відбуваються у суспільному житті, в економічних і в ідеологічних відносинах людей. Дисгармонія між совістю особи і моральними нормами суспільства наступила тому, що поняття про справедливе і добре, яке склалось у суспільстві, вже застаріло. Совість особистості більше не може його брати за критерій оцінки власних вчинків, бо з'явився новий критерій. Звичайно, щоб розв'язати цю суперечність, індивідові потрібен не дозвіл «...тікати від дійсності і відступати в царину внутрішнього духовного життя...» [8, 158], як рекомендує Гегель, щоб знайти там справедливе і добре, а треба йому

шукати ключ до її розв'язання в самому суспільному житті. Відступ від цього принципу призводить до усунення об'єктивного критерію совісті, а значить, порушення принципу наукового підходу до розв'язання цієї проблеми. Гегель не бачив або не хотів бачити тих реальних відносин, які породжували дисгармонію між совістю особистості і поняттям про справедливе і добре в моралі даного суспільства.

К. Маркс переступив цей неприступний для Гегеля, як і для всієї домарксистської філософії, бар'єр і розкрив соціальну сутність совісті, її класовий характер в антагоністичному суспільстві. Він показав, що совість особистості треба розглядати як соціальне явище, зумовлене суспільними відносинами. А оскільки в класовому суспільстві суспільні відносини мають класовий характер, то совість особи не може не відбивати класового характеру цих відносин. У республіканця, писав він, інша совість, ніж у рояліста, у імущого — інша, ніж у неімущого [3, 136].

Отже, об'єктивними джерелами совісті виступає вся система суспільних відносин, всі ті соціальні умови, в яких живе і діє особистість. Зокрема, до об'єктивних джерел совісті особистості необхідно, на наш погляд, віднести: а) матеріальні, економічні відносини людей даного суспільства; б) ідеологічні відносини, які склалися в суспільстві як прояв економічних (виробничих) відносин. До них, перш за все, відносяться політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні тощо; в) відносини між класами, націями і т. д. як вираження сукупності суспільних відносин, у яких поєднуються елементи відносин матеріальних й ідеологічних; г) проявом ідеологічних суспільних відносин, суспільної свідомості в цілому, виступає громадська думка, якій належить досить значна роль у формуванні совісті особистості, бо вона стоїть на сторожі моралі суспільства (класу, соціальної групи); д) до об'єктивних джерел совісті слід віднести також особисті стосунки людей, зокрема сімейні, побутові та інші.

Однак, треба зауважити, що серед усіх суспільних відносин провідне місце належить економічним виробничим відносинам. Ними врешті зумовлюються і всі інші суспільні відносини. Але сам по собі перелік об'єктивних джерел формування і прояву совісті ще, звичайно, не вирішує поставленої проблеми. Адже добре відомо, що в суспільстві за тих чи інших конкретних соціальних умов життя людей, які виступають в своїй сукупності об'єктивним джерелом формування особистості та її совісті, остання проявляється у різних людей по-різному. Тотожні своїм характером вчинки схвалюються совістю одних і засуджуються совістю інших. Так, докори совісті не турбують експлуататора від того, що внаслідок жорстокої експлуатації зростає смертність, каліцтво робітників на його підприємстві. «...У багатих фабрикантів, — пише Ф. Енгельс, — еластична совість, і через те, що зачухне на одну дитину більше чи менше, душа пієтиста ще

не попаде в пекло, особливо коли ця душа шonedілі по два рази буває в церкві» [1, 424]. Чи не суперечать ці думки попередньому висновкові про те, що совість особистості є своєрідним специфічним відображенням суспільного буття, економічних, а відповідно до них й інших суспільних відносин? Ні, звичайно. Совість особистості зумовлена об'єктивним, тобто сукупністю всіх сторін суспільних відносин.

Проте останні у кожної людини, у її совісті будуть, безперечно, проявлятися неоднаково. В ній знайдуть відповідний відбиток не всі сторони суспільного життя, його соціальних відносин, а лише ті, що виступають як її об'єктивний зміст. Критерієм совісті особи при оцінці її вчинків, дій будуть такі моральні норми і принципи, такі поняття про добро і справедливість тощо, які виражають її об'єктивний зміст. Ще Гегель зазначав, що коли самосвідомість особистості досягла свого формального права оцінювати її вчинки, «...все залежить від того, який характер того змісту, що вона собі його дає» [6, 157—158]. Але Гегель обходить питання про те, чим зумовлений вибір відповідною особою того чи іншого змісту, та й взагалі в домарксистській філософії цю проблему ніхто розв'язати не міг.

Тільки марксистське матеріалістичне розуміння історичного процесу дало можливість підійти до її розв'язання з наукових позицій. Виділення з усієї сукупності суспільних відносин відносин економічних, виробничих, як головних, дало Марксу можливість розкрити закономірність історичного процесу, обумовленість суспільного життя, всіх суспільних відносин економічними, матеріальними відносинами, пізнати суть класових антагоністичних суперечностей. Ці марксистські положення є визначальними і при висвітленні даної проблеми. Об'єктивний зміст совісті особистості не може бути чимось іншим, ніж відображенням суспільних відносин даного суспільства. Але оскільки в класовому антагоністичному суспільстві різні класи і соціальні групи займають неоднакове місце в системі економічних й інших суспільних відносин, то вони будуть відображати суспільні, і, перш за все, економічні, виробничі відносини по-різному, відповідно до їх місця в цій системі. Природно, що і совість особистості буде, як правило, виступати віддзеркаленням позиції класу (соціальної групи), до якої належить дана особистість.

Беручи до уваги, що «економічні відносини кожного даного суспільства проявляються як інтереси» [5, 271], то цілком природно, що суспільні і, перш за все, економічні інтереси складають об'єктивну основу дій і вчинків особи. Суспільний інтерес зумовлює мотиви поведінки особистості, вибір нею того чи іншого вчинку. Совість як моральна самооцінка поведінки і вчинків особистості також не може не відображати цього об'єктивного процесу. Проте відображати його вона буде не взагалі, а сто-

совно інтересів того класу, до якого належить або з яким пов'язана цими інтересами дана особистість.

Поряд з проявом у діях і вчинках особи суспільних інтересів у них також знайдуть відповідне виявлення і особисті її інтереси, які хоч і зумовлені першими, але не зводяться до них. На особисті інтереси людини значний вплив будуть мати конкретні соціальні обставини, за яких вона живе. В них знайдуть відображення сімейні, побутові та інші особисті стосунки людей як індивідів. Безсумнівно, що і совість людини, як прояв її свідомості та почуттів, зазнає їх впливу. На основі цього правомірно зробити висновок, що совість особи при оцінці її вчинків і дій виступатиме як прояв і відображення соціального, об'єктивного.

Самосвідомість особи, її совість, беручи за критерій оцінки той чи інший зміст, базуватиметься не на якихось внутрішніх нерозгаданих імпульсах і не на інтуїції, як твердять ідеалісти. Ні. Зміст совісті особистості зумовлюється соціальним життям, і перш за все тим місцем і становищем, яке займає особа в системі суспільних і зокрема економічних, класових відносин. За критерій оцінки вчинків і дій особистості, її намірів совість братиме певний об'єктивний зміст. Вона не відмовиться від нього, не замінить іншим, не зрадить йому до того часу, поки соціально-економічні умови її життя, її місце і становище в системі суспільних і зокрема виробничих, класових відносин не змусять особу, її самосвідомість шукати іншого змісту. Цим, звичайно, ми не применшуємо значення суб'єктивного в совісті, а лише підкреслюємо домінуючу роль об'єктивного в формуванні совісті особи. Соціальне життя людей як сукупність суспільних відносин — ось що виступає джерелом змісту совісті людини.

Зміна суспільних відносин, викликана змінами в розвитку продуктивних сил, а відповідно і виробничих відносин, веде до змін у суспільній і індивідуальній свідомості і самосвідомості людини, до формування нового змісту совісті. Проте треба мати на увазі, що відмова людини від своїх переконань, від змісту своєї совісті і вибір нового змісту — процес складний і тривалий. Мине немало часу, поки особистість, її самосвідомість підніметься до розуміння і переконання в справедливості нового, але закономірність цього процесу безсумнівна.

Наростаючий конфлікт у сучасному буржуазному суспільстві між совістю мільйонів індивідів і буржуазною мораллю є проявом конфлікту між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення, вираженням і проявом антагонізму класів, що зумовлений антагоністичними виробничими відносинами. Цей конфлікт засвідчує порушення гармоній між поняттям про добро і справедливість, висловлені в буржуазній моралі, і вимогами совісті особи. Проте ця гармонія поруши-

лась не тому, що особа знайшла в глибині внутрішнього голосу щось краще порівняно з нормами буржуазної моралі, а внаслідок змін у суспільному житті. Загострення загальної кризи капіталізму, яке проявляється в загостренні всіх суспільних відносин, всіх класових суперечностей,— ось справжня причина кризи буржуазної моралі і совісті особи.

Дисгармонія між буржуазною мораллю і совістю мільйонів людей капіталістичного світу наступила тому, що норми і принципи цієї моралі більш не вдовольняють їх, людина відмовляється брати ці норми й принципи за критерій оцінки своїх дій і вчинків. Зміст її совісті, який задовольняв її учора, нині живить себе.

Об'єктивний характер суспільного розвитку, виражений в успіхах соціалістичного ладу, в розмаху і перемозі національно-визвольного руху, в дальшому загостренні суперечностей між працею і капіталом, між купкою монополістів та абсолютною більшістю трудящих, похитнув віру в ідеї, моральні підвалини буржуазного світу.

В суспільному житті планети з'явився новий, прогресивний еталон людського розвитку — передові ідеї соціалізму, новий суспільний лад, що базується на соціалістичних виробничих відносинах. Мільйони трудящих капіталістичних країн пройнялись новими, комуністичними ідеями. Їх самосвідомість піднялась до рівня, який дав їм можливість зробити переоцінку ставлення до явищ і подій суспільного життя. Суб'єктивна самосвідомість відкинула старі погляди і взяла за об'єктивний зміст совісті нові елементи, зумовлені суспільним життям, місцем і становищем особи в системі суспільних відносин. Відмова багатьох американських солдатів вести брудну війну у В'єтнамі — яскравий вияв пробудження совісті, доказ про відмову людини від існуючих моральних принципів капіталістичної моралі. Об'єктивним змістом їх совісті стають нові моральні принципи і норми, які зіткнулися в конфлікті з буржуазними моральними принципами і нормами.

Принципово інший характер взаємозв'язку між мораллю і совістю особи в соціалістичному суспільстві, де нема антагоністичних суперечностей між суспільством і особистістю, відсутній антагонізм між суспільними і особистими інтересами. В суспільних інтересах, які базуються на соціалістичних виробничих відносинах і передовій, марксистсько-ленінській ідеології, відбиваються і особисті інтереси людини. В міру дальшого розвитку соціалістичного суспільства все ширше і повніше буде проявлятися гармонія між суспільними і особистими інтересами. Внаслідок цього в соціалістичному суспільстві створено широкі об'єктивні умови для формування нового типу особистості, а відповідно — і виховання її совісті. У своїй основі совість радянських людей за своїм об'єктивним змістом відмінна від совісті особистості антагоністичних суспільств, бо вона ґрунтується на

нових суспільних відносинах, новій, комуністичній ідеології та моралі. Однак це ще не означає, що в нашому соціалістичному суспільстві совість кожної особистості піднялась до його вимог, що вже відпала необхідність в інших регуляторах взаємин між людьми.

Виховання совісті членів соціалістичного суспільства — процес, що обумовлюється не тільки соціалістичними виробничими відносинами, а й ідейним гарту, моральною зрілістю, підвищенням самосвідомості членів суспільства. Наявність нових об'єктивних джерел формування і виховання совісті членів соціалістичного суспільства ще далеко не вичерпує проблеми підвищення совісті кожної людини до вимог морального кодексу будівників комунізму. Для цього необхідно, щоб об'єктивні джерела, якими виступають всі суспільні відносини в їх сукупності, знайшли прояв у свідомості особистості, щоб кожний член нашого суспільства піднявся до такого рівня духовної зрілості і самосвідомості, який дав би йому можливість увібрати в якості об'єктивного змісту совісті все багатство і глибину моральних норм та принципів соціалістичного суспільства, щоб принципи і норми нашої моралі стали власною потребою, нормою життя, безперервно діючим регулятором відносин між людьми для кожної особистості.

Ось чому Комуністична партія такого винятково великого значення надає роботі по комуністичному вихованню кожного члена нашого суспільства. Адже об'єктивне виступає в совісті особи не безпосередньо, а переломлюючись через суб'єктивність особистості. Суб'єктивні риси особистості, тобто рівень і характер свідомості і самосвідомості, чуттєво-емоційні сторони характеру, суспільно-виробничий і громадсько-політичний досвід, як прояв її способу життя тощо будуть відігравати в прояві совісті неабияку роль.

Суб'єктивні, індивідуальні риси особистості накладають відповідний відбиток на форму прояву совісті. Формування об'єктивного змісту совісті обумовлено, як відомо, не лише об'єктивними джерелами її, але також суб'єктивними рисами самої особистості. Але ця проблема, тобто проблема висвітлення ролі і місця суб'єктивного в совісті особи, виходить за межі статті. Необхідно лише підкреслити, що суб'єктивні риси і особливості особистості зрештою самі обумовлені об'єктивним, вони є продуктом суспільних відносин, як і особливості в цілому. А це означає, що формування і виховання совісті членів соціалістичного суспільства обумовлене сукупністю всіх суспільних відносин, всією системою ідейно-виховного процесу, всім способом життя радянських людей. Закономірний, об'єктивний процес розвитку соціалістичного суспільства, його переходу до комунізму створює умови для неперервного росту і розквіту особи, формування і виховання її совісті.

Краткое содержание

В статье рассматривается одна из актуальных проблем этики — проблема о месте и роли объективных, социально-экономических условий в формировании совести личности. Подвергая критике идеалистические буржуазные концепции сущности совести, автор излагает марксистское положение о социальной сущности совести, об объективных источниках ее формирования. Значительное внимание уделено вопросу о характере проявления объективных источников совести в субъективной форме совести той или иной личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8.
5. Л. М. Архангельский. Категории марксистской этики. М., 1963.
6. Гегель. Соч., т. VII.
7. И. Кант. О педагогике. М., 1896.
8. Т. Шварц. От Шопенгауэра к Хайдеггеру. М., 1964.
9. А. Ф. Шнишкин. Основы марксистской этики. М., 1961.
10. Л. Фейербах. Избранные произведения. М., 1955, т. 1.
11. Е. Г. Федоренко. Основы марксистско-ленинской этики. К., 1965.

ПРО ДІАЛЕКТИКУ НЕОБХІДНОЇ І ДОДАТКОВОЇ ПРАЦІ

Дослідивши властиві буржуазному ладу відносини між робітниками і капіталістами, що зовні виступають як взаємини двох рівноправних товаровласників, К. Маркс відкрив за цією ілюзорною рівноправністю суть капіталістичної експлуатації. Він виявив приховуване заробітною платою роздвоєння праці найманих робітників на необхідну і додаткову. Перша частина затрачається на відтворення вартості життєвих засобів, потрібних для збереження робочої сили в діяльному стані. Маркс назвав цю частину «необхідною для робітників тому, що вона незалежна від суспільної форми їх праці. Необхідною для капіталу і капіталістичного світу тому, що постійне існування робітника є їх базисом» [2, 212—213]. Протягом другої частини процесу праці робітник утворює додаткову вартість, яка вабить капіталіста всією принадою створення прибутку.

К. Маркс в «Капіталі» вказував на форми привласнення додаткового продукту як критерій розрізнення економічних формацій. Тільки тією формою, в якій ця додаткова праця видається з безпосереднього виробника, з робітника, відрізняються економічні формації суспільства, наприклад суспільство, побудоване на рабстві, від суспільства найманої праці [2, 213].

Оскільки Маркс не писав систематичного курсу політичної економії, остільки в різних частинах свого наукового твору він у різних аспектах розглядає проблему необхідної і додаткової праці і тому формулює положення, які можуть виглядати як взаємовиключні. Так, у першому томі читаємо, що усунення капіталістичної форми виробництва дасть змогу обмежити робочий день необхідною працею [2, 498], рамки якої все ж повинні бути розширені, по-перше, в силу зростання життєвих потреб робітника і, по-друге, за рахунок долучення до неї частини додаткової праці, яка потрібна для утворення суспільного фонду резервів і нагородження. Цим зумовлюються уявлення, ніби, на думку Маркса, після усунення капіталістичних відносин зникає додаткова праця. Проте Марксу належить і таке формулювання: «Додаткова праця, взагалі, як праця понад міру даних потреб, завжди повинна існувати» [3, 354]. А це означає, що

робочий день ніколи не може бути обмежений рамками необхідної праці.

Вважаючи ці положення непримиренними, О. Вікентьев твердить, що правильним є лише перше положення, а друге він пояснював особливостями Марксової термінології [5, 146]. Хоч такий підхід до Марксової спадщини не дістав підтримки, однак переслідуваний ним висновок, що при соціалізмі вся праця і весь суспільний продукт є необхідними — досить поширений. Це виявляється у твердженні, що поруч із заробітною платою формою необхідного продукту є суспільні фонди споживання.

Віддавати перевагу одним положенням Маркса перед іншими і не брати їх до уваги при аналізі соціалістичних виробничих відносин — значить не лише неповажно поставитись до цілісності Марксової теорії, а й знехтувати ленінським положенням про конкретність істини, про необхідність історичного підходу до суспільних явищ.

Коли з цих позицій підійти до передбачення Маркса про обмеження робочого дня після усунення капіталістичної форми виробництва необхідною працею, то треба, ми вважаємо, звачити на таке.

По-перше, ця думка висловлена в першому томі «Капіталу», виданому у 1867 р., отже, беззастережне застосування її до соціалізму неправомірне, оскільки розмежування двох фаз комуністичної формації дано лише в 1875 р. у «Критиці Готської програми».

По-друге, даний прогноз Маркса тісно пов'язаний з уявленнями основоположників марксизму про одночасність перемоги соціалістичної революції в найбільш розвинених країнах. У такому разі соціалістичному світові протистояв би економічно і політично послаблений світ експлуатації. Перемога соціалізму була б остаточною, а його торжество у світовому масштабі вирішене наперед, що виключало б необхідність підтримувати військовою могутністю мирне співіснування і економічне змагання. Зрозуміло, що рамки необхідної праці тоді могли б одразу ж розширитись.

По-третє, положення про обмеження робочого дня необхідною працею може бути застосоване в практиці ідеологічної роботи для характеристики соціальних завоювань першої фази комунізму, оскільки тут додатковий продукт не виражає відносин експлуатації і йде трудящим і лише їм. У господарюванні ж необхідно враховувати наявність різних інтересів при розподілі національного доходу на фонд нагромадження і споживання, а останнього — на оплату за працею і суспільні фонди споживання. Нехтування цими пропорціями, їх порушення на практиці веде до приниження ролі матеріального стимулювання праці, отже, до зниження ефективності суспільного виробництва.

Саме ці обставини дозволяють твердити, що при соціалізмі зберігається об'єктивний поділ праці на необхідну і додаткову. Остання є джерелом нагромадження і суспільних фондів споживання. У статистиків ЦСУ СРСР з цього приводу немає сумнівів¹, тоді як деякі економісти заперечують визнання додаткового продукту джерелом суспільних фондів споживання. Вони виходять з уявлення, що в іншому разі неминучим нібито буде висновок про «поглинання» додатковою працею необхідної в процесі переходу до комуністичного суспільства і властивого йому розподілу. Але подібна недіалектична позиція дозволяє, з другого боку, говорити про «розчинення» додаткової праці в необхідній, якщо до її складу буде включено частину теперішньої додаткової праці, саме тієї праці, що потрібна для утворення суспільного запасного фонду і фонду нагромадження [2, 498].

Так, при ближчому розгляді цього заперечення проти визнання додаткового продукту джерелом суспільних фондів споживання при соціалізмі виявляється типова метафізична суперечність. Якщо при комунізмі вся праця буде необхідною, тоді як же бути з положенням Маркса, що додаткова праця як надлишок понад міру даних потреб, завжди повинна існувати; або, навпаки, вся праця стане додатковою, а куди ж подінеться необхідна, яка незалежна від суспільної форми, тобто також завжди повинна існувати?

Лише марксистська діалектика дає вирішення цієї суперечності понять. Роздвоєння праці на необхідну і додаткову, отже, й існування категорій необхідного і додаткового продукту є історичним явищем, породженим таким підвищенням продуктивності праці, яке дозволило обмежити час, необхідний для створення засобів існування виробника, частиною робочого дня.

Правда, дехто вважає, нібито в умовах первісного суспільства при низькому рівні виробництва вже існувала необхідна праця і її продукт, бо люди відтворювали себе. Думати так — значить підходити до суспільних явищ з біологічних позицій, адже праця, що зводилась до збирання рослинної поживи і випадкового полювання, становила собою такий же природний процес життя, як збирання поживи і полювання у ведмедя, мавпи й інших біологічних об'єктів. Цей процес життєдіяльності людини, яка тільки ще виривається з царства тваринного світу, не відокремлювався від будь-яких інших видів діяльності, бо останні ще не існували, і був у своїй суті єдиним, не виражаючи

¹ В коментаріях до структури валового суспільного продукту, обчисленої за даними міжгалузевого балансу за 1966 р., в якому 21,7% становив додатковий продукт, читаємо: «В процесі дальшого розподілу і перерозподілу національного доходу частина додаткового продукту, як відомо, повертається трудящим і членам їх сімей у формі безплатного навчання, безплатної медичної допомоги, пенсій, стипендій та інших виплат і пільг за рахунок держави» [7, 112].

інших суперечностей, крім суперечності між примітивним людським суспільством і грізною оточуючою природою.

Поділ праці в суспільстві підвищив її продуктивність, дозволив створювати надлишок необхідних засобів існування безпосередніх працівників, але разом з тим породив і суспільні суперечності, пов'язані з привласненням і використанням цього надлишку. Адже вже з першого великого суспільного поділу праці, як вказував В. І. Ленін, виник перший класовий поділ суспільства на рабів і рабовласників.

Праця як єдиний природний процес життєдіяльності заперечується її розпаданням на необхідну і додаткову. Такий підхід до виникнення цих категорій відповідає діалектичній концепції, яка розглядає розвиток як єдність протилежностей (роздвоєння єдиного на взаємовиключаючі протилежності і взаємовідношення між ними) [4, 346].

Необхідна і додаткова частини праці відокремлюються і протистоять одна одній. Проте виражена цією відособленістю суперечність між експлуатованими, для яких умовою привласнення необхідного продукту стає безвідплатне віддавання додаткового продукту, і експлуататорами, що привласнюють цей додатковий продукт, є необхідним історичним ступенем розвитку виробництва і всього суспільства. В цьому розумінні Ф. Енгельс підкреслював, що без античного рабства не було б і сучасного соціалізму.

Уявлення, нібито необхідна праця може існувати без своєї протилежності — додаткової, суперечить діалектиці, яка довела, що всі полярні протилежності зумовлюються взагалі взаємодією обох протилежних полюсів, що роз'єднання і протиставлення цих полюсів існують лише в рамках їх взаємного зв'язку [1, 368]. Отже, спроба конструювати поняття 'необхідної праці' поза її зв'язком з додатковою може мати не більший успіх, ніж намагання перерізом магніту посередині одержати в одній половині тільки південний, а в другій — лише північний полюси.

В умовах експлуаторських формацій дві частини праці безпосереднього виробника перебувають в антагоністичному відношенні. Вся праця, затрачувана зверх необхідної для підтримання існування працівника та його сім'ї (цей останній елемент необхідної праці — сім'я — також історичний і з'являється лише після ліквідації рабства), набуває значення важкого тягара, який викликає додаткову затрату сил, знижує працездатність і тривалість життя, а тому породжує негативне ставлення до неї з боку суб'єкта праці.

Таке ставлення до додаткової праці не може зникнути одразу після ліквідації капіталістичних виробничих відносин. Встановлення соціалізму усуває антагонізм між необхідною і додатковою працею, але суперечність між ними залишається. Адже матеріально-технічна база, успадкована соціалізмом, ще недо-

статня для одночасного повного задоволення потреб і необхідного рівня нагромаджень — умови дальшого суспільного прогресу. Тому неминуче щось буде ущемлюватися. Історія дала соціалізові в умовах капіталістичного оточення лише одну можливість «вибору»: стримувати рівень зростання задоволення особистих потреб, здійснюючи нагромадження, без яких неможливе ні збереження соціалістичних завоювань, ні дальший їх розвиток і зміцнення, отже, й зростання добробуту. І хоч все утримуване з працівника як індивідуума повертається, врешті, йому ж як члену суспільства, тут зберігається економічна, соціальна і психологічна основа протиставлення необхідної праці (продукту) додатковій. Хоч би як добре розумів член суспільства необхідність витрат на розширення виробництва, оборону і т. п., вони неминуче в кожний даний момент протистоять рівню його особистого споживання.

Таким чином, залишки старого ставлення до необхідної і додаткової праці, відповідно й продукту, мають при соціалізмі об'єктивну основу. Їх ліквідація можлива лише з створенням матеріально-технічної бази, спроможної забезпечити повний достаток продуктів і їх розподіл за потребами. Якщо підходити до таких виробничих можливостей з мірилом теперішньої свідомості, то працівник мав би припинити трудову діяльність, коли її продукт створить для нього, як і кожного іншого, рівного йому в соціально-економічному відношенні трудівника, можливість задовольнити свої потреби. Але в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму зміниться і сама людина.

Працівник майбутнього — всебічно розвинена особа, людина з високим рівнем громадської свідомості, яка вбачає в праці не лише можливість для задоволення своїх життєвих потреб, а й спосіб самовираження, спосіб доведення свого суспільного значення як людини. Праця такої людини є творчість. А творчість не має меж, визначених рамками нормованого робочого часу. Вона становить суть всебічно розвиненої людини і забезпечити такий рівень продуктивності праці, який дозволить створювати значно більше продукту, ніж потрібно для повного задоволення потреб особи.

Для такої людини комуністичного майбутнього зникне економічна основа відособлення необхідного і додаткового продуктів, а праця знову перетвориться в природну форму життєдіяльності, але вже на вищому ступені. Так в процесі історичного розвитку відбудеться нове діалектичне заперечення. В. І. Ленін спеціально виділив у числі елементів діалектики пункти:

«...13) повторення у вищій стадії певних рис, властивостей etc. нижчої і

14) повернення нібито до старого
(заперечення)
(заперечення)» [4, 206].

Така трактовка розвитку людської праці лише відбиває той незаперечний для марксиста і підтверджуваний історією людства факт, що розвиток його йде від нижчої форми колективізму людей (первісного комунізму), через поділ на класи і боротьбу між ними, до вищої форми колективної єдності людей в комуністичному суспільстві, виробнича база якого забезпечує повний достаток продуктів і розподіл їх за потребами.

Нерідко посилаються на взяті поза контекстом слова Маркса «завжди є додаткова праця», як на доказ збереження при комунізмі додаткової і необхідної праці [6, 23]. Тому необхідно з'ясувати справжню позицію автора «Капіталу». В 51-му розділі третього тому «Відносини розподілу і виробничі відносини», з якого взято цей вислів, піддано критиці звичайне для буржуа уявлення, ніби відносини розподілу новоствореної вартості на зарплату, прибуток і ренту є відносинами, що впливають із законів людського виробництва взагалі. Згідно з цим поглядом, способи розподілу докапіталістичних суспільств тлумачаться як нерозвинені різновидності «природних» (буржуазних) відносин розподілу.

«В такому уявленні,— зауважує з цього приводу К. Маркс,— правильне лише одно: в будь-якому суспільному виробництві (наприклад, у індійських общинах, що природно склалися, або в комунізмі перуанців, який розвинувся більш штучно) завжди може бути проведена різниця між тією частиною праці, продукт якої входить у безпосереднє індивідуальне споживання виробників та членів їх сім'ї і,— залишаючи осторонь частину, що йде на продуктивне споживання,— другою частиною праці, яка завжди є додаткова праця, продукт якої завжди служить задоволенню загальних суспільних потреб, як би не розподілявся цей додатковий продукт і хто б не функціонував як представник цих суспільних потреб» [3, 412].

К. Маркс не випадково вживає тут слова «може бути проведена різниця», а не «існує різниця» між двома частинами праці. Це означає, що у виробництві, заснованому на суспільній власності на засоби виробництва і примітивно комуністичному розподілі, праця у своїй суті єдина, тобто частини праці, призначені для індивідуального споживання і для задоволення суспільних потреб, не протистоять одна одній.

Таким же буде становище і в майбутньому комуністичному суспільстві, перехід до якого не звільнить людство від суперечностей суспільного життя, але суперечності будуть іншими. Рушійною силою розвитку людства знову стане суперечність між людиною і природою, представленою не лише рамками нашої планети, а космічними просторами Всесвіту, що їх має освоювати і використовувати людина.

Краткое содержание

Правильное определение природы свойственных социализму форм распределения — заработной платы и общественных фондов потребления — требует анализа генезиса и судеб категорий необходимого и прибавочного продукта.

Необходимый и прибавочный труд (продукт) являются историческими категориями. В своей общественной сущности труд на первых ступенях первобытного строя был един и выражал противоречие лишь между человеком и природой. Раздвоение труда на необходимый и прибавочный означало отрицание этого единства и наполнило историю человечества борьбой субъектов производства и присвоения соответствующих частей продукта. Переход к высшей фазе коммунизма будет отрицанием отрицания, возвращающим труду его единство, но на высшем уровне развития человека и используемой им техники.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
5. А. Викентьев. К вопросу о необходимом и прибавочном труде при социализме.— «Вопросы экономики», 1960, № 10.
6. Г. Малярєнко. Про матеріальну основу суспільних фондів споживання.— «Економіка Радянської України», 1966, № 6.
7. Народное хозяйство СССР в 1967 году. Статистический ежегодник. М., 1968.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПЕРЕКОНАНОСТІ І ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Естетична оцінка вчинків, поведінки людини та складних суспільних явищ тісно пов'язана з моральними і політичними поглядами, переконаннями особи. Разом з тим моральні норми і принципи, політичні погляди лише тоді стають особистими переконаннями людини, керівництвом у дії, якщо вони неодноразово будуть пережиті людиною, якщо вони емоціонально і естетично закріплюються, зміцнюються. Саме тому естетичне виховання є важливою умовою формування політичних і моральних переконань; саме тому формування естетичних критеріїв прекрасного є важливою умовою виховання комуністичної переконаності.

Це добре розуміють наші ідеологічні противники. За допомогою радіопередач, кінофільмів, різних художніх виставок вони нав'язують нашій молоді свої смаки, буржуазні уявлення про влаштування побуту, стиль людської поведінки, гарне життя взагалі, роль мистецтва в житті людини.

Ці обставини вимагають розробки і здійснення програми естетичного виховання в школі з такою метою, щоб ця програма, охоплюючи навчальне і позакласне життя учня, а також його побут, була спрямована на вироблення у підлітків справжніх комуністичних критеріїв прекрасного в галузі праці, суспільної боротьби, побуту, людської поведінки, а також мистецтва.

Який же стан з організацією естетичного виховання в середній школі?

Ознайомившись з досвідом естетичного виховання в ряді шкіл м. Києва, а також з досвідом багатьох міських і сільських шкіл республіки шляхом бесід з учителями, можна відмітити, що, незважаючи на деякі цікаві форми роботи в цій галузі, ще рано говорити про наявність системи естетичного виховання. Більше того, в організації естетичного виховання в школі є ще значні недоробки. Найбільша з них — недооцінка ролі естетичного виховання в формуванні певного ідеалу, ідеалу досконалої особистості, в формуванні комуністичної переконаності.

Так, у ряді шкіл естетичне виховання зводиться до художньої освіти, бесід і лекцій про мистецтво, до організації художньої самодіяльності.

Не заперечуючи великого значення таких форм роботи, ми хочемо відмітити, що важливим чинником формування в дітей естетичних критеріїв поведінки є громадське життя школи. Педагогічний колектив і громадські організації повинні приділяти особливу увагу критеріям оцінки поведінки підлітка в школі і поза школою (йдеться про висування кращих на шкільну Дошку пошани, про оцінку поведінки учня на піонерських або комсомольських зборах, про замітку в стінгазеті, про відгук учителя) з тим, щоб піднести в очах підлітка естетичну цінність таких якостей, як почуття товариства, сміливість (незалежно від того, чи виявляється вона в захисті життя і честі товариша, чи в боротьбі з хуліганством, чи в захисті своїх переконань), відданість спільній справі, твердість у додержанні моральних правил, громадська активність, а також таких якостей, як фізична загартованість, спритність та ін.

Щодо організації художнього виховання дітей і підлітків, то в цій галузі спостерігається відсутність належної системи, необхідної послідовності, а в ряді випадків — і політичної цілеспрямованості. Ознайомлення школярів з кращими зразками гуманістичного, демократичного мистецтва різних народів, і передусім, з шедеврами національного мистецтва, з народною творчістю — кращий спосіб прищеплення їм імунітету проти згубного впливу реакційного мистецтва. Тим часом саме таким видам мистецтва, як архітектура, декоративно-прикладне мистецтво, народна творчість, дивним чином «не повезло»: дуже мало приділяється уваги в середній школі. Бесіди із старшими учнями, опитування за допомогою анкет дев'ятикласників ряду київських шкіл переконують у тому, що діти зовсім погано ознайомлені з архітектурою. Золоті ворота, древні стіни Софіївського собору не викликають у них ні емоцій, ні роздумів. Ніхто з анкетованих дев'ятикласників не міг назвати рік заснування Софіївського собору в м. Києві, і лише 38% з них правильно вказали століття — XI.

Існуюча система планування й організації естетичного виховання учнів не забезпечує формування в них стійких естетичних потреб, зокрема потреби у сприйнятті серйозних високоідейних форм мистецтва.

Показові в цьому відношенні результати опитування випускників одного з київських технічних вузів. Студенти однієї академічної групи (23 особи — приїжджі) виявили погану обізнаність з Києвом, його архітектурними і історичними пам'ятниками. До театрів вони ходили зрідка, вибір спектаклів був випадковий. Одна ж студентка за всі чотири роки навчання не відвідала жодного театру. Чотири студенти цієї групи ні разу не були в жодному з київських музеїв.

Ці факти свідчать про те, як пояснюють самі студенти, що стійкого інтересу до живопису, театру, поезії, до архітектури

і народної творчості ні сім'я, ні школа у них не виховали. Вони виявились просто не підготовленими до того, щоб сприймати й оцінювати культурні, естетичні цінності Києва. А вуз їм не допоміг.

Таким чином, саме в плануванні естетичного виховання в ряді шкіл не завжди передбачається цілеспрямована організація естетичного досвіду дітей, яка забезпечувала б формування в них потрібних нам критеріїв прекрасного, різнобічних і стійких естетичних інтересів і потреб.

Окремі і розрізнені лекції, бесіди, відвідування театру (без належної підготовки) призводять до того, що інколи юнаки і дівчата, які, наприклад, закінчують київські школи, мають погані уявлення про творчу своєрідність прославлених київських театрів, про творчі шляхи відомих майстрів української сцени, не завжди критично сприймають окремі явища реакційної буржуазної культури.

Головна причина такого становища, на наш погляд, полягає у відсутності чітко розробленої системи естетичної підготовки майбутніх учителів.

Життя з кожним роком висуває перед середньою школою нові завдання у формуванні загальної духовної культури юнацтва, політичної стійкості, комуністичної переконаності.

В цих умовах кожний молодий учитель повинен володіти сучасною методикою естетичного виховання, бути озброєним усім арсеналом емоціонально-естетичного впливу на почуття і погляди учнів, щоб цілеспрямовано організовувати естетичний досвід учнів, активно формувати їх естетичні почуття, смаки, уявлення про красу в житті і в мистецтві.

Для цього самі майбутні вчителі повинні мати високу естетичну культуру, в період навчання набути великий запас естетичних вражень і одержати чіткі уявлення про проблематику сучасної естетичної науки, гостру ідеологічну боротьбу між марксистською і буржуазною естетикою тощо.

Чи справляються педагогічні вузи республіки з таким важливим і складним завданням? Вивчення досвіду роботи ряду педагогічних інститутів та їх випускників у школі свідчить про те, що значна частина молодих учителів ще недостатньо володіє як теорією, так і методикою естетичного виховання.

Особливо слабку естетичну підготовку одержують випускники природничих і фізико-математичних факультетів. Теорія естетичного виховання на цих факультетах часто зводиться до 2—4 годин лекцій з курсу загальної педагогіки на тему «Естетичне виховання», а також до організації студентської художньої самодіяльності. Окремі бесіди про мистецтво інколи мають просвітительський характер. У бесідах про різні явища сучасного буржуазного мистецтва студенти цих факультетів виявили невміння вести суперечку, відсутність власної думки.

У важливій роботі з естетичної підготовки майбутніх учителів зустрічаються труднощі. Це, передусім, недостатня естетична підготовка абітурієнтів. Тому вузові необхідно ліквідувати прогалини в естетичній культурі колишніх учнів. У багатьох педагогічних інститутах республіки розробляються плани факультативних занять з естетики для перших-других курсів. Так, у Ніжинському педагогічному інституті заняття з історії мистецтва проводяться з студентами I—III курсів. У Київському педагогічному інституті кафедри філософії і психології розробили для студентів перших курсів план факультативного курсу «Основи естетичної культури», мета якого — організувати естетичний досвід студентів з перших днів їх навчання у вузі, зорієнтувати їх увагу на вивчення культурних цінностей Києва, ознайомити їх з естетичними принципами оформлення сучасного інтер'єра, з об'єктивними критеріями культури одягу вчителя, з естетикою поведінки.

Перешкоджає роботі по естетичному вихованню майбутніх учителів слабка координація діяльності таких кафедр, як педагогіки, психології, філософії, а також літературознавчих кафедр, кафедр музики і співів та ін. Це призводить до того, що, працюючи з одними і тими ж студентами, викладачі різних кафедр або частково дублюють один одного або дещо по-різному висвітлюють такі питання, як природа прекрасного, об'єктивні критерії естетичної оцінки, соціальні функції мистецтва і т. д.

Повчальний досвід роботи кафедр по естетичному вихованню студентів (кафедра педагогіки Чернігівського, кафедра педагогіки і психології Ніжинського, кафедра методики фізики Харківського, кафедри філософії, психології Київського педагогічних інститутів та ін.) недостатньо вивчається і узагальнюється як у педагогічних вузах, так і в цілому в республіці.

Багато цікавого і корисного можна запозичити у Московському педагогічному інституті ім. В. І. Леніна, де створено на громадських засадах методичну раду по естетичному вихованню студентів з представників провідних кафедр. Її завдання — координувати роботу всіх кафедр інституту, вивчати й узагальнювати їх досвід з естетичного виховання студентів, готувати науково-методичні конференції викладачів, присвячені теоретичним і методичним питанням естетичного виховання у вищій школі.

Враховуючи недостатню розробку питань вузівської педагогіки, ми вважаємо, що створення таких методичних рад було б дуже доцільним і в наших вузах.

Особливу увагу в естетичній підготовці майбутніх учителів необхідно приділяти філософському курсу «Основи марксистсько-ленінської естетики», за допомогою якого у студентів формуються марксистські погляди на природу естетичного, на роль естетичного ідеалу у практичній діяльності людей, на суть мистецтва, на мету і завдання естетичного виховання. Цей курс

одночасно повинен стати в педагогічних інститутах і теоретичною основою естетичного виховання.

Читаючи лекції даного курсу, викладачі повинні допомогти студентам розібратися у власних естетичних враженнях і переживаннях, осмислити їх, озброїти майбутніх педагогів дійсними критеріями прекрасного і потворного, високого і низького, вульгарного в житті й мистецтві; тим самим цей теоретичний курс буде сприяти формуванню правильних естетичних поглядів, смаків, комуністичних ідеалів у майбутніх вихователів.

Для того щоб курс марксистсько-ленінської естетики виконав у педагогічному інституті таке важливе ідеологічне і методичне завдання, необхідні дві умови: щоб із факультативного курсу він став обов'язковим для всіх факультетів педагогічних інститутів. Це буде гарантією того, що кожний випускник педагогічного інституту прослухає курс (що тепер спостерігається не в усіх педагогічних інститутах); щоб було, нарешті, розроблено план і програму курсу «Основи марксистсько-ленінської естетики» для педагогічних інститутів з врахуванням специфічних завдань естетичної підготовки майбутніх учителів.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос о роли эстетического воспитания в формировании коммунистической убежденности и анализируются причины недостатков в области эстетического воспитания школьников. В связи с этим ставится вопрос об усовершенствовании процесса эстетической подготовки будущих учителей в педагогических вузах республики.

МЕТОД СХОДЖЕННЯ ВІД АБСТРАКТНОГО ДО КОНКРЕТНОГО І ПРОЦЕС НАВЧАННЯ

Методологічною основою усіх наук, в тому числі і педагогіки, є марксистсько-ленінська філософія. Важливу роль в науковому пізнанні відіграє метод сходження від абстрактного до конкретного. Успішне застосування цього методу до процесу навчання передбачає, крім інших передумов, правильне розуміння насамперед конкретного та абстрактного, як загальних форм мислення, і співвідношення логічного та історичного, як основи методу сходження. Зупинимось на цих питаннях стосовно до навчання.

Незважаючи на те, що проблема конкретного і абстрактного ґрунтовно висвітлена у філософській літературі, але в учбово-методичних працях, як про це вже справедливо говорилося у пресі, конкретне отожднюється з наочним, а абстрактне зводиться лише до відвернутого в думці [7].

Так як наочним виступають, звичайно, поодинокі речі, то конкретне в такому розумінні не виходить за рамки поодинокого. Але усяка поодинокі річ, як відомо, веде до загального, входить у певну систему взаємозв'язку багатьох речей. Виступає ж ця система перед нами у вигляді окремих, поодиноких речей, тобто абстрактно. Отже, усякий факт є абстрактним у своїй фрагментарній, наочній формі і в той же час конкретним у своїй сукупності з усіма фактами даної системи. А тому проблема абстрактного і конкретного у навчанні — це перш за все проблема переходу у вивченні від поодинокого явища до його внутрішнього зв'язку, закономірностей, переходу від простого, нерозвиненого — до складного, розвиненого. Отже, абстрактне і конкретне і в навчанні, а не лише у науковому пізнанні — це насамперед об'єктивні сторони речей, етапи їх розвитку. Якщо абстрактне тлумачити як тільки відвернуте в думці, а конкретне — як наочне, то названа проблема обмежується рамками відношення думки до окремого явища.

Розуміючи під конкретним наочне, дидакти з метою конкретизації знань пропонують учителям якомога більше застосовувати наочних прикладів. Однак наведення емпіричних фактів, безумовно, необхідне при засвоєнні знань, виясняє лише чуттєву основу цих знань, але не конкретизує їх.

Формування понять в методичних статтях обґрунтовується, головним чином, індуктивним методом Ф. Бекона. Насправді ж знання виникають на основі не лише емпіричних фактів, але й раніше засвоєних понять. Тому відношення абстрактного до конкретного у викладанні, — це відношення окремого поняття не лише до явища, але й до всієї сукупності понять про це явище. Таким чином, проблему конкретності знань у навчанні не можна вирішити тільки через застосування фактів. Наприклад, десятикласники, починаючи вивчати суспільствознавство, вже розуміють поняття «капіталістична експлуатація» в результаті вивчення історії. І скільки б ми не «конкретизували» його наочними прикладами, воно від цього не стає конкретнішим, бо під конкретністю понять в діалектичній логіці розуміється не чуттєва конкретність, не емпіричні ознаки, а логічні ознаки сукупності понять. Маркс говорив, що конкретне в мисленні є «синтез багатьох визначень» [1, 684]. Це значить, що конкретизація згаданого поняття на уроках суспільствознавства насправді полягає в його розвитку, збагаченні новими поняттями, такими, як «вартість», «додаткова вартість», «капітал» тощо. При цьому їх розвиток не замикається в чисто логічній сфері, а стикається з реальними фактами. Таким же способом від уроку до уроку, від теми до теми, від класу до класу розвиваються поняття при вивченні й інших предметів. Вони розвиваються не тільки шляхом руху від конкретного до абстрактного, але і від абстрактного, окремих, бідних за змістом понять, до конкретного, сукупності понять.

Сходження від абстрактного до конкретного — це не тільки метод розвитку понять, але й метод систематизації знань, спосіб духовного, логічного відтворення об'єкта, що історично виник і розвивається. А тому основою застосування його до навчання є глибоке розуміння співвідношення логічного та історичного. У навчанні воно виступає як проблема відношення логіки засвоєння науки до історії науки, до всіх нагромаджених знань. Важливість даної проблеми очевидна. Зараз, як ніколи раніше, внаслідок прогресу науки і збільшення обсягу знань виникає невідповідність між темпами і логікою передачі знань підрастаючому поколінню, з одного боку, і обсягом інформації та рівнем сучасного розвитку наук — з другого. Та вирішення цієї проблеми не обмежується рамками однієї педагогіки. Ця проблема має і філософський аспект. В такому аспекті вона вперше була розглянута Гегелем у «Феноменології духу». Щоб опанувати сучасний рівень наук, писав Гегель, необхідно скорочено повторити історію їх розвитку. Звідси Гегель сформулював положення про те, що логічне — це скорочене історичне. Таке розуміння є загальним і елементарним. У працях цього мислителя має місце і більш глибока постановка проблеми співвідношення цих категорій. Однак лише у творах класиків марксизму-

ленізму вона була розв'язана. Найбільш істотним у цьому розв'язанні є обґрунтування логічного як «виправленого» (Енгельс) історичного. Але в педагогічній, як і в природничо-науковій, літературі поки що переважає розуміння логічного в його загальній і елементарній формі. Тому дивно, що розв'язання проблеми співвідношення логіки вивчення науки й історично нагромаджених знань вбачається, головним чином, в скороченні учбового матеріалу.

Та, як показує досвід шкільної роботи, такий спосіб розв'язання важливої проблеми не дає бажаних наслідків. Поліпшення майстерності викладання, удосконалення методики і т. д., безперечно, сприяють кращому засвоєнню навчальних предметів, але не усувають перевантаження учнів і відставання навчання від сучасного рівня розвитку наук.

У пресі висловлюються пропозиції про зміну самої структури навчальних предметів. Так, щодо хімії автори прямо говорять, що «мова повинна йти не про скорочення і доповнення, а про принципово новий підхід...» [8, 77], що в «школі повинен вивчатися курс хімії, а не історія хімічних ідей» [8, 77]. Таким чином, сама практика навчання свідчить про те, що погляд на логічне як на тільки скорочене історичне не може задовольнити потреб перебудови шкільних програм і підручників. Ця перебудова можлива лише на основі логічного як перетвореного історичного. Це завдання, звичайно, складне. Воно розв'язується спільними зусиллями педагогів, психологів, філософів, представників окремих наук на основі того загального, що пов'язує наукове пізнання з навчанням. На жаль, діякти більше звертають увагу на те, чим відрізняється одне від другого. Безумовно, знання підлягають певній обробці,— щоб вони стали доступними для дітей, треба знати психологічні, вікові та інші особливості і т. д. Але й важливо знати, що така обробка спрямована на засвоєння певної логіки науки, яка є спільною і для пізнання і для навчання. Ця логіка не повинна порушуватись ніякою обробкою.

Незважаючи на специфіку навчання, знання засвоюються і учнями (а не тільки в науковому пізнанні) не просто в скороченому, а й перетвореному вигляді. Це перетворення характеризується такими основними рисами: а) відверненням від історичної форми знань (термінології, стилю науки тощо); б) виключенням усіх зигзагів і відтворенням лише істинного; в) виключенням з істинного змісту знань усього того, що стало на сьогоднішній день неістотним; г) скороченням обсягу емпіричних фактів, на основі яких відбувається формування в голові сучасного учня понять, ідей і т. д., в порівнянні з тим обсягом, що був необхідним для їх історичного виникнення; д) переосмислення змісту всіх понять, принципів науки на основі фундаментальних сучасних ідей; е) зміною логічної послідовності у ви-

кладі окремих ідей, теорій в порівнянні з послідовністю їх історичного виникнення.

Розміщення основних розділів навчального предмета може співпадати, а може і не співпадати з історією становлення науки. Але в усіх випадках відбувається переінтеграція знань з точки зору сучасних ідей. При збереженні традиційної, тобто історичної послідовності, наприклад, в геометрії, фізиці і т. д., ця переінтеграція полягає в тому, що постулати Евкліда, принципи класичної механіки і т. д. розглядаються не як абсолютні, загальні, якими вони здавались в історії науки, а як відносні, обмежені, якими вони є на сьогоднішній логічній системі науки. Тобто згадані принципи треба пояснювати з врахуванням сучасних ідей, хоч останні і розглядаються пізніше. Ті ж теорії, які неможливо зрозуміти на сучасному рівні при збереженні історичної послідовності, підлягають перестановці при викладі. Так, у деяких шкільних підручниках неорганічної хімії періодичний закон і система Д. І. Менделєєва розглядаються після електронної теорії будови речовини, хоч цей закон історично появився раніше, ніж названа теорія. Але така послідовність, як покаже досвід викладання, дає можливість запобігти повторенню і глибоко, на сучасному рівні, пояснити періодичний закон [9]. У цьому немає відступу від єдності логічного і історичного: ця єдність не зводиться до збігу логіки науки й історії науки.

Важливо зрозуміти, що історичним є не лише минуле, процес зародження знань, але й сучасне, процес співвідношення їх у сьогочасній науці. А тому, нам здається, що неправильно С. А. Шапоринський вбачає «антиісторичний підхід» до навчання у тих, які заперечують відтворення у шкільних програмах історичної послідовності виникнення знань [11]. Він, зокрема, бачить «відступ» від історичної послідовності в тому, що відкриття у мікросвіті будуть вивчатися у школі раніше, ніж відкриття у макросвіті. Але, якщо це буде, відкриття у макросвіті не залишаться такими, якими вони були до відкриттів у мікросвіті, а глибше, на основі останніх, будуть осмислені, а отже, стануть складнішими. Відбудеться перетворення історичної послідовності виникнення знань в логічну послідовність їх підпорядкування сучасним ідеям. Але ця логічна послідовність на шляху сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного відображає історичну послідовність, але вже не виникнення ідей, а їх взаємодію в сучасній науці. Історизм полягає не лише в тому, щоб враховувати минуле, але і в тому, щоб історично дивитись на сучасне, бачити в ньому визначальне, те, що починає переважати і те, що відступає уже на задній план.

Логічне як перетворене історичне є основою встановлення вихідного початку науки і навчального предмета. Вивчення в школі, наприклад, математики споконвіку починається з поняття числа. Такий вибір дидакти звичайно пояснюють посиланням

на те, що це поняття є історично вихідним. Довгий час такий вибір вважали обґрунтованим.

Дійсно, в історії становлення математики число є вихідним. Числова система вважалась загальною. Вона «побивала» більш абстрактні і загальні форми — величину і т. п. Однак пізніше математика, так би мовити, заднім числом дійшла до свого істинного початку. Було встановлено, що в структурі математичних знань число являє собою лише окрему, більш конкретну форму кількісних відношень. Числа, як і довжини, об'єми і т. п., є окремими випадками *В.* (величин.— *В. Ч.*) [10, 341]. Поняття числа логічно передбачає поняття величини як свою основу. Останнє може бути засвоєне без чисел і до чисел. Про це свідчить алгебраїзація у вивченні математики в початкових класах. Починаючи з «дочислового періоду» діти навчаються орієнтуватися спочатку в найбільш загальному, абстрактному плані (більше, менше і т. д.), що відповідає розвитку мислення, лише потім переходять до чисел, як більш конкретних форм. Як показує досвід, вони засвоюють їх ґрунтовніше, ніж при традиційній послідовності.

Всі ці дані науки і експериментального навчання уже не можна пояснити на основі логічного як тільки скороченого історичного, згідно з яким логічний початок науки повинен співпадати з історичним. Про це свідчить той факт, що дидакти, виходячи з цієї основи, роблять спробу «уточнити» саме поняття «історичне». Так, В. В. Давидов вважає, що, крім історії в «конкретній емпіричній формі», з «емпіричною хронологією», існує «справжня історія науки» [5, 96—97]. Початок у вивченні математики, на його думку, співпадає з початком останньої, а не першої історії. Але що таке історія з «емпіричною хронологією» і т. п.? Це історія, яка проходить в часі, з усією різноманітністю і т. д. Але це і є «справжня історія науки». Якщо ми відкинемо «емпіричну хронологію», то ми тим самим позбавимо історичне його головного атрибуту — послідовності в часі.

Логічний початок математики в дійсності не збігається з історичним, але навіть уточнення термінів не можуть обґрунтувати цей реальний факт. Його можна обґрунтувати з точки зору більш глибокого розуміння логічного як перетвореного історичного. Поняття величини перетворюється з поодинокого в історії становлення математики в загальне в її сучасній логічній структурі.

В учбовому предметі, як і в науці, кожний принцип, закон пов'язаний з усіма іншими, та пояснюються всі вони не відразу, а поступово, один за другим, в «лінійній» послідовності. А тому кожний з них може бути всебічно з'ясований лише через виклад усіх його принципів. Особливо це стосується вихідної «клітинки». Вона обґрунтовується не відразу на перших сторінках підручника, а в усьому подальшому викладі предмета. Визначення її дається, як правило, через ті поняття, принципи, які вивчаю-

ться пізніше, в наступних темах. Так, поняття «хімічний елемент» у багатьох шкільних підручниках з хімії визначається через періодичний закон до вивчення цього закону.

Сходження від абстрактного до конкретного у викладанні виявляється в переході від розгляду вихідної «клітинки» спочатку в загальному, ще не розгорнутому вигляді, до її конкретної характеристики через інші поняття. По суті, таким же методом викладаються й інші принципи й закони науки. Взятий у своєму абстрактному вигляді будь-який закон безпосередньо не співпадає з розвиненими і конкретними формами свого виявлення. Він суперечить їм [2, 85]. Як і в науковому викладі, даючи пояснення учням або студентам, не можна відразу, в одних і тих же питаннях висвітлювати і абстрактні, і конкретні сторони закону, і загальне, і часткове. На нашу думку, заслуговує уваги пропозиція М. Л. Злотіної щодо вивчення законів діалектики: спочатку слід розглянути суть закону на елементарних прикладах, де вона більш або менш співпадає з формою виявлення, виступає, так би мовити, в «чистому» вигляді, а потім уже пояснити її на більш складних явищах, де вона модифікується [6].

Виклад закону повинен полягати не в безпосередньому співставленні, підведенні або виведенні конкретного з абстрактного, а в розвитку одного з іншого через «опосередковані ланки». Так, згідно із законом заперечення заперечення, необхідно розв'язувати певну суперечність через подвійне заперечення, дворазове перетворення в свою протилежність. Однак в різних явищах це здійснюється через різну кількість заперечень, а в деяких з них не реалізується тенденція розвитку через два заперечення.

Невідповідність між загальною суттю закону і конкретними його формами деякі викладачі намагаються з'ясувати шляхом застереження: мовляв, перетворень у свою протилежність буває безліч, фаз у розвитку буває не обов'язково три і т. д. Описля все ж незрозуміло, чому цей закон називається законом подвійного заперечення. А в дійсності суть закону, тенденція розв'язання суперечності через два заперечення залишається, хоч вона реалізується не через два, а більше заперечень. Ця суть має місце в усякому процесі як його абстрактна і загальна сторони. Але тому, що процес змінюється, то вона не залишається рівною сама собі, а модифікується. Але після розгляду її в абстрактній формі треба показати, як вона розвивається шляхом аналізу специфіки процесу і введення додаткових понять, які конкретизують вихідні положення, а не зводять їх нанівець (поняття «формального» і «абсолютного» заперечення і т. д.).

Для прикладу розглянемо, як вирішується питання про побудову курсу політекономії капіталізму. Щоб пов'язати його з сучасністю, деякі економісти пропонують поєднати в одних і тих же темах питання теорії капіталізму з питаннями теорії

імперіалізму, тобто загальне (нагромадження капіталу, середній прибуток тощо) і часткове (монополії, монополийний прибуток тощо), абстрактне і конкретне. Це значить, що студентам треба пояснювати середню норму прибутку і в цій же темі — монополийний прибуток, який є «...запереченням середньої норми прибутку» [7, 115]; або: треба показати, що торговий капітал — це частина промислового капіталу, яка відокремилась, і тут же треба доводити протилежне, — що він не є таким, бо поглинається монополістичним капіталом, і т. д. Шляхом доведення абстрактних категорій до сьогоднішнього дня, очевидно, пропонується розв'язати цю суперечність. Але така постановка питання уже виводить нас за рамки власне економічного аналізу. Вона торкається методологічного аспекту: чи правомірно логічно вичленяти категорії з історично певної системи і виводити аналіз кожної зокрема з них за межі цієї системи? Це питання вирішується на основі теорії сходження від абстрактного до конкретного — єдності логічного та історичного.

Коли ми говорили про розвиток через проміжні ланки окремо взятого поняття, закону науки, то мали на увазі розвиток в межах певної системи, однієї теорії (хімія, діалектика і т. д.). Тут же йдеться про такий розвиток уже в масштабі двох теорій: 1) загальна теорія капіталізму і 2) теорія імперіалізму. Інакше кажучи, мова йде про наскрізний розвиток категорій. Але розгортання, розвиток усякого поняття по лінії сходження від абстрактного до конкретного зумовлюється не методичними міркуваннями, а характером його зв'язку, з усіма поняттями певної системи, його місцем і роллю в ній.

Оскільки кожна категорія взаємодіє з усіма іншими категоріями даної системи, остільки вона може бути повністю, всебічно висвітлена лише при аналізі їх усіх. Без такого аналізу, очевидно, не можна зрозуміти і більш конкретних форм тих категорій, які продовжують свій розвиток в іншій, більш розвиненій системі. Але які це категорії?

Маркс аналіз капіталізму починає з його основи — простого товарного виробництва. Причому він не доводить аналіз окремо взятої категорії цієї основи до її конкретних форм, скажімо, вартості — до додаткової вартості, прибутку і т. д., а вияснює спочатку всі категорії в їх простому вигляді. Лише після цього він розглядає їх модифікації, які появляються під впливом промислового капіталу. Торговий капітал, земельна рента тощо відразу аналізується ним з точки зору «панівної» частини буржуазного суспільства, тобто з модифікаціями. Значить, якщо історично первісна система категорій стає загальною основою другої, більш розвиненої системи, якщо вона продовжує в ній свій розвиток у специфічній формі, то при логічному аналізі, щоб її зрозуміти, треба спочатку розглянути всі категорії в їх загальному і простому вигляді, без специфічної форми. Ті ж

історично первісні категорії, які не увійшли в основу цієї системи, а самі почали свій новий розвиток на ній, відразу ж розглядаються з точки зору «панівної» частини даної системи, тобто з модифікаціями. На нашу думку, слід перш за все визначити, які категорії і закони домонополістичного капіталізму входять в елементарну основу сучасного капіталізму. Адже ж багато явищ останнього безпосередньо не пов'язані з суттю імперіалізму, а є специфічним виявленням загальних категорій і законів капіталізму в епоху імперіалізму [4]. Саме ці категорії і закони повинні, на нашу думку, розглядатися в загальній теорії капіталізму без модифікацій, які появляються пізніше, при імперіалізмі. І такий аналіз — не просте відтворення історії капіталізму, а логічне відображення його сучасної елементарної основи, де ця історія перебуває в «знятому» вигляді. А тому ми вважаємо, що відокремлення вивчення курсу політекономії капіталізму, незважаючи на необхідність його дальшого поліпшення, обгрунтоване, а протилежні пропозиції не можуть бути прийнятні.

Краткое содержание

Предпосылкой применения метода восхождения от абстрактного к конкретному в процессе обучения является правильное понимание соотношения конкретного и абстрактного, а также логического и исторического. Такое понимание позволяет глубоко осмыслить формирование понятий и разрабатывать эффективные приемы конкретизации знаний. Оно дает возможность не ограничиваться сокращениями учебного материала при построении учебных программ, а перенатерировать его с точки зрения логического как преобразованного исторического.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III.
3. Э. Брегель и Л. Дубинский. Политическая экономия капитализма. Некоторые вопросы преподавания. — «Политическое самообразование», 1967, № 5.
4. И. Бровер. Каким должен быть учебник политической экономии капитализма? — «Экономические науки», 1968, № 2.
5. В. В. Давыдов. Логико-психологические проблемы начальной математики как учебного предмета. — В кн.: «Возрастные возможности усвоения знаний». М., 1968.
6. М. Л. Злотина. О лекциях по законам материалистической диалектики. — В сб.: «Вопросы методики преподавания философии в вузах». К., 1967.
7. Э. В. Ильенков. Школа должна учить мыслить! — «Народное образование», 1964, № 1.
8. П. Карелин. Улучшить школьный курс химии. — «Химия в школе», 1965, № 4.
9. Д. М. Кирюшкин. О последовательности изучения электронной теории строения вещества и периодической системы Д. И. Менделеева. — «Химия в школе», 1965, № 5.
10. А. Н. Колмогоров. Величина. БСЭ, т. 7.
11. С. А. Шапоринский. К проблеме взаимоотношения научного познания и обучения. — «Советская педагогика», 1966, № 12.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — НАУКОВА ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Застосування законів матеріалістичної діалектики до розуміння розвитку суспільно-історичного процесу дозволило К. Марксу і Ф. Енгельсу розробити методологічну основу для дослідження закономірностей розвитку суспільства і особи, суспільної та індивідуальної свідомості. Називаючи матеріалістичне розуміння історії «синонімом суспільної науки», В. І. Ленін вбачав у ньому теоретичну і методологічну основу всіх суспільних наук — наукового соціалізму, політичної економії, права, етики, естетики, загальної і, зокрема, соціальної психології та ін.

Невід'ємною частиною марксистської соціології — історичного матеріалізму — при вивченні суспільних процесів були і є конкретно-соціологічні дослідження. Вони є застосуванням методу історичного матеріалізму до вивчення різних сторін соціального буття і суспільної свідомості.

Виходячи з матеріалістичного розуміння історії, основоположники марксизму висунули положення про те, що свідомість ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленням буття, а буття людей є реальний процес їх життя [1, 24]. К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили гносеологічні корені ілюзорних уявлень про свідомість. Вони вказали, що на певному ступені розвитку продуктивних сил, коли з'являється поділ праці на матеріальну і духовну, «свідомість *може* дійсно уявити собі, що вона щось інше, ніж усвідомлення існуючої практики, що вона *може дійсно* уявляти собі що-небудь, не уявляючи собі чого-небудь дійсного, — з цього моменту свідомість може емансипуватися від світу і перейти до утворення «чистої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д.» [1, 29].

Людська думка завжди прагне до розкриття закономірностей буття і до своєї реалізації в об'єктивному світі. Звідси випливає, що об'єктивна дійсність і практика життя включають в себе не тільки матеріальну сторону, але й свідомість людини. «Люди самі виробляють свої уявлення, ідеї і т. д., — але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їх продуктивних сил і — відповідним цьому розвиткові — спілкуванням, аж до його найдаальших форм» [1, 24].

Розвиваючи марксистське вчення, В. І. Ленін всебічно дослідив діалектику суспільного розвитку, взаємодію і взаємозв'язок суспільного буття і суспільної свідомості. Як підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «своєю критикою суб'єктивізму у філософії і соціології Ленін завдав рішучого удару по ідейних джерелах політичного волюнтаризму і авантюризму. Принципове значення мають його виступи проти концепцій фаталізму і стихійності як теоретичної бази тактики правого опортунізму» [4, 15].

У працях «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити» та інших викривається ідеалістична лінія біологізації і психологізації сутності особи і її свідомості, ототожнення об'єктивної соціальної дійсності, буття з суспільною свідомістю і психічними процесами, намагання розчинити об'єктивний світ у відчуттях і уявленнях індивіда.

Махісти та їх послідовники — неопозитивісти, соціологи-емпірики, неофрейдисти зводять об'єктивні виробничі відносини людей до суб'єктивно зрозумілих форм суспільної свідомості. В. І. Ленін показав неспроможність подібних філософських концепцій: «Суспільне буття і суспільна свідомість не тотожні, — цілком так само, як не тотожне буття взагалі і свідомість взагалі» [3, 296].

У післявоєнні роки значний вплив на зарубіжну психологію справляє екзистенціалізм. Засновники цього вчення М. Хайдеггер, К. Ясперс та інші, базуючись на феноменології Гуссерля, шукають розв'язання філософських проблем у переживанні суб'єкта. З цієї точки зору сутність світу розкривається в самосвідомості. Причому об'єктивність буття відкидається, а свідомість розглядається як носій цього буття. На думку Хайдеггера, об'єктивний світ — це наша свідомість.

Фрейдистська теорія та її сучасні послідовники вбачають джерело формування особи в самій особі, в той час як справжнє розв'язання цього питання полягає у тому, що розвиток особи, як і розвиток свідомості, з початку до кінця є суспільний продукт, продукт впливу соціального середовища, поза яким людська особа не може ні виникнути, ні розвинутисть.

Апологія несвідомого, яка в різних формах протиставляється свідомості, в сучасній буржуазній соціальній психології переслідує очевидну мету: зняти гострий конфлікт особи і суспільства в буржуазному світі, оголосити соціально-політичні і класові виступи, кризи всіх основ антагоністичного суспільства «бунтом» несвідомої, вродженої, незмінної природи людини. Численні психологічні і соціологічні лабораторії і центри в США, ФРН, Франції, Японії, Англії, Італії та в інших країнах капіталу, виконуючи соціальне замовлення буржуазії і військових відомств, вишукують нові засоби посилення експлуатації трудящих мас, підсилюють соціально-психологічними дослідженнями

машину дезінформації, ведуть психологічну війну проти країн соціалізму і марксистсько-ленінського вчення.

Всі ці явища буржуазної ідеології, невід'ємною частиною якої є соціально-психологічна концепція, зовсім не випадкові. Імперіалізм, підкреслювалось на московській Нараді комуністичних і робітничих партій (1969 р.) не може тепер розраховувати на успіх, відкрито проголошуючи свої справжні цілі. Він змушений створювати цілу систему ідеологічних міфів, які затуманюють справжній смисл його намірів. Ясно, що людина, яка не розуміє реальних зв'язків свідомості з дійсністю, своєї залежності від суспільства, неминуче опиняється в становищі людини, яка живе ілюзіями. Така людина особливо часто стає рабом непізнаних чи не усвідомлених нею соціальних сил. Тому дійсна свобода вимагає звільнення людини з-під влади і впливу такого роду міфів, які заважають соціальному пізнанню. Суспільний прогрес пов'язаний не лише з соціальним оточенням, але й з внутрішньою стійкістю його провідника — кожної окремої особи. Адже не випадково реформізм, реформістські настрої, як і втрата революційності в певних верствах робітничого класу, можуть породжуватись не лише внаслідок політичного та економічного тиску буржуазії, але й соціально-психологічними факторами, певними властивостями характеру — нестійкістю, відсутністю цілеспрямованості і твердості, які, у свою чергу, визначаються соціальним оточенням.

Перетворення навколишнього середовища породжує, по суті, нову науку — екологію людини, проблеми якої впираються в соціологію — науку про суспільні відносини. Поки ці відносини не зміняться, людина залишатиметься в полоні відчуження.

В дослідженнях буржуазних психологів свідомість людини штучно відривається від її поведінки. Нерідко людина розглядається як тваринний організм, який підкоряється біологічним законам. Про цей «метод» вихолощування не тільки соціального змісту свідомості, але й самої психіки в ідеалістичних течіях, як спосіб боротьби проти свідомої соціальної поведінки людини і перетворення її в слухняний механізм, влучно сказав В. І. Ленін: «На ділі ніякого дослідження суспільних явищ, ніякого з'ясування *методу* суспільних наук не можна дати з допомогою цих понять. Немає нічого легше, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. п., але немає і нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття» [3, 301].

У творах класиків марксизму-ленінізму також вживається термін «несвідоме». Але це зовсім не поняття психічно-несвідомого. Термін «несвідоме» застосовується ними стосовно до хоч і свідомо діючих людей, але ще не розуміючих ні віддалених цілей, які ними реалізуються, ні об'єктивних причин і результа-

тів, що викликаються в процесі їх особистої і суспільної діяльності. Глибоке пізнання психології особи і масово-психологічних явищ, де головну роль відіграє зовсім не «несвідоме», а соціальне буття, є конкретним застосуванням методу історичного матеріалізму в марксистській соціальній психології.

Матеріалістична соціальна психологія органічно поєднує класово-партійний аналіз соціально-психологічних явищ з науковою об'єктивністю. Матеріалістичний підхід до суспільних явищ і процесів дозволяє чітко визначити вододіл з буржуазною соціальною психологією, яка намагається підмінити соціально-політичний, класовий аналіз проблем соціально-психологічним.

Дійсний науковий прогноз розвитку людини і суспільства можливий лише на методологічній основі марксистської соціології з урахуванням комплексу методів суспільних, природничих і технічних наук. Історичний матеріалізм вчить, що суспільство, яке існує на основі соціальної диференціації — поділу на класи і соціальні групи з протилежними інтересами, на нації, племена і народності з відособленими інтересами, звичаями, традиціями — має відповідні цим історичним спільностям і види соціальної психології зв'язків.

Історичний матеріалізм виділяє в суспільній свідомості кілька рівнів і вважає, що не можна ототожнювати суспільну свідомість з ідеологією не лише тому, що існують різні рівні суспільної свідомості — суспільна психологія й ідеологія, але й з точки зору змісту самого теоретичного рівня. Буржуазна соціальна психологія намагається відірвати науку від ідеології, забуваючи про те, що ідеологія є тією духовною атмосферою суспільства, в якій розвивається наука.

Марксистсько-ленінський аналіз суспільної свідомості може бути здійснений з трьох точок зору: 1) теоретико-пізнавальної, коли суспільна свідомість досліджується за допомогою пізнання (чуттєвого і раціонального); 2) соціологічної, де на перший план виступає сама функціональна сторона свідомості, тобто дослідження того, яку соціальну функцію виконує той чи інший вид свідомості, та чи інша форма свідомості в суспільстві; 3) соціально-психологічної, як дослідження закономірностей комунікації (спілкування) людей в суспільстві, взаємодії суспільної ідеології і суспільної психології.

Відображення суспільного буття в суспільній свідомості є складним і суперечливим процесом. Це відображення має дві сторони — ідеологічну і психічну. Це є те, що становить інтелектуальне й емоціональне життя суспільства. Ці сторони не існують окремо, а переплітаються, зливаються в одне ціле. Ми їх виділяємо лише з метою дослідження. В результаті цього відображення виникають суспільна ідеологія і суспільна психологія, які зливаються разом в різних формах суспільної свідомості. У цьому зв'язку слід відзначити, що плідотворний розвиток

соціальної психології останнім часом збагатив інші суспільні науки. Проте у нас майже не досліджуються зв'язки суспільної ідеології і суспільної психології; особливо важливо пізнати те, як ідеологія, оволодіваючи масами, стає вищою формою суспільної психології. Пізнавши цей складний механізм, можна цілеспрямованіше будувати і виховну роботу серед усіх категорій населення нашої країни, розробити науково обгрунтовану систему соціально-психологічних основ виховання нової людини, подолати пережитки міщанської і приватновласницької психології в конкретному середовищі.

Марксистська соціальна психологія, керуючись передовою методологією, відіграє все більшу роль у матеріальному і духовному житті країн соціалістичної співдружності. Вона вивчає потреби, інтереси, смаки людей, стає надійним інструментом економістів та інженерів. В умовах науково-технічної революції спеціальні знання в галузі соціальної психології відкривають широкі можливості для використання засобів масових комунікацій в інтересах народного господарства і культури.

Протилежність соціалістичної суспільної психології капіталістичній обумовлюється, передусім, протилежною сутністю суспільного буття, капіталістичного і соціалістичного ладу, а звідси і протилежними процесами формування соціально-психологічних явищ.

Особливий інтерес для теорії і практики комуністичного будівництва становить проблема особи і суспільства. Одночасно це і є найактуальніша проблема марксистської соціальної психології.

Історичний матеріалізм довів, що існує діалектична взаємодія особи і суспільства, у ході якої зв'язок «людина — суспільство» конкретно реалізується через зв'язок «людина — колектив». Особа не здатна існувати поза суспільством, оскільки її індивідуальне буття є продуктом певних суспільних відносин. Саме тому К. Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» визначив сутність людини як сукупність суспільних відносин.

Особа формується у суспільстві, і її місце і роль у певному конкретному середовищі залежить як від суспільних відносин, так і від індивідуальних властивостей особи. Тому взаємодія особи і суспільства виступає як конкретизація суспільних відносин і як прояв індивідуальних якостей цієї особи, детермінованих цими ж суспільними відносинами.

Основоположники наукового комунізму неодноразово підкреслювали діалектичну єдність особи і суспільства і застерігали проти їх протиставлення. Вказуючи на те, що особа є суспільна істота, К. Маркс писав, що всякий прояв її життя, навіть якщо воно і не виступає у безпосередній формі колективного, що здійснюється разом із іншими проявами життя, — є проявом і утвердженням суспільного життя [2, 590].

Людину не можна розглядати ізольовано від суспільства, поза конкретним соціальним середовищем. Вона проявляє себе як особа, тільки спілкуючись з іншими людьми. Саме на цьому наголошував К. Маркс, коли підкреслював, що «індивіди як фізично, так і духовно творять *один одного*» [1, 34]. Оскільки діяльність людини завжди відбувається у певних суспільних відносинах, то вона здатна пізнавати процеси, явища і закони, що відбуваються у навколишній дійсності, тобто набувати певні знання про світ, збагачувати свою свідомість. У цьому випадку свідомість людини виступає як знання, адже «...засіб, за яким існує свідомість і яким щось існує для неї, це *знання*. Знання є її єдиний акт» [2, 633].

Суспільство, формуючи особу, має у своєму розпорядженні великий потік інформації, який з кожним роком збільшується і оволодіти яким особі допомагає знання. Але кожна особа, залежно від притаманних їй якостей і властивостей, по-різному сприймає інформацію суспільства. Безсумнівним є і те, що будь-яка особа нездатна сприйняти всю інформацію і по-різному (у порівнянні з іншими особами) відноситься до тієї інформації, яку вона сприймає. Тому утворюється своєрідний розрив між інформацією, що подає суспільство, і здатністю конкретної особи сприйняти і критично осмислити цю інформацію. До того ж інформація, яку суспільство подає особі, може збігатися або не збігатися з переконанням чи життєвим досвідом особи. У першому випадку спостерігатимемо єдність свідомості особи з поглядами, виробленими у суспільстві, у другому — розбіжність між ними.

Відповідність інформації суспільства особистим переконанням особи перевіряється за допомогою соціального і її власного досвіду. Людина не народжується із знанням того соціального досвіду, який був накопичений попередніми поколіннями. Пізнаючи і оволодіваючи у процесі життя досягненнями матеріальної і духовної культури, людина поступово, на основі власного досвіду оволодіває і соціальним досвідом.

Правий С. Л. Рубінштейн, зауважуючи, що кожна людина самостійно відкриває світ: «Коли говорять, що людина, як індивід, не відкриває, а лише засвоює вже добуті людські знання, це, по суті, означає лише те, що вона не відкриває їх для людства, але особисто для себе вона все ж таки повинна відкрити, хай «перевідкрити». Людина достоту володіє лише тим, що сама добуває своєю особистою працею» [6, 34]. Інакше кажучи, у процесі свого життя у людини формуються певні погляди і переконання, за допомогою яких утворюється своєрідний кодекс норм «знання життя». Але це «знання життя» людини виступає як опосередковане і детерміноване як самим середовищем, так і тим соціальним досвідом, який накопичений попередніми поколіннями.

Суспільне середовище є одночасно тією конкретною ситуацією, яка визначає діяльність особи у даних конкретних відносинах. У поняття «середовище» входять як матеріальні, так і духовні компоненти, які стосовно до особи існують об'єктивно. Суспільство залучає людину до засвоєння системи культурних цінностей, притаманних даному класу і даному суспільству, з метою формування у людини певних поглядів і переконань. Для цього соціальне середовище використовує такі засоби ідейного впливу, як наука, культура, ідеологія тощо. Вплив середовища на особу виявляється і у виборі форм, змісту і методів впливу на неї; важлива роль при цьому належить навчанню і вихованню, засобам масової комунікації, обсягу, достовірності і науковості інформації, її змісту, спрямованості тощо. Оскільки в соціальному середовищі формується світогляд особи, то воно виступає саме тією конкретною ситуацією, у якій виявляються особливості людини як особи [5, 130—131; 7, 57].

Питання взаємозв'язку суспільного середовища (суспільства, мікрооточення, груп як одного з компонентів останнього) і особи, впливу соціального середовища на формування її світогляду потребують дальшого вивчення і узагальнення. Особливого значення ці питання набувають у наш час, — адже виховання комуністичного світогляду особи становить одне з провідних завдань ідеологічної роботи. Правильне вирішення цих завдань можливе лише на основі застосування до вивчення умов розвитку суспільства історичного матеріалізму — методологічної основи суспільних наук.

Краткое содержание

В статье рассматриваются некоторые методологические принципы исторического материализма, касающиеся социальной психологии и социально-психологического изучения ряда актуальных вопросов, требующих своего дальнейшего изучения со стороны философов и психологов. Уделено внимание вопросам взаимоотношения личности и общества, роли средств массовой коммуникации, научных знаний в процессе формирования мировоззрения личности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 14
4. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1969.
5. Л. П. Бueva. Социальная среда и сознание личности. М., 1968.
6. «Вопросы психологии», 1955, № 7.
7. Личность при социализме. М., 1968

З М І С Т

В. Д. Білогуб. Ідеологія і суспільна наука	3
Г. І. Горак. Історичний матеріалізм як методологія конкретних суспільних наук	11
І. С. Ястремський. Про взаємодію загальносоціологічних законів і специфічних економічних законів соціалізму	21
О. Я. Барандес. Історичний матеріалізм — методологія дослідження формування комуністичного ставлення до праці	29
А. Ф. Кілунов. Марксистсько-ленінська філософія та її вплив на розвиток історичної науки	36
Д. М. Прилюк. Філософські проблеми журналістської творчості	45
С. К. Сокоренко, А. В. Місуню. Філософські основи загальної теорії радянського права	55
С. П. Марценюк. Історичний матеріалізм і педагогіка	65
Є. О. Єзерський. Проблема суб'єктивного фактора в історичному матеріалізмі	72
К. К. Кошовий. Ленінська теорія відображення і проблеми сучасної лінгвістики	81
І. Г. Кошова. Лінгвістична категорія граничності та філософські категорії простору і часу	99
М. І. Кікець. До питання про взаємозв'язок форми та змісту при вираженні видової характеристики дієслова	105
С. О. Швачко. Відображення кількісних відношень в сучасній англійській мові	111
Р. Г. Зятковська. Поняття, значення і морфемна структура слова	119
А. Ф. Скінар. Об'єктивні джерела формування совісті особистості	125
І. В. Савенко. Про діалектику необхідної і додаткової праці	134
Г. К. Полікарпова. Формування комуністичної переконаності і естетичне виховання	141
В. О. Чумак. Метод сходження від абстрактного до конкретного і процес навчання	146
В. О. Лебідь, Г. І. Садовий. Історичний матеріалізм — наукова основа соціальної психології	154

Здано до набору 4.IV 1970 р. БФ 15110. Зам. 1274.
Вид. № 935. Тираж 500. Формат паперу 60×90¹/₁₆.
Фіз. друк. аркушів 10,25. Умовн. друк. аркушів
10,25. Обл.-видавн. аркушів 10,87. Паперових арку-
шів 5,125. Підписано до друку 15.IX 1970 р. Папір
друкарський № 3. Ціна 78 коп.

Видавництво Київського університету, Героїв рево-
люції, 4. Т. П.—1970, поз. 61.

Надруковано з матриць Київського поліграфічного
комбінату, вул. Довженка, 5 на книжковій ф-ці
«Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, вул. Артема, 23а.

Проблемы философии, вып. 16—17.
Межведомственный научный сборник.
(На украинском языке)

Редактор *В. І. Чупрій*
Художній редактор *В. Д. Лелека*
Технічний редактор *О. Д. Окопна*
Коректор *А. П. Протвина*

78 коп.

ВІДДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ